

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redakcja naukowa
ROMAN CZAJA

TOM IV ŚLĄSK

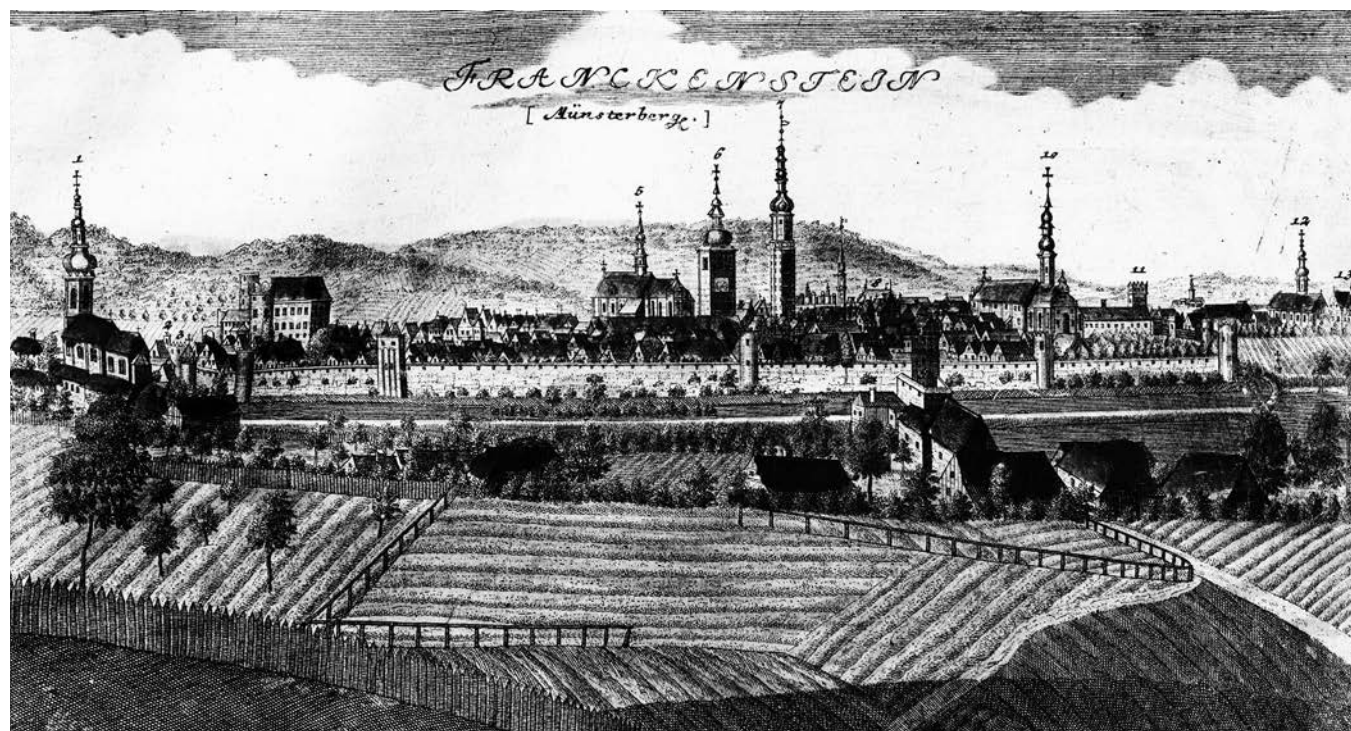
Redakcja naukowa
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

ZESZYT 17

ZĄBKOWICE ŚLĄSKIE

Opracowali

RAFAŁ EYSYMONTT, MATEUSZ GOLIŃSKI,
RADOSŁAW GLIŃSKI, MARCIN SIEHANKIEWICZ

Wybór i opracowanie kartografii historycznej: Rafał Eysymontt
Redakcja: Klaudia Drózd, Lucyna Jachym, Anna Kurzyca
Opracowanie typograficzne: Marcin Siehankiewicz
Tłumaczenie na język angielski: Joanna Golińska
Prace kartograficzne: Marcin Siehankiewicz, Radosław Gliński
Prace techniczne: Lidia Nowacka
Prace koordynacyjne: Jadwiga Dunaj

Recenzenci: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga

Wydawnictwo przygotowane we współpracy
z Archiwum Państwowym we Wrocławiu

Wydawnictwo finansowane z grantu w ramach „Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki”, nr umowy 0057/FNiTP/H11/80/2011
Prowadzący Roman Czaja, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

ISBN 978-83-231-3590-6
© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika 2016
Wydrukowano w Drukarni Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

UNIWERSYTET MIKOŁAJA KOPERNIKA
TORUŃ 2016

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Academic editing
ROMAN CZAJA

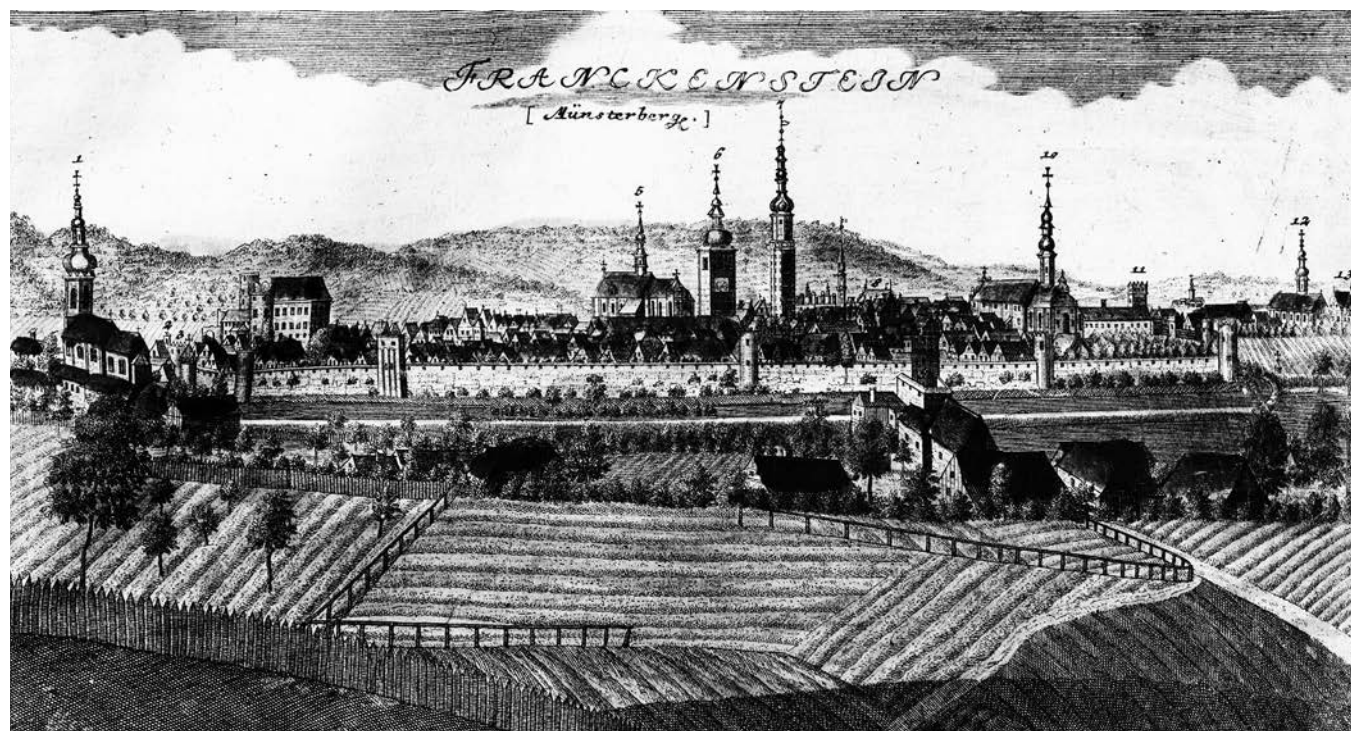
VOLUME IV SILESIA

Academic editing
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

BOOK 17

ZĄBKOWICE ŚLĄSKIE

Prepared by
RAFAŁ EYSYMONTT, MATEUSZ GOLIŃSKI,
RADOSŁAW GLIŃSKI, MARCIN SIEHANKIEWICZ

Compilation and elaboration of historical cartography: Rafał Eysymontt
Editing: Klaudia Drózdź, Lucyna Jachym, Anna Kurzyca
Typographic editing: Marcin Siehankiewicz
Translation into English: Joanna Golińska
Cartographic works: Marcin Siehankiewicz, Radosław Gliński
Technical works: Lidia Nowacka
Coordination works: Jadwiga Dunaj

Reviewers: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga

Publication prepared in cooperation
with the State Archive in Wrocław

Publication founded from "National Program of Development of Humanities" grant,
contract no. 0057/FNiTP/H11/80/2011.
Chief editor Roman Czaja, Nicolaus Copernicus University in Toruń

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

ISBN 978-83-231-3590-6
Copyright by Nicolaus Copernicus University 2016
Printed in: Drukarnia Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

NICOLAUS COPERNICUS UNIVERSITY
TORUŃ 2016

WPROWADZENIE

Ząbkowice Śląskie (*Frankenstein*), lokowane w końcu XIII w., należą do najmłodszych ze średniowiecznych miast śląskich średniej wielkości. Nie stanowiły przy tym kontynuacji czy przekształcenia wcześniejszych form osadniczych, ale przejęły funkcje dwóch innych pobliskich miast, zlikwidowanych wraz z założeniem Ząbkowic. Do zmian długo nie mogły się dostosować struktury kościelne, toteż organizacja parafialna nie nadążała za statusem miejscowości. Ranga Ząbkowic wykraczała poza funkcje lokalne, w kolejnych stuleciach trwale dystansując stolicę księstwa – Ziębice. Miasto stało się jedną z ważniejszych w południowej części Dolnego Śląska warowni, a także istotnym punktem tranzytowym na szlakach handlowych. Swe znaczenie militarne utraciło w XVII w., odtąd też jego rola jako ośrodka gospodarczego i administracyjnego uległa redukcji do obszaru przyszłego powiatu.

Po stuleciach stabilizacji przemiany, jakie przyniosła wczesna epoka industrializacji, nie spowodowały od razu zmiany charakteru czy też gwałtownego rozwoju Ząbkowic, a to za sprawą opóźnienia w uzyskaniu połączeń kolejowych. Rozwój miał przebieg zrównoważony i był widoczny

dopiero od końca XIX w., wyraźniej przyspieszając w XX stuleciu. Przełom, choć nie radykalny, przyniosła industrializacja w 2. poł. XX w. i idący za nią szybki przyrost liczby mieszkańców, powierzchni miasta i nowej zabudowy osiedlowej. Tendencje te załamały się w XXI w., nie wywołując jednak widocznych zjawisk kryzysowych.

Rafał Eysymontt
Mateusz Goliński

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

INTRODUCTION

Ząbkowice Śląskie (*Frankenstein*), located in the end of the 13th century, is one of the youngest medium-size medieval cities in Silesia. Moreover, it did not constitute any continuation or transformation of already existing forms of settlement but took over the functions of two other neighboring cities, which were taken down along with location of Ząbkowice. The structure of Church could not adjust to those changes for a long time and thus the organization of parishes did not reflect the status of the settlement. The rank of Ząbkowice reached beyond local functions which lead to out-distancing the capital of the duchy – Ziębice – in the following centuries. The city became one of the most important strongholds in the southern part of Lower Silesia, as well as an important transit point on the trading routes. The military role of the city was lost in the 17th century. Since that point its relevance as an economic and administrative center had been reduced to the area of the future county.

After centuries of stabilization the changes brought by an early epoque of industrialization did not cause an immediate change of the character of the city or its rapid development, which was caused by a delay in construction of railway connections. Development of the city was a balanced

process which became visible no sooner than by the end of the 19th century and which recognizably accelerated in the 20th century. A turning point, although not radical, was marked by the industrialization in the second half of the 20th century, followed by a rapid increase in the number of inhabitants, the acreage of the city and building of new residential areas. Those tendencies stopped in the 21st century but this did not cause any visible crises.

Rafał Eysymontt
Mateusz Goliński

Scientific work founded as a part of the “National Programme for the Development of Humanities” project of the Ministry of Science and Higher Education.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

ZARYS DZIEJÓW ZĄBKOWIC

Mateusz Goliński

POŁOŻENIE MIASTA

Ząbkowice zajmują środkową część biorącego nazwę od tegoż miasta Obniżenia Ząbkowickiego, mikroregionu Obniżenia Otmuchowskiego na Przedgórzu Sudeckim. Od północy i wschodu Obniżenie Ząbkowickie zamykają krańcowe stoki Wzgórz Gumińskich, Szklarskich i Dobrzenickich, równoległych pasm zaliczanych do Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich, od zachodu zaś przechodzi ono w Obniżenie Stoszowic, ograniczone od południa Masywem Grochowej. Ku południu Obniżenie Ząbkowickie opada ku Pradolinie Nysy, gdzie też zmierza przepływająca koło miasta rzeka Budzówka. Urodzajne gleby przesądzają o rolniczym charakterze okolicy.

Miasto lokowano na opadającym ku południu (ku Budzówce) i wschodowi płaskowyżu (o wysokości zmniejszającej się w obrębie murów od 287 do 275 m n.p.m.), stanowiącym jakby cypel Wzgórz Szklarskich usytuowany pomiędzy dwoma dopływami rzeki. Od strony zachodniej zbocze płaskowyżu schodzi stromo do doliny potoku Jadkowa (niegdyś nazywanego Węża od swego dopływu), od wschodniej zaś łagodniej do doliny potoku Zatoka. Wyraźne zróżnicowanie wysokości terenu w obrębie miasta średniowiecznego odzwierciedlały dawne nazwy części Rynku: *Ober-* i *Niederring*, czy też uliczne: *Ober-* (obecnie ul. Armii Krajowej) i *Niederstrasse* (ul. Dolnośląska). W ciągu ostatnich dwóch stuleci miasto rozszerzyło swój zasięg poza obie przeszkody wodne, na łagodny stok po stronie wschodniej oraz terasę po zachodniej, a także na północ, ku nasadzie płaskowyżu mieszczącego historyczne centrum. Stanowiąca odrębny element osadniczy wieś Sadlno rozciąga się wzdłuż północno-wschodniej krawędzi doliny rzeki Budzówki, będąc jednocześnie oddzielona od miasta doliną potoku Zatoka.

ZAŁOŻENIE MIASTA I JEGO KONTEKST

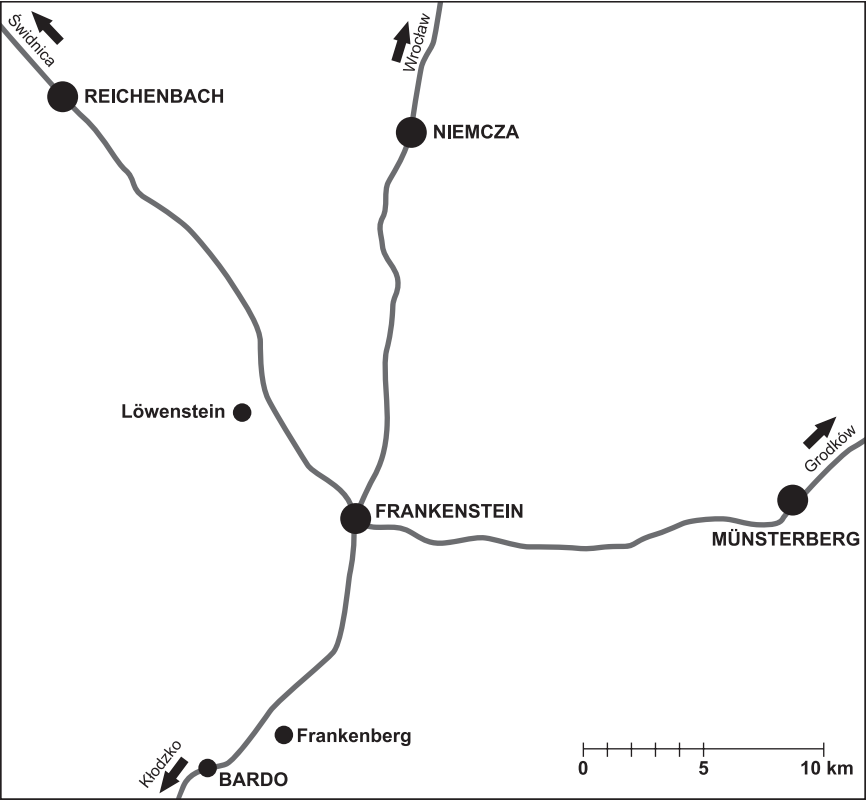
Założenie Ząbkowic, jako miasta książęcego lokowanego na tzw. surowym korzeniu, było elementem korekty w rozplanowaniu sieci miejskiej na południowych kresach księstwa wrocławskiego, dokonanej w okresie, kiedy XIII-wieczna fala akcji osadniczych dobiegała już na Śląsku ku końcowi.

Do tego czasu najbardziej wysuniętym na południe ośrodkiem miejskim księstwa był *Frankenberg*, powstały przed 1250 r. poprzez przekształcenie wzmiankowanej od 1189 r. osady Przyłek (*Prilanc*), leżącej nieopodal starego granicznego grodu w Bardzie (który wraz z kasztelanią został zlikwidowany po 1276 r.). Rozwojowi miasta sprzyjało usytuowanie przy jednym z podstawowych szlaków łączących Polskę z Czechami – nikt kto wybierał przeprawę przez góry wiodącą wzdłuż przełomu Nysy Kłodzkiej, nie mógł ominąć Barda i Przyłka, dopiero na północ od nich drogi mogły się rozchodzić w kierunku różnych miast śląskich. Jednocześnie w pobliskich górach podejmowano poszukiwanie i wydobywanie kruszców, a na sprzyjającym rolnictwu przedgórzu rozwijało się osadnictwo wiejskie, potrzebujące lokalnych ośrodków wymiany. We Frankenbergu funkcjonowała jedyna do 1273 r. w księstwie wrocławskim waga ołowiu, czyli uprzywilejowany punkt dystrybucji tego pozyskiwanego w okolicy metalu, zlikwidowany w 1274 lub 1275 r. na skutek przekazania monopolu Wrocławowi. Zapewne także, opierając się na miejscowym surowcu, we Frankenbergu w 1268 r. pracować miała jedna z książęcych mennic. Przypuszczalnie przed 1258 r. w mieście założono konwent dominikanów, pośrednio poświadczony od 1284 r., co potwierdzać mogłoby rysujące się wówczas perspektywy rozwoju znacznego skupiska ludzkiego, stanowiącego podstawę bytu braci kaznodziejów. Być może podobnych perspektyw pozbawione było jedno z dwóch najbliższych książęcych miast, *Löwenstein* (obecnie Koziniec), lokowane może przed 1244 r., kilkanaście kilometrów na północ od Przyłka. Drugie, nieco dalej położone na północny wschód *Münsterberg*, inaczej Ziębice, lokowane przed 1253 r., rozwinęło się w dominujący ośrodek lokalny¹.

Wspomnianej korekty, polegającej na likwidacji miast Frankenberg i Löwenstein oraz założeniu pomiędzy nimi nowego o nazwie *Frankenstein*, czyli obecnych Ząbkowic, dokonano pod koniec panowania Henryka IV, prawdopodobnie w 1286 r. Wójta Löwensteinu, Heidenreicha, ostatni raz wspomniano na urzędzie w 1282 r. (w związku z sąsiednią Przedborową, gdzie uposażenie miało wójtostwo), Frankenbergu – Henryka w 1284 r. Przed 4 II 1286 r. książę z przyczyn politycznych wygnał dominikanów z tej drugiej miejscowości. Przed 11 I 1288 r. obie lokowano ponownie, już jako wsie, w 1301 r. pojawił się frankenberski sołtys. Dawny trakt czeski aż do XX w. biegł przez Frankenberg (Przyłek), natomiast Löwenstein (Koziniec) znalazł się na drodze doń poprzecznej. Mimo funkcjonowania przez cztery–pięć dekad w charakterze miast, ślady po ewentualnym regularnym rozplanowaniu obu osad nie są dziś znane, podobnie nie są odnoszone do XIII w. istniejące tam świątynie. Tymczasem „pierwszy wójt Frankensteinu” Henryk, podwójt Tylo i tamtejsi ławnicy, jak również samo miasto jako miejsce wydania dokumentu pojawili się 10 I 1287 r. Wśród świadków dokumentu wystąpili także Herman, były wójt Löwensteinu, i Apetz, syn Heidenreicha byłego wójta tamże. Wspomniany pierwszy wójt Henryk bywa

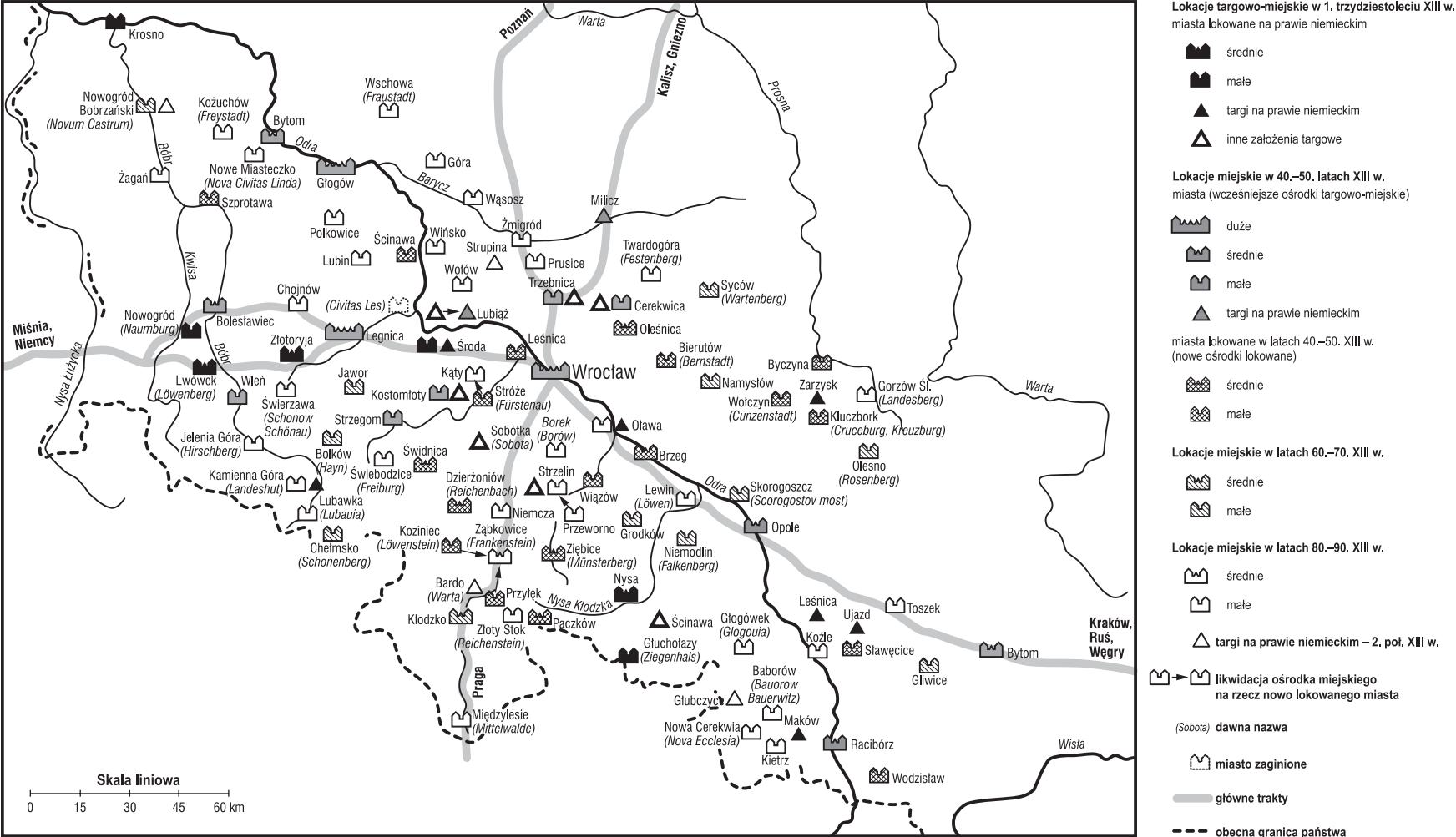
na dodatek utożsamiany w historiografii z byłym wójtem Frankenbergu (w każdym razie był synem takowego, gdyż jako *patruus* / *patruelis* – stryj / wuj / kuzyn Goswina wójta Ziębic występował na przemian Henryk wójt ząbkowicki i Henryk syn Henninga byłego wójta Frankenbergu), wymieniony zaś Herman z Löwensteinu był potem trzecim z kolei wójtem Ząbkowic. Ci ostatni wymieniali się zresztą szybko, a jeden z nich, Truchtleib, w 1294 r. kupił od księcia karczmę we wsi Pilce, „niegdyś uważaną za przynależną do starego Frankenbergu”. Intrygującego określenia „stary Frankenberg” użyto też w 1307 r. przy okazji inwestytury tamtejszego proboszcza (co może sugerować, że kościoła nie utożsamiano jeszcze z nowym Frankenbergiem, czyli wsią)².

Powody dokonania zamiany dwóch miast w jedno nowe pozostają nieznane. Wśród nich znajdować się mogła chęć dostosowania lokalizacji miasta do reguły odległości przyjętej przy wyznaczaniu poszczególnych ośrodków okręgowych na Podsudeciu, wynoszącej około dwóch ówczesnych mil, w tym przypadku od (jednak nieco dalej położonego) *Reichenbachu* (obecnie Dzierżoniowa), *Münsterbergu* (Ziębic) i (dopiero co, bo przed 1282 r. przekształconej z ośrodka przygodowego w miasto) Niemczy. Już przed powstaniem Ząbkowic, gdzieś w ich okolicy szlak czeski krzyżować się mógł z prostopadłą doń drogą podsudecką (w 1262 r. wspomniano drogę z Dzierżoniowa do *Lewensteinu*), łączącą centra świeżo skolonizowanych południowych kresów Śląska (zob. il. 1). Wreszcie, dla miasta pełniącego funkcje centralne wobec przyporządkowanego mu okręgu osadniczego właściwsze miejsce dostrzegano w jego (tj. okręgu) środku niż na obrzeżach, do tego zajmowanych dotąd przez dwie miejscowości o tych samych funkcjach. Nieprzypadkowo dystrykt (*Weichbild*) ząbkowicki wzmiankowano już od 1289 r. przy okazji umiejscawiania okolicznych wsi. Argumenty za wyborem konkretnego miejsca pod nowe założenie miejskie musiały być silne i raczej nie ograniczały się do niewątpliwego wykorzystania obronnych atutów rzeźby terenu (płaskowyż wyniesiony ponad podmokłe doliny), skoro zdecydowano się na zarekwirowanie arealów należących do kościoła w Sadlnie i do biskupiej wsi Zwrócona (o czym dalej), zamiast poprzestać na ziemi książęcej (zwłaszcza że jeszcze w 1333 r. książę dysponował gdzieś w pobliżu „frankensteińskim lasem”). Konsekwencją takiego „wciśnięcia” w podzielony i zagospodarowany już teren była konieczność dostosowania się do istniejącej sieci parafialnej – do końca XIV w. kościoł w Ząbkowicach pozostawał filialnym w stosunku do tego w Sadlnie. Miasto wyrosło bowiem obok tejże wsi, zaledwie kilkaset metrów od kościoła położonego na jej północno-zachodnim krańcu, na wzgórzu³.

1. Usytuowanie Frankenbergu (Przyłek), Löwensteinu (Koziniec) i Frankensteinu (Ząbkowice) w stosunku do najbliższych miast książęcych i ostatecznego przebiegu dróg⁴. Oprac. M. Goliński.

Istnienie osady Sadlno jako zarazem własności klasztoru trzebnickiego potwierdzone jest od 1235 r. (*Sadlo*). W 1236 r. cysterki otrzymały od biskupa dziesięciny *de Zadlno*, jako ich wsi leżącej *super aquam Vecz*, co chyba odnosić się musiało do rzeki Budzówki. W 1237 r. opatka zleciła niejakiemu Konradowi osadzenie „gości” (*hospites*) na prawie niemieckim w części lasu *de Zadlno*. Zasadźca otrzymał w zamian co dziesięć łąn, dwa młyny, które miał zbudować, oraz karczmę. Lokacja wsi czynszowej (świadczona właścicielowi uiszczać miano od 1246 r.) zbiegła się w czasie z intensyfikacją akcji kolonizacyjnej w całej okolicy. Sięgnięcie po zalesioną część obszaru Sadlna wskazuje, że nazwę tę odnoszono do znaczniejszego

2. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i na ziemi kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa.

terytorium, którego sposobów zagospodarowania i zasiedlenia w pozostałych partiach wówczas jeszcze nie zmieniono. Stan taki pośrednio potwierdza kontrowersyjnej autentyczności dokument Bolesława II, wystawiony między 1242 a 1247 r., w którym książę potwierdził mieszkańcom klasztornej posiadłości *Sadlno* i innych (nienazwanych) przynależnych wsi wolności otrzymane zarówno od dziada, Henryka I, jak i jego samego. Wśród immunitetów wymieniono m.in. zwolnienie od obowiązków wznoszenia grodów i służby wojskowej, od jurysdykcji kasztelańskiej oraz podatków i danin książęcych. Z perspektywy autora I części *Księgi henrykowskiej*, wspominającego dawne, przedkolonizacyjne czasy, Sadlno ongiś stanowiło granicę cywilizacji, za którą aż do gór ciągnąć się miał niemal bezludny las. We wsi powstał kościół, wspomniany w 1248 r. (*in Zadele* – co jest pierwszym, odosobnionym jeszcze świadectwem zniemczenia nazwy do formy Zadel) przy okazji uposażenia go w dziesięciny ze Stolca. W 1257 r. potwierdzono prawa parafialne kościoła sadlnieńskiego (*Sadlow*) w Stolcu i tamtejszym kościele. Jakiś etap budowy fary *de Sadlno* ukończony został w 1265 r., odkąd wierni odwiedzający ją na św. Wita męczennika oraz rocznicę poświęcenia kościoła uzyskać mogli 40-dniowy odpust. Ówczesny (potwierdzony w 1266 r.) pleban *de Sadalno / Sadlno*, Gaudenty, należał do propagatorów rodzącego się w Trzebnicy kultu księżnej Jadwigi, przyszłej świętej. W 1284 r. ujawnił się Baldwin sołtys *de Szade*^F.

3. F.B. Werner, Szkic panoramy miasta od wschodu, lata 30. XVIII w.

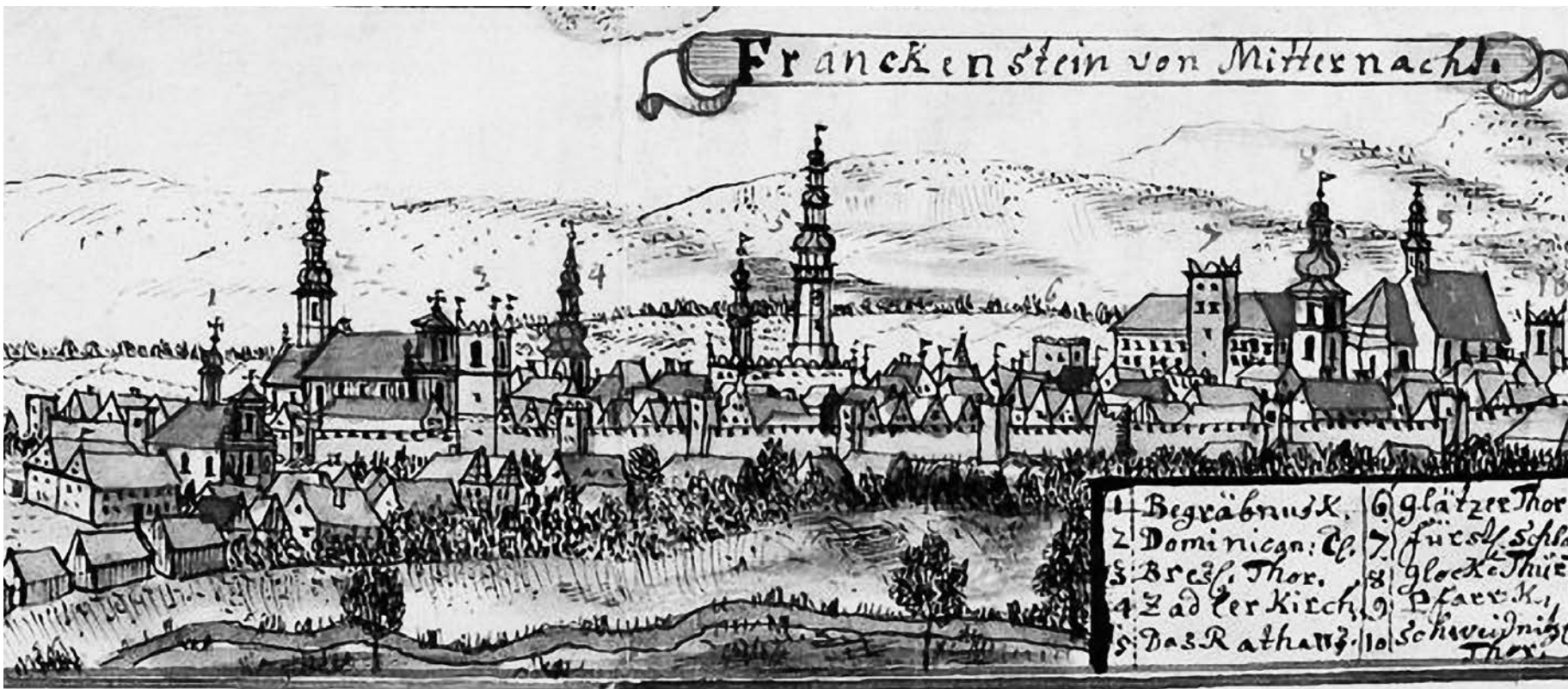
W 1287 r., kiedy wspomniano po raz pierwszy miasto Frankenstein, funkcjonowały już w nim (przynajmniej nominalnie) jatki i cło. W 1290 r. dystrykt ząbkowicki wraz z innymi południowymi okręgami księstwa wrocławskiego włączony został do nowego księstwa stworzonego na Podsudociu przez Bolka I, tytułującego się panem Fürstenbergu. Nadał on miastu prawo składu na ołów i sól (stąd *stationes salis* wspomniane tu w 1322 r.), utwierdzając tym samym jego rolę jako ważnego punktu etapowego na skrzyżowaniu wspomnianych wyżej szlaków handlowych, oraz wyłączność na posiadanie *tabern* w promieniu mili, czyli umacniając funkcję lokalnego centrum usługowego (przywileje potwierdzano od 1307 r., ale też od tego czasu zwolnieni z obowiązku składu mieli być mieszczaństwo ziębiccy). W 1292 r. istniały tu ławy szewskie, a wśród mieszkańców znajdował się mincerz. Od 1289 r. występował Chrystian, piszący się na przemian jako pleban z Sadlna lub jako rektor kościoła w Ząbkowicach, co sugerowało by istnienie już takowego, o ile nie chodziło o synonimy starej świątyni.

Według znanego tylko z kopiarza dokumentu z 1304 r. biskup Henryk podkreślił podległość powołanej przez jego poprzednika Tomasza (II, czyli najpóźniej w 1292 r., ale nie wcześniej jak w 1288 r., gdy wygaś spór biskupa z księciem) parafii ząbkowickiej „kościółowi matce” w Sadlnie. Zrobił to przy okazji zatwierdzenia ugody zawartej w 1300 r. przez mieszczan ząbkowickich (czyli gminę) z proboszczem Chrystianem w sprawie czterech łąnów należących do miasta, a do których pretensje rościł kościół w Sadlnie. Oprócz tymczasowego odszkodowania (dwóch łąnów pastwisk miejskich na dwa lata) kościół miał otrzymać od mieszczaństwa dwa ogrody założone w trakcie trwania sporu, wójtowski folusz oraz czynsz. Nie ulega więc wątpliwości, że powstanie miasta związane było z pogwałceniem praw własności. Wspomniane pastwiska, czyli areał nadany przez księcia gminie, liczyły około 7 łąnów i ciągnęły się w stronę Olbrachcic Wlk. i Zwróconej (tzn. przed bramami Lochową i Wrocławską). Oprócz wspomnianych czterech łąnów utraconych przez kościół w Sadlnie były tam trzy łąny zabrane przez księcia z biskupiej wsi Zwrócona i przyłączone do miasta, co bardzo zaszkodziło tejże wsi, jak dosłownie donosi o tym zapiska w księdze uposażeń biskupstwa z początku XIV w. W 1302 r. wzmiankowano rektora szkoły w Ząbkowicach, w tym samym roku jako adresatów pobożnego zapisu dokonanego przez wójta podano tu dominikanów oraz fundusz przeznaczony na budowę kościoła. Wspomniany konwent dominikanów kontynuował tradycję klasztoru frankenberskiego, mógł więc powstać niedługo po likwidacji tamtego. W 1319 r. biskup na prośbę wójta przekazał w pieczę ząbkowicki szpital pw. św. Jerzego konwentowi bożogrobców z Nysy. Same akty fundacji szpitala i jej zatwierdzenia były co prawda późniejszymi falsyfikatami, niemniej oprócz wyżej wspomnianego autentycznego dokumentu założenie placówki w latach 1319–1320 potwierdzają jeszcze dwa inne dyplomy dotyczące jej uposażenia. Miejski charakter nowego ośrodka nie ulegał już żadnym wątpliwościom⁶.

W ŚREDNIOWIECZU I OKRESIE NOWOŻYTNYM

Ze względu na narosłe w historiografii nieporozumienia i nieścisłości, kwestiom początków miasta poświęcono wyżej odrębną analizę. Przedstawienie jego dalszych losów z racji samego charakteru niniejszej publikacji nie wymaga już takiej szczegółowości, niżej ograniczymy się więc do zreferowania wybranych problemów.

W 1321 r. wspomniano (choć tylko jednorazowo) w Ząbkowicach kasztelana, co zwykło się przyjmować za potwierdzenie istnienia już zamku. W 1321 r. Ząbkowice znalazły się w obrębie powstałego z podziału państwa fürstenberskiego księstwa ziębickiego, od 1336 r. stanowiącego lenno królów Czech. Hołd złożony przez księcia Bolka II poprzedziła wojna w 1335 r., w trakcie której ząbkowiczanie skutecznie dali odpór wojskom królewskim oblegającym miasto, co książę podkreślił w przywileju nadanym w 1337 r. mieszczaństwu (miasto było więc już ufortyfikowane). Ząbkowice jednocześnie posłużyły mu jako zabezpieczenie sum pożyczonych od króla (choć nie jest jasne, czy faktycznie poszły już wówczas w zastaw). W 1346 r. kolejny książę Mikołaj zastawił cały okręg wraz z miastem rycerzowi Henrykowi von Haugwitz, z którego rąk trafił on w 1348 r. do króla, późniejszego cesarza Karola, co skończyło się w 1351 r. odkupieniem okręgu przez monarchę od księcia i włączeniem do dziedzicznych ziem Korony Królestwa Czech (potwierdzone w 1355 r. w akcie inkorporacji Śląska, jak również zmianą godła na pieczęci miasta, gdzie orła śląskiego zastąpił lew czeski⁷).

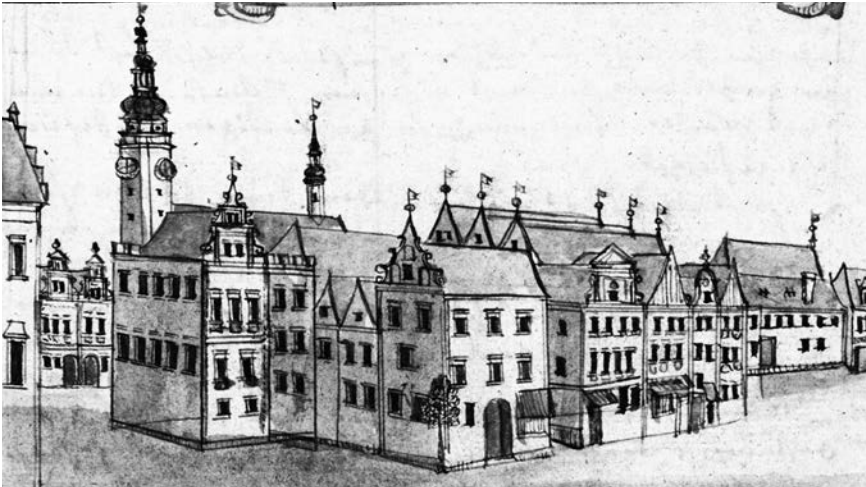
4. F.B. Werner, Widok miasta od północnego zachodu, lata 60. XVIII w.

Od 1368 r. urzędującymi na zamku ząbkowickim starostami królewskimi byli ci sami dostojnicy, którzy sprawowali starostwo w czeskim Kłodzku. Okręg ząbkowicki i ziemię kłodzką król Wacław IV przekazał w zastaw margrabiemu morawskiemu Jostowi (1378–1387), następnie księciu raciborskiemu Janowi II (1397–1422), wreszcie król Zygmunt – staroście Pucie z Častolovic (1431–1435), dzierżącemu już na tej samej zasadzie Ziębice. Zastawy te przejął później pan Hynek Krušina z Lichtenburka (1440–1454), nie utrzymawszy jednak Ziębic w swych rękach. W 1454 r. listy zastawne wykupił pan Jerzy z Podiebradów (od 1458 r. król czeski, co zamknęło status posiadania ziem jako tylko zastawu), który odkupił w 1456 r. także księstwo ziębickie, przywracając tym samym jego jedność z okręgiem ząbkowickim. W 1465 r. król Jerzy nadał w lenno księstwo ziębickie i hrabstwo kłodzkie swoim synom. Podjęte w 1467 r. oblężenie Ząbkowic przez wojska śląskiej koalicji antypodiebradzkiej skończyło się kapitulacją miasta, a potem zamku, następnie szybką ich utratą i ponownym odzyskaniem przez Ślązaków (1468), wreszcie zdobyciem w 1474 r. przez króla czeskiego Władysława Jagiellończyka. Tenże nadał okręg księciu ziębickiemu Henrykowi I Podiebradowiczowi w 1477 r., przywracając wspomnianą jedność z Ziębicami. Wojna z królem węgierskim i czeskim Maciejem Korwinem w 1488 r., w trakcie której znów oblegano i zdobyto (1489) Ząbkowice, doprowadziła do rezygnacji z księstwa przez Henryka, który odzyskał je z rąk monarszych w 1490 r. Odtąd status księstwa lennego uległ stabilizacji, przy czym jego unia personalna z sąsiednim hrabstwem kłodzkim utrzymała się do 1501 r., od 1495 r. zaś trwało analogiczne powiązanie z odległym księstwem oleśnickim⁸.

Status połączonej parafii ząbkowicko-sadlneńskiej budził spory, jak ten z 1316 r., gdy swych kandydatów do obsady kościoła w Ząbkowicach prezentowali zarówno książę (najwidoczniej uważający się za jego patrona), jak i opatka trzebnicka, patronka kościoła w Sadlnie. Przeważały racje przemawiające za kandydatem opatki, który wcześniej miał już zapewnione objęcie tej drugiej świątyni jako „kościoła matki” w stosunku do ząbkowickiej. Powyższą zależność potwierdzono jeszcze w 1390 r., tymczasem w 1399 r. proboszcz Jakub Fulbrocke (sprawujący urząd od 1391 r.) nazwany został „pierwszym rektorem albo plebanem” kościoła w Ząbkowicach. Uważane jest to za świadectwo zerwania stosunku filialnego, ale nie unii personalnej parafii (choć w dalszej przyszłości kościoł w Sadlnie zdegradowano do statusu filialnego, jak stwierdzono to przy okazji wizytacji w 1651 r.; osobną parafią Sadlno stało się dopiero w 1941 r.). Istnienie archiprezbiteriatu ząbkowickiego, wyższej jednostki administracji kościelnej, potwierdzono od 1360 r. Oparte na miejscowej tradycji piśmiennictwo z XVII i XVIII w. przypisywało budowę nowego gmachu miejskiego kościoła parafialnego pw. NMP Karolowi IV (co musiałoby mieć miejsce między 1348 a 1378 r.), a zarazem operowało datą budowy 1413 lub też 1415. Próbujący pogodzić owe rozbieżności XIX-wieczny badacz Johannes Athanasius Kopietz proponował więc przyjąć za początek budowy 3. ćw. XIV w., a za jej zakończenie ostatnią ze wskazanych dat, dających się tylko luźno powiązać z szeregiem XIV-wiecznych legatów *pro fabrica ecclesiae*, czy na fundację kolejnych ołtarzy (w ciągu dwóch stuleci doliczył się ich 17). Pojawiły się również kaplice na przedmieściach: cmentarna św. Mikołaja i Wszystkich Świętych przed Bramą Wrocławską (z dwoma ołtarzami, wspominana od 1404 r.), bliżej niezlokalizowana św. Piotra (wspominana w 1407 r.) i św. Włofganga przed Bramą Lochową. W 1418 r. stanął nowy budynek szpitala św. Jerzego⁹.

Ustrój komunalny w Ząbkowicach osiągnął dojrzałość najpóźniej w 1319 r., odkąd wspominać zaczęto tutejszą radę miejską. W 1335 r. jako miejsce wystawienia dokumentu zapisano izbę ratusza (*pretorium*), poświadczając tym samym jego funkcjonowanie. Najstarsze organizacje cechowe otrzymały rzeźnicy, piekarze, szewcy i tkacze (proces powoływania cechów osiągnął apogeum w 1564 r., gdy mieszczan nienależących do żadnej

z korporacji zrzeszono w cechu ogólnym). Wójtostwo dziedziczne utrzymywało się w rękach prywatnych (rycerskich), związane z nim dochody zapewniały jego posiadaczom nieproporcjonalnie wysoką, jak na tak znaczne miasto i stosunkowo późne czasy, pozycję ekonomiczną (jeszcze w 1355 r. do uposażenia wójtostwa należało m.in. po 20 ław chlebowych, obuwniczych i mięsnych, dwa młyny, opłaty z rzeźni i łaźni, jak również dwór położony „przed” zamkiem). Jurysdykcję wyższą wykonywał w imieniu pana terytorialnego sąd dworski w Ząbkowicach, tu także bierał się ziemski sąd manów. W 1322 r. książęta „dla powiększenia ich miasta” zjednoczyli z tymże swą wieś Olbrachcice Wlk. (*Albrechtsdorf*, czyli późniejszy *Olbersdorf* na północny zachód od Ząbkowic), rozciągając na nią prawo miejskie oraz ciężary i podatki uiszczane przez miasto, jak wyrażono się: takie jak w należącej do miasta wsi Sadlno. Tym samym więc ujawniono dokonaną w niewiadomym momencie aneksję przynajmniej części tej drugiej wsi. Posiadacze gospodarstw ponad 2-łanowych mieli zamieszkać w mieście, posiadaczom mniejszych pozostawiono w tym względzie wybór (może z powodu analogicznego zarządzenia sołtys z Sadlna w 1339 r. miał w mieście dom, w którym zbierała się też wiejska ława). Z tytułu „zjednoczenia” miasto zobowiązano do płacenia księciu czynszu ze wsi. Nadmierny, że zawarta kilkaset lat później, bo w 1605 i zatwierdzona w następnym roku, umowa między miastem a opactwem trzebnickim regulowała m.in. spór w niejasnej kwestii roszczeń obu stron właśnie do wsi Olbrachcice Wlk. i Sadlno. Zgodnie z brzmieniem przywileju z 1322 r., w 1605 przyznano je wraz z jurysdykcją miastu, jednak musiało ono płacić cysterkom czynsz, a klasztor pozostawał panem lennym tamtejszych sołectw (takie prawa opatki odnośnie do sołectwa w Sadlnie potwierdza dokument z 1365 r.). Do niejasności sytuacji w średniowieczu nawiązano jeszcze przy okazji innych sporów w 1754 r., wskazując brak wiedzy na temat praw do dysponowania przez księcia dotychczasową własnością klasztoru (przypomnijmy, że Sadlno dowodnie nią było od 1235 r., a sporządzony w 2. poł. XIV w. fałszyfikat przypisywał opactwu własność obu wsi od 1207 r.). Po sekularyzacji dóbr klasztornych w 1810 r., prawa cysterek przejął skarb królewski i jemu miasto musiało uiszczać wspomniany czynsz. Powróćmy jednak do XIV w. Prawa nadane miastu w Sadlnie i Olbrachcicach potwierdzono w 1335 r., ujawniając też, przy okazji uwolnienia od jednego ze świadczeń, istnienie jego posiadłości w bardziej odległym Bardzie. W 1337 r. Ząbkowice otrzymały wyższe sądownictwo w należącej do nich części tego ostatniego miasteczka. Udzielony także w 1337 r. Ząbkowicom inny przywilej m.in. rozszerzył prawo monopolu w obrębie mili na szewców, krawców i cięcie sukna, zmuszał też zagrodników z Sadlna, Olbrachcic i mieszkających w okolicy miasta (tak więc wszędzie tam rozparcelowano arealy na drobne gospodarstwa) do pańszczyzny przy utrzymaniu miejskich mostów. Łączące się z monopolem na cięcie (sprzedaż detaliczną) sukna

5. F.B. Werner, Ratusz i jego otoczenie, między 1762 a 1771 r.

powstanie sukiennic pozostawało jednak poważnie opóźnione w stosunku do innych miast. Dopiero w 1342 r. na podstawie otrzymanego przywileju na uruchomienie 12 tzw. komór sukienniczych rada wniosła stosowny obiekt, czyli sukiennice – wśród 12 kupców, między których rozdzielono sklepy, znajdowali się zresztą wszyscy ówcześni rajcy. Od tego samego roku, według później zanotowanej tradycji, miano odbywać w mieście jarmark zielonoświątkowy. Od 1441 r. w Ząbkowicach mogły odbywać się cotygodniowe wolne targi chlebem i mięsem. W 1428 r. niebronione miasto zostało splądrowane i spalone przez husytów, zniszczone zostały kościół parafialny oraz kościół i klasztor dominikański. Szerokim echem odbiła się męczeńska śmierć trzech dominikanów, których relikwie otoczono w Ząbkowicach czcią. Odbudowy, a raczej rozbudowy kościoła parafialnego dokonano w latach 40. i 50. XV w. Zdobywanie miasta w 1474 r. skończyło się pożarem jego części, w tym klasztoru dominikanów. W 1477 r. z kolei wznieść miano nowy kościół w Sadlnie, kontynuujący wezwanie świętych Wita i Jadwigi. W 1507 r. zlikwidowano w mieście mennicę, która znajdować się miała na cmentarzu przy kościele parafialnym¹⁰.

6. F.B. Werner, Widok miasta od północnego zachodu, lata 60. XVIII w.

Po wykupieniu w 1569 r. przez „stany księstwa ziębickiego [jak nazywała siebie reprezentacja okręgu ziębickiego] i weichbildu ząbkowickiego” praw rodziny książęcej i przekazaniu zwierzchności cesarzowi Maksymilianowi II księstwo ziębickie stało się dziedziczną własnością korony Czech, reprezentowanej przez starostów. W 1654 r. Ferdynand III na nowo nadał księstwo w lenno rodzinie von Auersperg, nierezydującej w tutejszych włościach. Jej prawa własności nie wygasły po 1741 r., gdy Śląsk został zdobyty przez Prusy, jednak „miasto pośrednie” (*Mediatstadt*) i okręg, zmieniony teraz w powiat (*Kreis*) Ząbkowice, włączone zostały w zunifikowany system administracji państwowej. Po wykupieniu księstwa w 1791 r. od właścicieli przez króla Fryderyka Wilhelma II zostało ono sprzedane w 1795 hrabiom von Schlabrendorf ze Stolca jako „mniejsze państwo stanowe Ziębice–Ząbkowice”, nieobejmujące już miast. Jednak w przypadku „królewskiego pruskiego miasta bezpośredniego” (*Immediatstadt*) Ząbkowic posiadacze wspomnianych dóbr zachowali patronat kościołów oraz jurysdykcję nad rejonem miasta związanym z zamkiem, czyli tzw. Swobodą (*Freiheit*, tłumaczone w literaturze polskiej jako ul. Wolność)¹¹.

Wraz z żywiołowym przyjęciem przez ząbkowiczian reformacji, w latach 1538–1539 zmuszono do opuszczenia miasta katolicki kler diecezjalny (proboszcz katolicki powrócił jeszcze przejściowo w latach 1550–1560), a ewangelickie odtąd kościół i szkoła, podobnie jak majątek parafialny, przeszły pod zarząd miasta. Własność zespołu klasztornego wraz z majątkiem rada przejęła od dominikanów w 1542 r., a funkcje sakralne świątyni Świętego Krzyża przywróciła w 1576 r., jako kościołowi ewangelickiemu, nad którym pieczę sprawowały cechy. W 1540 r. rada przejęła w zarząd od bożogrobców tzw. probostwo i szpital św. Jerzego wraz z uposażeniem. W 1543 r. zlikwidowano kaplicę św. Mikołaja i towarzyszący jej cmentarz dla ubogich, a w 1550 r. przybramną kaplicę św. Wolfganga. W miejsce zlikwidowanego nowy miejski cmentarz zewnętrzny, również przed Bramą Wrocławską, powstał już w 1552 r. (powiększony w 1622), w 1581 r. wzniesiono tam także kościół cmentarny. Jeszcze później, bo w 1617 r., reaktywowano jako ewangelicki kościół św. Jerzego przy szpitalu. Przeprowadzona w 1629 r. przez żołnierzy cesarza brutalna rekatolizacja miasta rozpoczęła się od wygnania duchownych ewangelickich oraz przekazania kościołów parafialnych w mieście i Sadlnie wraz ze szkołą i cmentarzami, jak również klasztoru z kościołem Świętego Krzyża dawnym użytkownikom. Odrzucone w okresie reformacji wezwanie miejskiego kościoła NMP zastąpiono imieniem św. Anny, patronat zaś przyznano biskupowi, następnie panu terytorialnemu. Proces kontreformacji tylko przejściowo wstrzymały zmieniające się okoliczności toczącej się wokół wojny trzydziestoletniej (m.in. epizod luterkański w związku z pierwszą obecnością wojsk szwedzkich i saskich w mieście w 1632 r.), trudności natomiast nastroczały próby restytucji dawnych stosunków własnościowych. W 1706 r. liczbę katolików w parafii miejskiej określono już na 2477, a protestantów w 1707 r. tylko na 30 osób. Wspólnota ewangelicka w mieście odrodziła się wraz z ulokowaniem tu pruskiego garnizonu z ewangelickimi żołnierzami (1763), gmina cywilna powstała dopiero w 1793 r., obie wykorzystywały jako salę nabożeństw piętro dawnego szmatruza (o którym dalej). Po wygnaniu Żydów z księstwa w 1535 r. (już w 1508 zniszczyć miano ząbkowicką synagogę, a w 1514 r. książę wydał zgodę na wygnanie) przestrzegano przywileju nietolerancji, wykluczającego stałe osadnictwo żydowskie¹².

W miejsce zamku, demolowanego przez artylerię w trakcie kolejnych oblężeń w 2. poł. XV w., stanęła reprezentacyjna rezydencja książęca z fortyfikacjami bastejowymi, wzniesiona w latach 1524–1532 na użytek Karola I. Drugim symbolem renesansowej świetności miasta stał się wzniesiony w latach 1533–1534 nowy ratusz wraz z wieżą (po spaleniu w 1632

odbudowaną w 1661 r.). W 1583 r. opactwo cystersów z Henrykowa wzniosło dom na Swobodzie (w jurydyce zamkowej), w 1587 r. zaś opactwo cystersów z Kamieńca kupiło dom przy Rynku. W 1536 r., a więc późno jak na stosunki śląskie, rada miejska wykupiła z rąk prywatnych dziedziczne wójtostwo (pretensje spadkobierców dawnych wójtów regulowano do 1579 r.). W 1519 r. rada wznieść miała nowe sukiennice, w 1540 r. powiększone, jednak zapiski dotyczące takiego obiektu mieszają się w literaturze z tymi, które odnoszą się do szmatruza i niewykluczone, że dotyczą właśnie tej drugiej budowli na Rynku. Parter szmatruza mieścił ławy szewskie i jatki rzeźnicze, piętro wznieść miano w 1572 r. W 1576 r. zbudowano murowane ławy chlebowe. W 1502 r. uzyskano przywilej na urządzenie karczmy komunalnej, prowadzącej wyszynk importowanego piwa i wina – funkcjonowała ona przy wschodniej pierzei dolnej części Rynku, następnie sprzedana i ponownie odkupiona przez miasto w 1577 r. W latach 1553–1554 miasto wzniosło murowany most na Budzówce, który swą późniejszą nazwę wziął od figury św. Jana Nepomucena z 1762 r. Powtarzające się epidemie chorób zakaźnych (1521, 1568, 1606) nie powstrzymały przyrostu liczby mieszkańców ośrodka, szacowanej na 4 tysiące, może przesadnie wobec np. 2,5 tysiąca na początku XVIII w. Dla pobudzenia budownictwa murowanego w 1585 r. wprowadzono premię dla inwestorów zużywających 9 tysięcy cegieł, lub ponad 10 łatrów kamienia, w postaci powiększonego rocznego limitu na uwarzenie piwa przysługującego właścicielowi posesji mieszczańskiej. Od 1544 r. wzmiankowano kolejne wodociągi publiczne i prywatne przyłącza prowadzące wodę z ujęć zewnętrznych, w tym ze Stolca, Sadlna i Tarnowa (dopiero od 1827 r. zastępowano w nich drewniane rury żelaznymi). Katastrofalny regres liczby ludności i załamanie gospodarcze przyniosły lata wojny trzydziestoletniej (1618–1648). W 1641 r. odnotowano zaledwie 78 katolickich i 25 protestanckich właścicieli domów w mieście, w 1636 r. ponoć liczącym 923 mieszkańców. Była to oczywiście pochodna sytuacji panującej na całym Śląsku, a nie bezpośredni skutek kataklizmów towarzyszących dziejom miasta, epidemii (1624, 1633, 1680), pożarów (największy w 1632 r. pochłonął całą miejscowość, tylko bez kościoła parafialnego, szkoły i 10 budynków przy *Junkerngasse*) i oblężeń przez wojska cesarskie (garnizonu saskiego w zamku w 1632 i garnizonu szwedzkiego w mieście i zamku w 1646 r.). Po metodycznym zniszczeniu fortyfikacji zamku i jego pożarze w 1646 r., częściowo odremontowana rezydencja w ograniczony sposób służyła administracji książęcej. Po przeniesieniu się urzędu do budynku na Swobodzie w 1728 r., zamieniła się w ruinę. W 1653 r. odbudowano zniszczony w czasie wojny kościół, nazywany też kaplicą św. Mikołaja, przed Bramą Wrocławską, zastąpiony nową kaplicą cmentarną w 1728 r. Odbudowę spalonych w 1632 r. klasztoru i kościoła dominikańskiego przeprowadzono w latach 1655–1669 (od 1683 r. głoszone tu kazania w języku polskim raz w tygodniu), nowy klasztor zbudowano w latach 1684–1687, a kościół w 1689–1698. W 1676 r. wzniesiono rezydencję opatów henrykowskich na rogu Rynku i ul. Ziębickiej, naprzeciwko domu opatów kamienieckich (kolejną, w miejscu dawnej na Swobodzie, opaci henrykowscy wzniesli w 1693 r., wyzbywając się jej ostatecznie w 1728). Nowy gmach kościoła pw. św. Jadwigi w Sadlnie wzniesiono w latach 1754–1758, jako ostatnią z pasma znaczących inwestycji doby baroku¹³.

7. F.B. Werner, Widok miasta od południowego wschodu, lata 60. XVIII w.

Przejawem odbudowy życia gospodarczego w mieście w 2. poł. XVII i w XVIII stuleciu było powstanie lub odnowienie 11 cechów. Około 1785 r. 375 posesji posiadało uprawnienia piwowarskie (w 1600 r. miało ich być 318, co może być pomyłką, gdyż taką samą liczbę wykazywano w 1809). Wśród rzemieślników reprezentujących szeroki zakres specjalności najwięcej wówczas było szewców (37), potem rzeźników (29), piekarzy (21), tkaczy lnianych (19, kiedy w 1762/1763 – 21, ale ich liczba miała jeszcze rosnąć, podobnie jak pończoszników), krawców (18), kowali (17), gorzelników (14) i tkaczy sukienników (11 z 26 krosnami, kiedy jeszcze dwadzieścia lat wcześniej było 17 majstrów), trudno więc dopatrywać się tu jakiejś odrębności na tle pozostałych miast śląskich (według innego zestawienia, z 1787 r., wśród 430 majstrów 143 należało do grupy rzemiosł włókienniczo-odzieżowych, a 88 do skórzaných). Sfery handlowe reprezentowało 11 tzw. bogatych kramarzy, zaledwie jeden kupiec i 7 handlarzy (w 1787 r. 6 karczmarzy, kupiec grosista, 16 kramarzy i 20 innych handlarzy). Ważne cotygodniowe targi zbożem, przędzą i lnem wskazywały na silne powiązania miejscowego rynku z rolniczym zapleczem. W mieście doliczono się 428 domów prywatnych, na przedmieściach zaś 96 domów i 49 stodół, kiedy w 1726 r. – 421 domów w mieście i 92 na przedmieściach. Z powyższymi liczbami kłóć się statystyki: z 1778 r., według której w mieście były 444 domy i 8 zamieszkaných wież, z 1787 r. – 481 posesji w mieście i 123 na przedmieściu, oraz z 1795 r., gdy wyliczono 568 budynków, w tym 8 publicznych. We wsi Sadlno, postrzeganej jako pełniącej także

8. Panorama miasta od północy, przed 1880.

funkcje przedmieścia, około 1785 r. funkcjonowało 26 gospodarstw kmiecych, 41 zagrodniczych i 16 chałupniczych. Mury oporowe chroniące wały forteczne miasta rozebrano prawdopodobnie w latach 1755–1780, same wały niwelowano od 1770 r. W 1789 r. poddano parcelacji i sprzedaży pozyskane w ten sposób grunty, nadal nazywane „parkanem”. Stały garnizon, stacjonujący w obrębie murów w latach 1763–1806 i ponownie od 1819 do 1848 r. (nie licząc tymczasowych kwaterunków wojska), zajmował kwatery w domach mieszczańskich, jak również koszarzy wzniesione w latach 1776–1777 (przy obecnej ul. B. Prusa), obok których stanął lazaret. Liczebność garnizonu, ze względu na towarzyszące żołnierzom żony i dzieci, w końcu XVIII w. odpowiadała niemal połowie ludności cywilnej, trudno więc nie doceniać jego znaczenia dla funkcjonowania społeczności i gospodarki miejskiej¹⁴.

W XIX I XX WIEKU

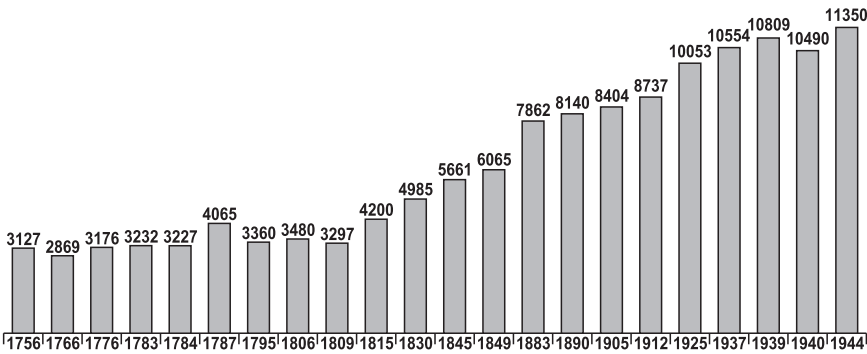
Zarządzona w 1810 r. sekularyzacja klasztorów objęła ząbkowicki konwent dominikanów, w 1815 r. władze państwowe przekazały kościół przyklasztorny jako parafialny ewangelikom, do klasztoru wprowadzono m.in. szkołę. W latach 1815–1817 dzięki społecznej zbiórce powstał szpital miejski – placówka lecznicza urządzona w obrębie starego szpitala św. Jerzego, pełniącego tradycyjne funkcje opiekuńcze (w latach 1850–1852 wzniesiono nowy budynek dla pensjonariuszy, stary zostawiając chorym). Wraz z uwolnieniem handlu i rzemiosła (1810) utraciły swe funkcje uprzywilejowane obiekty handlowe na Rynku i przy nim. W 1818 r. magistrat sprzedał osobie prywatnej dawny szmatruz, w 1831 budynek ław chlebowych, a w 1821 r. miejską karczmę. Powiększono za to w 1827 r. ratusz, w którym koncentrowano coraz więcej instytucji. W 1815 r. magistrat samowolnie rozpoczął rozbórkę murów zewnętrznych i obniżanie wewnętrznych, przy czym obniżanie już legalnie kontynuowano od 1817 r. W latach 1805–1823 rozebrano Bramę Kłodzką, 1856–1867 – Lochową (inaczej Świdnicką lub Srebrnogóorską), w 1816 r. – Ziębicką, a w 1861 – Wrocławską. Od 1819 r. zasypywano fosy i tworzone promenady od północy, wschodu i południa miasta. Pozostawione od wschodu odcinki mokrej fosy częściowo zasypano w końcu XIX w. Podjęta w 1806 r. próba przekształcenia ścieżki biegnącej po zniszczonych w 1646 r. fortyfikacjach zamku w promenadę skończyła się niepowodzeniem, tamtejsze wały i fosę właściciel zlikwidował w 1819 r., w 1820 odbudowując trasę o walorach naturalnej promenady widokowej. W 1816 r. splantowano teren zamkniętego cmentarza wokół kościoła św. Anny. Miejskie pastwiska, użytkowane przez garnizon, magistrat odzyskał w 1809 r. Straciły swą funkcję w 1815 r., odkąd wytyczone tam działki puszczano chętnym w dzierżawę. W latach 1847–1850 zbudowano na Przedmieściu Wrocławskim naprzeciwko cmentarza klasztor i szpital bonifratrów, następnie powiększony (1866–1868) i wzbogacony o kościół pw. św. Józefa wzniesiony w miejscu zasypanej fosy (1867–1870) oraz własny cmentarz. W latach 1815–1816 powiększono starą szkołę, przez setki lat mieszczącą się w kolejnych budynkach przy kościele, rozebraną w 1915 r. Nową katolicką szkołę ludową wzniesiono w latach 1855–1856. W 1856 r. stanęła nowa szkoła obok kościoła w Sadlnie. W tejże wsi

około 1830 r. wykazywano 103, a około 1845 r. 124 domy, ponadto oprócz rolników pojawiło się tam 15 rzemieślników i 3 handlarzy. Jednocześnie w mieście w 1845 r. doliczono się 535 domów mieszkalnych (i 16 dalszych w jurydyce Swoboda) oraz 260 budynków gospodarczych (wg danych z 1809 r. domów było 567, samodzielnych stodół 49, pustek 7, a z 1830 r. domów – 529, zabudowań gospodarczych – 109). Wśród rzemieślników specyficzną grupę stanowiło aż 12 kołodziejów i 5 wozowników, nie zanikła też rękodzielnicza wytwórczość włókiennicza, reprezentowana m.in. przez 21 pracowni tkaczy lnianych, 7 wełnianych (w 1809 r. sukienników było jeszcze 12) i 16 krosien pończoszników. Szczególnie licznie występowali handlarze (117), a także najemni woźnice (31). W związku z migracjami ludności malała dotąd miażdżąca przewaga katolików: około 1830 r. na 4161 katolików przypadało 699 protestantów i 125 żydów, w 1849 r. proporcje te wynosiły 4776 – 1130 – 159 (wg innych danych z 1845 r.: 4502 – 1030 – 129, w zestawieniu z zaledwie 7 protestantami przyciągniętymi do Sadlna). Osadnictwo żydowskie w Ząbkowicach możliwe było od 1806 r., szczytowy moment jego rozwoju przypadł na 1871 r., gdy gmina liczyła 163 osoby, później następował już odpływ Żydów do większych miast. Budynek synagogi przy ul. Dolnośląskiej wzniesiono w latach 1858–1860 (po 1938 r. przebudowany na mieszkalny), stary cmentarz na Przedmieściu Wrocławskim funkcjonował w latach 1814–1880, nowy przy Szosie Niemczańskiej od około 1880 r. do lat 60. XX w.¹⁵

Na przyspieszenie przemian w zewnętrznym obliczu miejscowości w 2. poł. XIX w. wpłynęła jej odbudowa po ostatnim z wielkich pożarów, które dotknęły Ząbkowice na przestrzeni wieków. Ten z 1858 r. strawił ponad 350 domów w mieście, czyli 2/3 (w tym trzy pierzeje Rynku i ratusz z archiwum), oraz 62 domy w Sadlnie, czyli połowę. Jeszcze w tym samym roku doprowadzono do miasta kolej, a będący symbolem odbudowy nowy ratusz stanął w latach 1862–1865. Zapóźnienie w organizacji szkolnictwa średniego nadrobiono dopiero wraz z otwarciem miejskiego, katolickiego progimnazjum w 1878 r. (od 1908 gimnazjum; podobnie, założona w 1871 r. szkoła żeńska w 1910 stała się liceum). Prawdziwy wysyp inwestycji nastąpił jednak na przełomie XIX i XX w. Gmach seminarium nauczycielskiego (powołanego w 1901 i czynnego do 1926 r.) zbudowano w latach 1904–1906. W latach 1902–1905 wzniesiono nowy szpital pw. św. Antoniego (rozbudowany 1913–1914), prowadzony przez siostry boromeuszki, który zastąpił w funkcjach leczniczych obsługiwany już przez nie szpital św. Jerzego. W latach 1893–1894 powstał na Swobodzie nowy budynek szpitala „Bethanien” (potem rozbudowywany), prowadzonego od 1868 r. przez ewangelickie diakonisy i powiązanego z całym kompleksem ich zakładów opiekuńczych oraz domem macierzystym (1873–1874). Kościół tamże poświęcono w 1895 r. W latach 1906–1908 wzniesiono nowy budynek sierocińca fundacji Scholza, objęty przez boromeuszki. W latach 1919–1925 zbudowano dom misyjny pallotynów (prowadzących od 1940 r. kolejną miejską parafię Najświętszego Serca Pana Jezusa). W 1863 r. powstała prywatna gazownia, w 1903 odkupiona przez miasto. W 1894 r. uruchomiono nowoczesną komunalną sieć wodociagową i następnie podziemnej kanalizacji, w 1893 r. wzniesiono miejską rzeźnię. Już w 1790 r.

powstała szosa państwowa Niemcza–Kłodzko, umacniająca tranzytową funkcję Ząbkowic i usprawniająca komunikację miasta ze stolicą regionu, Wrocławiem. Kolejne szosy zbudowano dopiero w połowie XIX w.: w 1848 r. Ząbkowice–Kamieniec–Złoty Stok–Łądek, w 1854 do Strzelina, w 1860 do Dzierżoniowa. Jak wyżej wspomniano, w 1858 r. wybudowano połączenie kolejowe z Dzierżoniowem, w 1874 zaś z Kamieńcem Ząbkowickim. W przeciwieństwie do roli odgrywanej do dzisiaj w sieci połączeń drogowych, Ząbkowice nie stały się stacją węzłową, lecz jedynie punktem etapowym na linii łączącej Legnicę z Górnym Śląskiem z ominięciem Wrocławia. W 1908 r. uruchomiono kolejkę „rolniczą”, czyli Ząbkowicko-Ziębicko-Niemczańską Kolej Powiatową, łączącą Ząbkowice ze Srebrną Górą, Henrykowem i Kondratowicami. Utwierdzało to związki z zapleczem rolniczym miasta, przez którego stację kolejową dokonywano przede wszystkim wywozu buraków cukrowych i zboża i w którym w 1925 r. otwarto szkołę rolniczą¹⁶.

Proces industrializacji Ząbkowic przebiegał powoli, dominowały niewielkie zakłady przemysłowe, wytwórnie: superfosfatu, cementu, maszyn rolniczych, kapeluszy, mebli, cygar, wiecznych piór HARO (od 1928 r., w 1939 zatrudniającą 165 pracowników), młynownia magnezytu, cegielnia, młeczarnia (od 1913). W Sadlni przez pewien czas funkcjonowała kopalnia węgla brunatnego (ok. 1860 r. zatrudniającą 10 robotników), tamtejszą cukrownię założono w latach 1883–1884. Dla niewielkiego miasta istotne znaczenie miało ulokowanie w nim szkoły podoficerskiej, której budynek wzniesiono w latach 1914–1916. Po jej likwidacji (1919), w latach 1921–1934 mieściła się tu szkoła policyjna i potem znów szkoła podoficerska. Migracje ludności powodowały dalsze zmniejszanie się dysproporcji wyznaniowych, w 1925 r. na 7398 katolików przypadało 2593 ewangelików, w 1937 stosunek ten wynosił już 7424:3053. Reforma administracyjna z 1932 r., kiedy do powiatu ząbkowickiego włączono ziębicki, przypieczętowała wynik długowiekowej rywalizacji Ząbkowic z Ziębicami o uzyskanie pozycji dominującego ośrodka lokalnego na obszarze dawnego księstwa, odtąd pokrywającego się z nowym powiatem¹⁷. Nie zmienia to jednak wyraźnego zwolnienia tempa rozwoju miasta w okresie międzywojennym, co obrazuje poniższe zestawienie liczby jego ludności w wybranych latach, uwypuklające też skok, jaki dokonał się wcześniej, w XIX stuleciu (pomijając tu kwestię rozbieżności danych, wskazującą na niewiarygodność niektórych liczb):

Wykres 1. Liczba ludności w Ząbkowicach Śląskich w latach 1756–1944. Oprac. M. Goliński¹⁸.

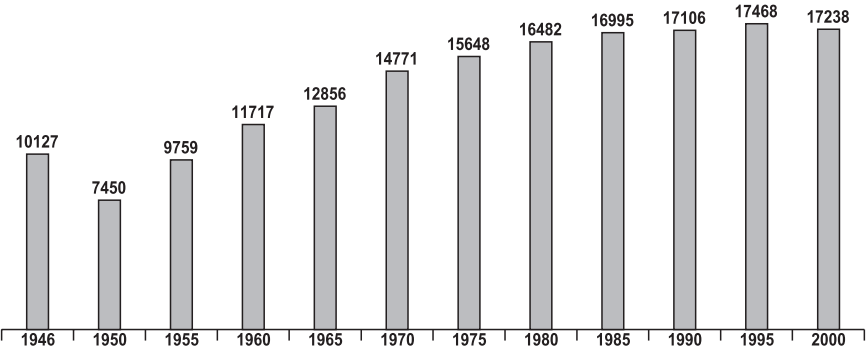
Tak więc zaledwie trzytysięczne miasto w XVIII w., podwoiło swą ludność już w połowie kolejnego stulecia, osiągając wreszcie poziom 10 tysięcy w 1. ćw. XX w., co wydawało się znamionować osiągnięcie pułapu ówczesnych możliwości rozwoju. Przyrost notowany pod koniec wojny miał być spowodowany napływem uchodźców do tej części Śląska. Równolegle liczba mieszkańców Sadlna, ilustrując typowy dla wsi XIX-wieczny rozwój demograficzny i międzywojenny regres spowodowany migracjami, kształtowała się następująco: ok. 1785 – 447, ok. 1830 – 629, ok. 1845 – 762, 1883 – 829, 1926 – 894, 1940 – 750¹⁹.

PO 1945 ROKU

Niezniszczony Frankenstein zajęty został przez Armię Czerwoną 8 V 1945 r. i w tym samym miesiącu przekazany administracji polskiej. Nazwę Ząbkowice Śląskie (nawiązującą do nazwy sporadycznie używanej w piśmiennictwie polskim od 2. poł. XIX w. i zapewne będącej skutkiem nieporozumienia) nadano miastu urzędowo w marcu 1946 r. Tworzenie nowych, polskich instytucji w miejsce niemieckich – tak jak na całym Śląsku – przebiegło tu bardzo szybko. Cechą wyróżniającą powiat ząbkowickiego było natomiast utrzymujące się w 1945 r. przeludnienie – początek napływu polskich osadników skumulował się z napływem ludności niemieckiej z innych części regionu (samo miasto liczyło w tych warunkach ok. 12 000 mieszkańców). Niemców wysiedlono w latach 1946–1947, co oznaczało niemal całkowitą wymianę ludności. Podobnie jak w innych miastach Pódśudecia najliczniejszą po Polakach grupę wśród osadników przewijających się przez Ząbkowice w latach 40. XX w. stanowili Żydzi. Na przejęty niewielki potencjał przemysłowy miasta składały się: gazownia, rzeźnia, fabryka papy i wyrobów cementowych, sadlneńska cukrownia, fabryka maszyn rolniczych oraz wytwórnia piór i kleju. Tę ostatnią w 1946 r., poprzez przeniesienie tu fabryki telefonów z Krosnowic, przekształcono w Państwową Fabrykę Teletechniczną, później kilkakrotnie zmieniającą nazwy, z których najbardziej znaną pozostaje skrótowa: FAEL. Podobnie zmieniały się nazwy uruchomionych w 1952 r. Ząbkowickich Zakładów Remontowo-Montażowych TOR, kontynuujących produkcję maszyn rolniczych. Na miejscu wytwórni kapeluszy w 1948 r. powstała Elektrotechniczna Spółdzielnia Inwalidów ELSIN. Nowe placówki oświatowe (dwie szkoły

podstawowe, liceum, szkoła zawodowa), opiekuńcze i służby zdrowia korzystały z przejętej infrastruktury, jednak w większości nie kontynuowały profilu swych poprzedniczek z tego samego budynku. Wśród zmian w topografii sakralnej miasta najistotniejszą było przekazanie w 1946 r. kościoła ewangelickiego (podominikańskiego) pw. Podwyższenia Krzyża Świętego wraz z klasztorem klaryskom (franciszkanom)²⁰. Kościół ewangelicki przy domu diakonis utracił funkcje kultowe, w końcu uległ ruinie. Dawny przyszpitalny, potem szkolny kościół katolicki św. Jerzego od 1966 r. służy jako parafialna świątynia prawosławna. Od 1967 r. dawna kaplica cmentarna pozostaje kościołem parafialnym Narodzenia Najświętszej Marii Panny Kościoła Polskokatolickiego. W dawnej szkole podoficerskiej stacjonowała jednostka artylerii przeciwlotniczej.

Gdy ustały powojenne migracje, czyli około 1950 r., Ząbkowice były zaledwie 7,5-tysięcznym miastem, czterdzieści lat później już 17-tysięcznym. Przytoczmy tu za badaczem problemu, Robertem P. Masztalskim, zestawienie liczby mieszkańców:

Wykres 2. Liczba ludności w Ząbkowicach Śląskich w latach 1946–2000. Oprac. M. Goliński.

Przyrost liczby ludności (najszybszy do 1980 r.) w półwieczu 1950–2000 wyniósł więc aż 131%, a w stosunku do stanu przedwojennego było jej w końcu stulecia więcej o 59%. W porównaniu z 1939 r. wzrosła też o 40% powierzchnia zurbanizowana. Dane te w połączeniu z funkcjami ośrodka i jego lokalizacją pozwalały jeszcze na początku XXI w. przewidywać jego dalszy rozwój²¹.

Przyspieszony rozwój miasta w epoce PRL pozostawał pochodną industrializacji, której spektakularnym przejawem była rozbudowa w latach 1970–1974 zakładów FAEL, produkujących instalacje elektryczne, w szczytowym okresie zatrudniających 1200 pracowników (od 1996 r. własność firmy Legrand). Wciąż żywe powiązania z zapleczem rolniczym symbolizowała zaś budowa potężnego elewatora zbożowego. W latach 1965–1975 wzniesiono m.in. osiedle mieszkaniowe „XX-lecie PRL”, w 1965 r. powstała trzecia szkoła podstawowa, tzw. tysiąclatka, włączając Ząbkowice w grono beneficjentów sieci standardowych inwestycji epoki. Skalę zmian dobrze ilustrują proporcje w wieku zasobów mieszkaniowych. Według danych spisowych z 1988 r. mieszkań wybudowanych do 1918 r. było 1928, czyli 36,7%, w latach 1918–1944 – 845 (wg spisu z 2002 r. nawet 898), czyli 16,1%, a w okresie 1945–1988 – 2477 (lub 2479), czyli aż 47,2% (dla porównania w latach 1988–2002 wzniesiono jeszcze 305 mieszkań). Poprowadzenie odcinka szosy łączącej Wrocław z południową granicą państwa obwodnicą omijającą historyczne centrum Ząbkowic, ale nie omijającą miasta, tylko je przecinającą, uwypukla rolę komunikacji i transportu samochodowego w życiu ośrodka. W latach 1977 i 1989 zamarły za to przewozy osobowe na poszczególnych odcinkach dawnej kolejki powiatowej, zamkniętej na początku lat 90. XX w. Coraz bardziej marginalną rolę odgrywał też niezelektryfikowany odcinek tzw. Pódśudeckiej Magistrali Kolejowej pomiędzy Dzierżoniowem i Kamieńcem Ząbkowickim. Do 1972 r. Sadlno pozostawało siedzibą osobnej jednostki podziału administracyjnego, gromady, po czym przyłączono je do miasta jako jego część. Obszar Ząbkowic powiększano też o inne tereny wiejskie, np. w 1983 r. włączono 175 ha kosztem wsi Jaworek, Tarnów i Zwrócona. Obszar administracyjny osiągnął 13,67 km² (kiedy w 1905 r. było to 3,36 km², 1939 – 4,13 km², 1961 – 6 km²), liczba budynków mieszkalnych w 2002 r. wynosiła 1438. Kolejne reformy administracyjne państwa, w 1975 i 1999 r., zlikwidowały, a następnie przywróciły powiat ząbkowicki. Właśnie w funkcjach lokalnego centrum administracyjnego, usługowego i edukacyjnego upatrywać można czynniki łagodzące przejawy regresu miasta u zarania doby postindustrialnej. Na przełomie XX i XXI w. jedyny duży zakład przemysłowy, fabryka Legrand, zatrudniał 1050 pracowników, pozostałe reprezentowały zupełnie inną skalę: elektrotechniczny ELSIN zatrudniał 200 osób, produkujący ozdoby choinkowe RAM – 80, urządzenia dla przemysłu chemicznego i spożywczego TEJA – 50–60. Cukrownię zamknięto około 1989 r. Pracodawcą przestało być wojsko, a opuszczone w latach 90. koszały przejął zespół szkół. W latach 90. liczba ludności ulegała wahaniom, utrzymując jednak poziom powyżej 17 tysięcy, później zaczęła wyraźnie maleć. Na koniec 2010 r. zanotowano 16 122, u schyłku 2013 – 15 707 mieszkańców, korzystających za to z 8 supermarketów²².

ROZWÓJ PRZESTRZENNY I ARCHITEKTURA MIASTA

Rafał Eysymontt

MIASTO W OKRESIE ŚREDNIOWIECZA

KSZTAŁT LOKOWANEGO MIASTA I WEWNĘTRZNY UKŁAD KOMUNIKACYJNY

Regularny układ przestrzenny miasta lokacyjnego podporządkowano południkowemu ułożeniu przebiegającej przezeń głównej drogi handlowej, stanowiącej przy tym jego najważniejszy element funkcjonalny. Szlak prowadzący od strony Wrocławia rozdzielał się przy Bramie Wrocławskiej na dwie równoległe ulice, następnie biegł wzdłuż pierzei wschodniej i zachodniej Rynku, by znów zmienić się w dwie równoległe ulice zbiegające się przy Bramie Kłodzkiej. Na wysokości środka Rynku wybiegały pod kątem prostym w stosunku do opisanego szlaku dwie, leżące na tej samej osi ulice, prowadzące do Bramy wschodniej – Ziębickiej i zachodniej – Świdnickiej. W ten sposób miasto kształtowało się na skrzyżowaniu prostopadłych do siebie dróg, na osiach północ–południe i wschód–zachód. Dodatkowo cztery główne, lecz ślepe ulice wybiegały pod kątem prostym w stosunku do głównej arterii komunikacyjnej z narożników Rynku w kierunkach wschodnim i zachodnim. Elementem planowo związanym z układem komunikacyjnym jest uliczka rozdzielająca blok śródrzykowy, tylko nieznacznie odchylająca się od osi poprzecznej arterii komunikacyjnej wschód–zachód. Jej przebieg uwzględnia narastanie przeszkód w postaci zabudowy pośrodku Rynku. Charakterystycznym elementem planu Ząbkowic było istnienie, niepoddanej miejskiej parcelacji, jurydyki zamkowej, mieszczącej pierwotnie m.in. wójtostwo, a w okresie nowożytnym siedziby szlachty. Odrębność samego zamku podkreślało nie tylko położenie na skraju wysuniętego ku południowemu wschodowi cypla, ale także, w późniejszych czasach, własny pierścień fortyfikacji bastionowych²³.

PIERWOTNA WIELKOŚĆ MIASTA

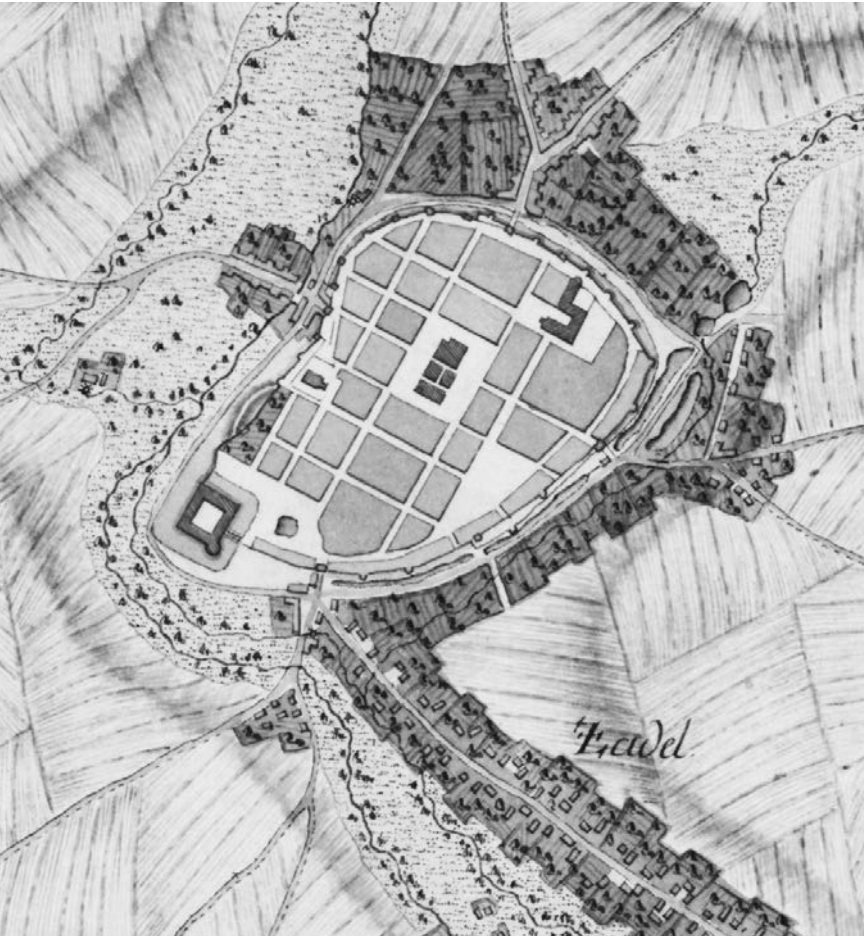
Jest wielce prawdopodobne, że miasto rozwijało się stopniowo, choć zasadnicze elementy jego układu przestrzennego zostały zaplanowane „z góry” w trakcie aktu lokacji, co musiało nastąpić już w latach 80. wieku XIII. Ową etapowość powstawania obserwować możemy, analizując pochodzący z okresu międzywojennego plan miasta z podziałem na parcele, czy plan z połowy XVIII w. Widać na nich pełne zagospodarowanie bloków układających się po obu stronach ulic prowadzących główny trakt komunikacyjny północ–południe oraz bloków usytuowanych po obu stronach ulic doń poprzecznych, wybiegających w kierunkach wschodnim i zachodnim z narożników i ze środka pierzei rynkowych. Można więc przyjąć, że zwarta zabudowa zajęła początkowo obszar krzyża o dłuższym ramieniu południowym. Między ramionami tego krzyża, w ćwierci południowo-zachodniej usytuowano kościół parafialny, którego budowę wzmiankuje się od roku 1302, a w narożniku północno-wschodnim kościół i konwent dominikański, znany z tego samego dokumentu z 1302 r. Teren wokół kościoła parafialnego, w klasyczny sposób oddzielony od Rynku grubością jednego bloku zabudowy, stanowił osobny funkcjonalnie zespół mieszczący cmentarz, zabudowę przykościelną i szkołę.

W planie miasta zauważamy więc trzy zasadnicze osie funkcjonalne i kompozycyjne. Główną osią kompozycyjną jest oś komunikacyjna północ–południe ze skupioną przy niej od samego początku zwartą, ustawioną szczytowo zabudową mieszczańską. Druga oś kompozycyjna, wschód–zachód, na początku (patrząc od Rynku) biegnie wzdłuż bocznych granic parceli przyrynkowych, by dopiero w drugim bloku zabudowy, bliższym bramom, nabrać większego znaczenia, sygnalizowanego poprzez szczytowe usytuowanie budynków. W końcu trzecia oś kompozycyjna – oś poprzeczna prowadzona po skosie od kościoła parafialnego do kościoła dominikańskiego. Jeżeli oś ta zostanie przeprowadzona między prezbiteriami obecnych kościołów, zachowujących prawdopodobnie usytuowanie pierwotnych budowli, to będzie ona przebiegać przez sam środek bloku śródrzykowego, a dokładnie skrzyżowanie uliczek północ–południe i wschód–zachód między zabudową bloku.

Ten, zasadniczo geometryczny, układ należałoby określić jako kompromis między układem podłużnym – typowym dla wczesnego okresu lokacji, z wydłużonym rynkiem (ulicą targową), takim, jaki występował chociażby w Środzie Śląskiej i pobliskiej Niemczy, a układem dużego miasta z centralnie umieszczonym rynkiem – placem targowym. Do przykładów podobnych rozwiązań wydłużonych, opartych na układzie dwóch arterii komunikacyjnych wybiegających z pojedynczych bram miejskich i dalej biegnących przez pierzeje rynkowe, zaliczyć należy Górę Śląską (lokacja przed 1289), Byczynę (1288), Żory (ok. 1272), Kąty Wrocławskie (1298), Kluczbork (przed 1252), Prudnik (między 1262 a 1279). Niektórzy badacze uważają ten system za pierwotny układ śląskiego lokacyjnego systemu szachowniowego, opartego na tradycji wsi-błonia, tzw. *Angerdorf* – wsi z centralnym nawsiem²⁴. Układem mocno zbliżonym w kształcie, lecz zaopatrzonym

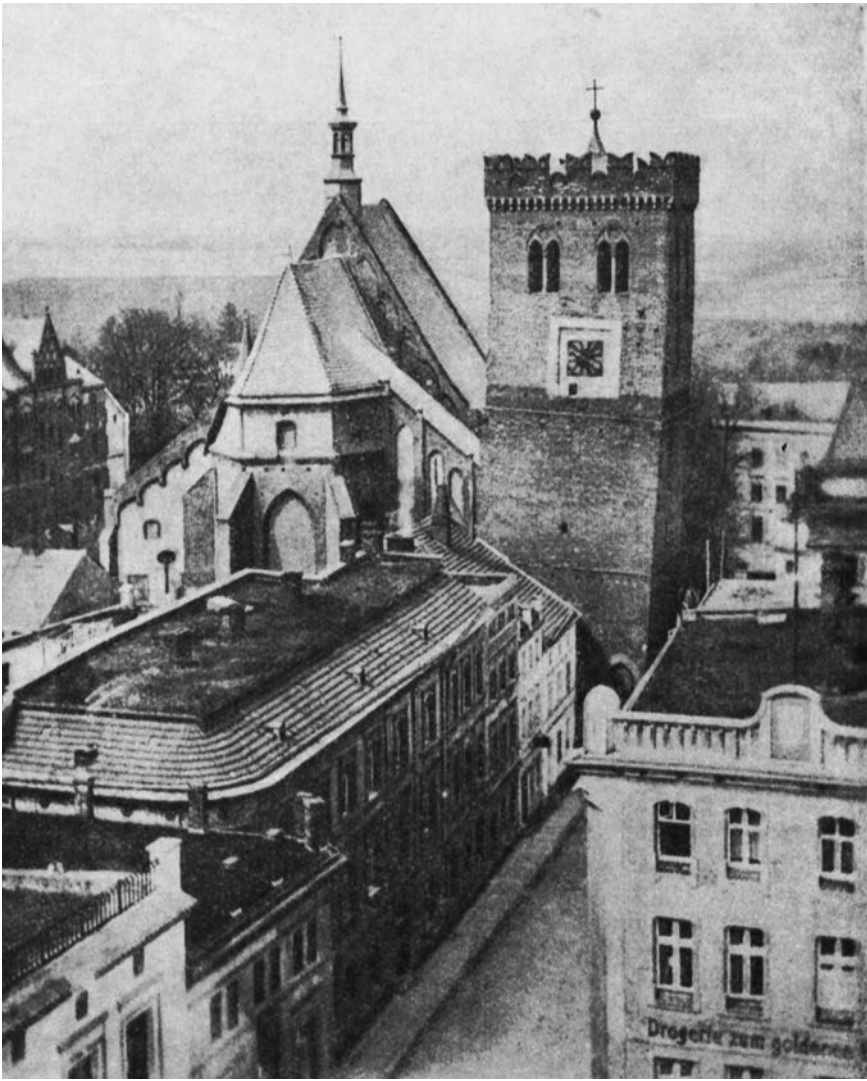
w podwójne bramy miejskie na zamknięciu dłuższych osi komunikacyjnych jest pobliski Paczków (1254), rozwinięciem zaś układu krzyżowego (jednako rozwinęta we wszystkich kierunkach siatka uliczna) może być Dzierżonów (przed 1290)²⁵. Jak widać z podanych przykładów, model zastosowany w Ząbkowicach wydaje się dość powszechny w latach 80. XIII w., kiedy lokowano miasto.

Wśród wymienionych wyżej miast o układzie krzyżowym największe, Ząbkowice, ma wielkość 1 łana, powierzchnia pozostałych to 1/2 lub 3/4 łana. Jednołanowe Ząbkowice dorównują więc wielkością bardziej rozwiniętemu w swoim centralnym układzie Dzierżonowowi²⁶. Taka interpretacja bierze pod uwagę cały obszar miasta zamknięty murami pochodzącymi w swoim obecnym zarysie dopiero z wieku XV. Tymczasem miasto lokacyjne prawdopodobnie nie obejmowało narożnika północno-wschodniego, za klasztorem dominikańskim, który zgodnie z tradycją powinien pierwotnie przylegać do miejskich obwarowań. Granicę pierwotnego założenia, prowadzoną na zachód od obecnych ulic Bolesława Prusa i Proletariatczyków, potwierdza funkcjonująca jeszcze w okresie międzywojennym nazwa tej ostatniej – *Neustrasse* (na planie z 1755 r. „Auf der Neustadt”), świadcząca o późniejszym zagospodarowaniu lub wręcz wytyczeniu ulic we wschodniej części miasta²⁷. Podobnie wygląda sytuacja zachodniej krawędzi miasta, wyznaczonej biegiem ulicy „Auf der Freiheit”, obecnej ul. Krzywej, wciągniętej w obręb miasta może dopiero po rozszerzeniu kościoła parafialnego w stronę zachodnią, co nastąpiło w wieku XV²⁸. Obszar przy zamku mógł być powiązany z miastem wraz z połączeniem warowni z nowym pierścieniem murów miejskich, co nastąpiło około roku 1335²⁹. Janusz Pudełko rekonstruował pierwotny kształt zewnętrzny miasta jako zbliżony do prostokąta, jedynie w narożniku południowo-wschodnim, na tyłach obecnej ul. Proletariatczyków, nieco zmniejszony na skutek występowania mokradeł. Poza obszarem miasta zlokalizowany miał być powstały później zamek³⁰.

9. Ch.F. von Wrede, Schematyczny plan miasta, ok. 1750.

Zredukowawszy nieco obszar miasta po stronie zachodniej do tej samej szerokości co po stronie wschodniej (zabudowa ul. Ziębickiej miałaby sięgać na tę samą odległość od Rynku, co zabudowa przy ul. Bohaterów Getta), otrzymujemy układ niemal idealnego geometrycznego krzyża. Pomiary według współczesnego planu określają wielkość pierwotnego miasta, przed rozszerzeniem jego obszaru po stronie wschodniej i południowo-zachodniej, jako prostokąt 350 × 500 m, po rozszerzeniu – 500 × 750 m. Wymiary placu rynkowego według biegu murów ścian frontowych z podcieniami wynosiły 110 × 73 m. Wygięcie pierzei zachodniej świadczy o zmianie jej linii w związku z ułatwieniem wjazdu na główne ulice (obecne Tadeusza Kościuszki i Armii Krajowej) wybiegające z naroży rynkowych. Zastłonięcie tych wjazdów, wynikające zapewne z zachowania dawnego ciągu podcieni, widoczne jest natomiast w pierzei wschodniej, gdzie światło ulic Dolnośląskiej i zwłaszcza Grunwaldzkiej jest zablokowane narożnikami Rynku. Po 1502 r. zgodnie z zarządzeniem księcia Karola II Podiebrada wznoszono domy z podcieniami przy Rynku i przyległych ulicach, ale już w latach 1553–1572 usuwano stopniowo podcienia w domach przyrynkowych³¹.

10. Widok na Krzywą Wieżę i kościół św. Anny z wieży ratuszowej, pocz. XX w.

OBWAROWANIA MIASTA

Maksymalna wielkość założenia lokacyjnego została z góry określona przez opisane we wstępie uwarunkowania terenowe: terasę ziemną i wody ją okalające. Ewentualne pierwotne obwarowania ziemne potencjalnie mogły więc być usytuowane w miejscu późniejszych murów miejskich, a ich bramy w miejscu późniejszych bram, zgodnie z przebiegiem dróg. Interesującą analizę owego „wielkiego”, zamkniętego obwarowaniami, lecz nie w pełni wewnątrz zagospodarowanego miasta przeprowadził J. Pudelko. Miało ono według niego powierzchnię 90 wężysk lub 1 łana (kiedy sam Rynek 10 × 9 sznurów)³². Z kolei K. Bimler, jak już wspomniano, opowiadając się za starym przypuszczeniem identyfikującym dzwonnice kościelną z reliktem wieży bramnej, kreślił pierwotny zarys murów od zachodu na wysokości tej właśnie wieży³³. Istniał nawet skrajny pogląd, łączący dzwonnice z pozostałością po starym zamku zniszczonym w końcu XV w. O obronnej funkcji wieży miała świadczyć grubość kamiennych murów w jej dolnych partiach (do 4 m) i brak wejścia na poziomie przyziemia³⁴. Inny zasłużony badacz historii miasta datował powstanie dolnych partii wieży na wiek XIV, a wyższych ceglanych partii na rok 1413, kiedy ukończono budowę gotyckiego kościoła parafialnego³⁵. Wieża ta miała pełnić funkcję dzwonnicy, a jednocześnie miejskiej wieży obserwacyjnej i obrony ostatecznej, dodatkowo chroniącej szukających w niej schronienia prawem kościelnego azylu. Można przypuszczać, że górna kondygnacja dzwonnicy i wieże bramne powstały jednocześnie w 1. ćw. XV w., o czym świadczyłby podobny kształt zwieńczenia tych obiektów. Widoczne na XVIII-wiecznym rysunku F.B. Wernera wieże są trzykondygnacyjne. Uzupełnieniem czterech bram były furty zlokalizowane przy obłych basztach na zakończeniu obecnych ulic Reymonta i Konopnickiej po wschodniej części miasta. Nieobecne na planie Wernera z połowy XVIII w. widoczne są na inwentaryzacji parceli z lat 70. XIX w. i na szkicowym planie miasta z 1863 r. Brukowaną ulicę prowadzącą do baszty na przedłużeniu ul. Konopnickiej odkryto też w czasie badań wykopaliskowych³⁶.

NAJWAŻNIEJSZE BUDOWLE MIASTA ŚREDNIOWIECZNEGO

Najbardziej okazałymi budowlami murowanymi miasta były wznoszone etapowo kościoły, zachowany dziś jako gotycki parafialny i przebudowany w dobie baroku dominikanów, oraz przebudowany w renesansie zamek. Już w XIV w. były to obiekty murowane. Wspomnieć także należy kościół szpitalny św. Jerzego na Przedmieściu Kłodzkim. Budowla ta z jedno-przestrzennym korpusem i węższym zamkniętym prosto prezbiterium przetrwała w swoim pierwotnym kształcie do przebudów w XIX w. Zachowane w prezbiterium monumentalne malowidła z cyklem chrystologicznym z 3. ćw. XIV w. i z postacią św. Jerzego datowaną na koniec XIV w. świadczą, że świątynię ukończono najpóźniej na przełomie 3. i 4. ćw. XIV w.³⁷ Budowlą murowaną w XIV w. był też ratusz z wieżą wzmiankowaną od 1385 r., już w średniowieczu więc stanowiącą ważny element sylwetki miasta. Od strony zachodniej budowla wyposażona była w schodkowy szczyt. Po pożarze ratusz przebudowano w latach 1531–1532. Przed budynkiem usytuowany był wzmiankowany w 1397 r. pręgierz³⁸. Trudniejsza jest rekonstrukcja formy sukiennic, których budowę zapowiedziano w 1342 r.

Liczba 12 „komór” sugeruje, że chodziło o budowlę z dwoma rzędami po sześć sklepów i zadaszonym przejściem pośrodku. Wynosząca po 20 liczba ław obuwniczych, chlebowych i jatek mięsnych w poł. XIV w. potwierdza zamierzoną regularność średniowiecznych obiektów handlowych na ząbkowickim Rynku. W XVI w. ławy obuwnicze i mięsne umieszczono w murowanej budowli, w górnej kondygnacji mieszczącej salę taneczną. Ten tzw. szmatruz (*Schmetterhaus*) przebudowano w 1572 r.³⁹ Wtedy pewnie nakryto budynek trzema równoległymi dachami z trójkątnymi szczytami widocznymi na rysunkach Wernera⁴⁰. Współcześnie z tą inwestycją ławy chlebowe umieszczono w osobnym budynku (dawny *Ring* 57), z portalem z 1576 r. przeniesionym w XX w. do domu Legnicka 17⁴¹.

PODZIAŁ MIASTA NA BLOKI I PARCELE

W Ząbkowicach mamy do czynienia z blokami dwóch rodzajów – jedno- i dwufrontowymi. Te pierwsze to bloki po zachodniej stronie obecnej ul. Armii Krajowej i po wschodniej stronie ul. Dolnośląskiej, a także po wschodniej stronie obecnej ul. Grunwaldzkiej i po zachodniej stronie obecnej ul. Kościuszki. Jednofrontową zabudowę obrzeżną usytuowano również we wschodniej, skrajnej części miasta, po południowej stronie ul. Reymonta i po północnej stronie obecnej ul. Marii Konopnickiej. Dwufrontowe, z dwoma pierzejami ustawionymi do siebie pod kątem prostym, były bloki umieszczone przy narożnikach Rynku, z tym że zabudowa przy ulicach odbiegających w kierunkach wschodnim i zachodnim była zdecydowanie mniejszej skali, czasem bardzo płytka, kalenicowa. Potwierdza to doskonale rysunek Wernera z 1755 r., a także obecny kształt obiektów po południowej stronie ul. św. Wojciecha i po północnej stronie ul. Marii Konopnickiej. Blokami konsekwentnie dwufrontowymi były bloki usytuowane między głównymi, równoległymi ulicami Górną i Dolną (obecną Armii Krajowej i Dolnośląską) oraz Wrocławską i Klasztorną (obecną Kościuszki i Grunwaldzką). Na planie z okresu międzywojennego widoczne są też wąskie przejścia – miedzuchy komunikujące ulice poprzeczne (obecne ulice Botwina, Ciasną i Krótką) z gospodarczymi zabudowaniami w tylnych częściach parcel. Najwięcej wątpliwości budzi zagadnienie jedno- czy dwufrontowości zabudowy bloków przyrynkowych. Na rysunku Wernera widać wyraźnie monumentalną zabudowę przyrynkową i niemal szczytkową zabudowę przy „zatylnych” ulicach, choć trzeba przyznać, że jest ona w różnych obszarach zróżnicowana. Jako najslabiej zabudowana przedstawiona jest np. pierzeja ul. Poprzecznej między ulicami Ziębicką i Marii Konopnickiej, dość regularna natomiast jest zabudowa tyłów południowej pierzei rynkowej, między obecnymi ulicami Armii Krajowej i Dolnośląską. Porównanie tej sytuacji z sąsiednimi miastami upewnia nas jednak, że owe tylne, mniejsze domy miały jedynie charakter zabudowy uzupełniającej. Potwierdza to również głębokość parceli w blokach przyrynkowych. Jeżeli przyjąć, że ciągnęły się one aż do ulic „zatylnych”, we wszystkich pierzejach wynosiłaby ona około 55 m, co stanowi nieco więcej niż głębokość pojedynczych parceli między obecnymi ulicami Dolnośląską i Armii Krajowej (około 44 m). Gdyby działki przyrynkowe podzielić poprzecznie na dwie, musiałyby to być parcele o głębokości zaledwie około 27 m, niezdarzające się nigdzie na Śląsku. Zmierzona przeciętna głębokość parceli i jej średnia szerokość uzyskana w pomiarach pierzei południowej i z planu nieistniejącej już dziś pierzei północnej Rynku, około 7,1 m (zblizona do 20–25 stóp albo 12 łokci), daje razem powierzchnię około 390 m², co jest wielkością typową dla Śląska. Podobnej szerokości parcele – średnio 8 i 7 m – widzimy również w północnej pierzei obecnej ul. Dolnośląskiej, między ulicami Ciasną i Botwina, co widoczne jest na planie sytuacyjnym tego bloku z roku 1887. Tam szerszy jest jedynie budynek narożny, a głębokość parceli wynosi około 43–44 m. Parcele te dopiero wtórnie uzyskały drugą linię zabudowy i dostęp do bardzo wąskiego miedzucha dzielącego zabudowę ul. Dolnośląskiej od zabudowy ul. Armii Krajowej. Podobne wyniki przynoszą pomiary obecnie zachowanych budynków przyrynkowych. Na przykład budynek Rynek 31, usytuowany w południowej pierzei, ma 7,5 m szerokości oraz 26,7 m głębokości. Nieco szersze są budynki narożne bloków przylegających do narożników Rynku. Budynek przy ul. Marii Konopnickiej 1, w północno-wschodnim narożniku Rynku, ma 8 m szerokości i 22 m głębokości, budynek przy ul. św. Wojciecha 1, w narożniku południowo-zachodnim, pod którym zachowały się najpotężniejsze w Ząbkowicach kamienne, ostrołuczne sklepienia piwnic, ma 8,5 m szerokości i 21,5 m głębokości. Podobne wielkie ostrołuczne piwnice, nadmieńmy, zachowały się również w narożnym budynku pierzei wschodniej (ul. Reymonta 1) czy pod budynkiem na skraju zachodnim pierzei południowej (ul. Armii Krajowej 1). Potwierdza to zasadę, że największe parcele lokowano zwykle na narożnikach Rynku. Zdecydowanie później musiały być natomiast wyznaczone parcele przy murach miejskich. Tu zróżnicowanie szerokości jest większe niż w centrum miasta, od 16 do 12 m, zdarzają się też parcele dwukrotnie szersze.

Stan w Ząbkowicach potwierdza sytuację typową dla Śląska, kiedy głęboki na 21–22 m dom zajmuje około 40% powierzchni całej nieruchomości. To jeszcze jeden dowód na to, że parcele przyrynkowe musiały być parcelami jednofrontowymi. Takie ukształtowanie bloków z wąskimi parcelami, w części frontowej mocno w głąb zabudowanymi pewnie niskimi budynkami szczytowymi, a z tyłu mieszczącymi zaplecza produkcyjne i gospodarcze, wydaje się typowe dla zamkniętego miasta o handlowo-rzemieślniczej strukturze, związanej z obsługą zaplecza rolniczego, a może nawet produkcją rolną⁴².

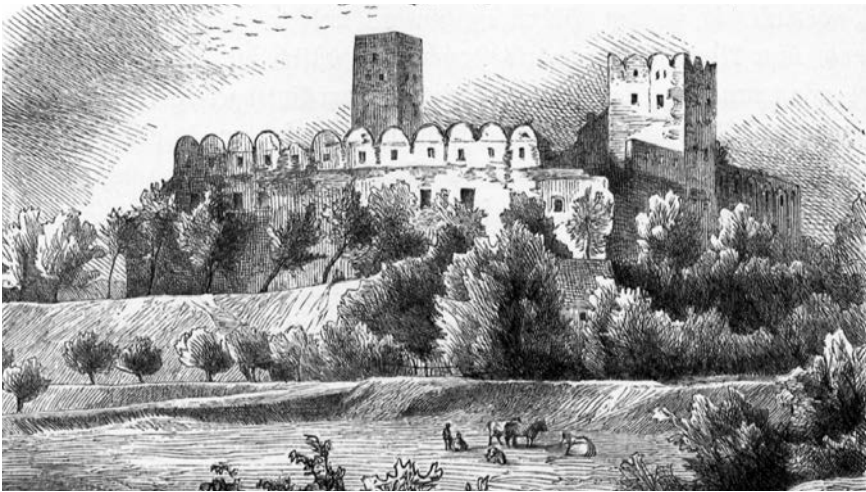
ZĄBKOWICE W OKRESIE NOWOŻYTNYM

Początek renesansu w Ząbkowicach łączy się ściśle z mecenatem fundatora rozpoczętej w 1522 r. przebudowy zamku, Karola I Podiebrada, i jego żony Anny żagańskiej. Kształt architektoniczny południowego i wschodniego skrzydła zamku, zwieńczonego attyką, wpływał jeszcze kilkadziesiąt lat po powstaniu na formę zwieńczenia przebudowywanych w roku 1603 baszt przy budynku plebanii i, jak widać na widoku miasta narysowanym przez Wernera, również na zwieńczenia głównych bram miejskich. Jak wynika z innego rysunku Wernera, attyką zwieńczony był także jeden z budynków bloku śródrinkowego, takową widzimy również na szczycie zachodnim ratusza na rysunku Karla Ulkego z 1817 r. Co ciekawe, motyw attyki stał się w pewnym momencie symbolem architektonicznym miasta, o czym świadczy zaopatrzenie odbudowanej po pożarze w 1858 r. Krzywej Wieży, obok neogotyckich okien włoskiej campanili, właśnie w attykowe zwieńczenie. Być może pewną rolę grała też bliskość słynnego z tych elementów architektonicznych Paczkowa. Protorenesansowe prostokątne obramienia fasciowe i zdwojone obramienia w skrzydle wschodnim zamku musiały wpłynąć na pojawienie się podobnego detalu architektonicznego w kamienicach mieszczańskich. Również monumentalny nagrobek Karola i Anny, utrzymany jeszcze w średniowiecznej tradycji nagrobków tumbowych, lecz stosujący już renesansowe podejście do tematu (realizm, detal roślinny, realistyczne lwy u stóp leżące pary), a także liczne renesansowe epitafia, w tym epitafium wrocławskiego złotnika Veita Stoßa Młodszego, musiały wpłynąć na tutejszą rzeźbę⁴³. Renesansowy był detal nowego ratusza i domu kupieckiego. Do dziś pod tynkiem zachowały się renesansowe portale w budynku Rynek 6, Konopnickiej 8, św. Wojciecha 8 czy przy ul. Kościuszki. Budynek w bloku śródrinkowym, Rynek 42, kryje ciekawą przejściową, średniowieczno-renesansową formę sklepienia sieciowego wspartego na renesansowych konsolach. Pozostałością budynku renesansowego może być też budynek dawnego młyna przy ul. Ziębickiej 24, z umieszczonym na nim herbem miasta i datą 1586. Szczególnie mocny rozwój detalu renesansowego obserwujemy około roku 1600. Z tego okresu pochodzą specyficzne, dość proste renesansowe portale z półokrągłym zamknięciem z opaskami i rustykalnymi kwadratowymi pseudoboniami. Jeden z nich umieszczono na południowej elewacji kościoła dominikańskiego, inny w wybudowanym w roku 1579 domu przy kościele św. Anny. Wraz z powstałą w roku 1617 wspianą alabastrową kazalnicą w kościele parafialnym, sygnowaną przez Johana Grunebergera z Freiburga, do Ząbkowic wszedł też renesans w redakcji niderlandzkiej. Wydaje się jednak, że nazwisko Grunebergera już wcześniej związane było z miastem, o czym świadczy portal z budynku Bohaterów Getta 9 z inskrypcją „Hans Gruneberger 1540”.

11. A. Woelfl, Widok na zamek i kościół św. Anny, ok. 1895.

Najciekawszym rejonem nowożytnego rozwoju miasta stała się jurydyka książęca, wydzielona spod sądownictwa i ciężarów miejskich *Junkerngasse*, zwana następnie *Freiheit* (*Schloßfreiheit*), czyli obecna ul. Krzywa, wcześniej, w XIV w. mieszcząca wójtostwo. W roku 1534 były to według kroniki Martina Koblitzza jeszcze „dzikie tereny”, choć już pojawiać się tam zaczęły wolne domy szlacheckie. Najstarszy przy ul. Krzywej 1 przeszedł z rąk duchownych w szlacheckie w 1528 r., a od jednego z kolejnych właścicieli, Siegmunda von Kauffung, nazywany dziś dworem Kauffunga (obecnie mieści izbę pamiątek regionalnych). Budynek zachował interesujący renesansowy portal i oryginalny wykusz wsparty na renesansowych półkolumnach. Wśród posiadaczy innych wolnych domów wzniesionych w XVI i XVII w. zwracają uwagę opaci henrykowscy (nr 6) i kanclerz księstwa Nicolaus Henel von Hennenfeld, znany kronikarz. Do jurydyki zaliczał się też leżący w obrębie murów dziedzińca kościelnego *Kaplanhaus* z 1579 r., ze wspomnianym wyżej piaskowcowym portalem, jej obszar pomieścił też w XVIII w. sławny wówczas ogród botaniczny aptekarza Armanda Krausego z okazami 400 gatunków roślin⁴⁴. Poza jurydyką najstarszy dom szlachecki, *Schittelhof*, leżał przy Bramie Ziębickiej. Podarowany w 1504 r. Hansowi Abschatz von Schittel (Schittelau), został w 1546 r. odkupiony przez miasto, które zamieniło go w browar ze słodownią na podwórzu⁴⁵. W tym rejonie znajduje się przebudowany mocno w XIX w. budynek Ziębicka 24, noszący w swoim wnętrzu fragmenty starszego wątku murów i umieszczony na fasadzie herb Ząbkowic z datą 1586. Przy *Breslauergasse*, obecnej ul. Kościuszki, stanął dom cechowy sukienników, po północnej stronie rynku także dom kowali zwany *Burg am Ring*⁴⁶. Jak już wyżej omówiono, w wieku XVI przebudowywano też blok śródrinkowy. Zachowała się partia sklepień

12. Widok zamku od strony południowej, przed 1880.

piwnicy budynku ław chlebowych (Rynek 45), przyziemia ze sklepieniem krzyżowym (Rynek 42), przetrwał układ przebudowywanego wielokrotnie szmatruza (Rynek 53). Ceglane, w przeciwieństwie do wcześniejszych kamiennych, piwnice sklepiano kolebkami na łuku pełnym.

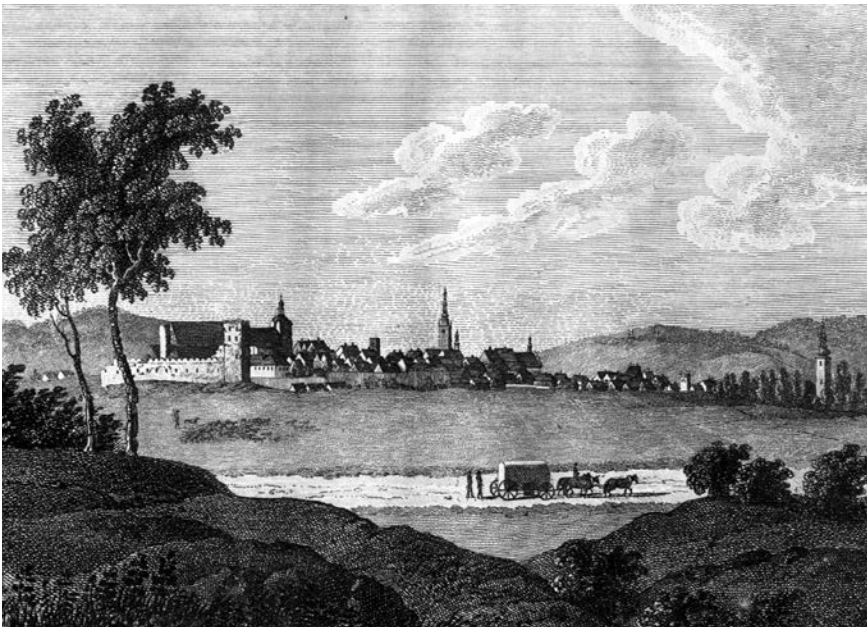
Na odcinku ul. Botwina między ulicami Dolnośląską i Armii Krajowej znaleziono reliktu bruku ułożonego ponad warstwą kulturową zawierającą ceramikę XVI-wieczną, wytworzone nad nim nawarstwienia zawierały ceramikę z XVII w., ponad którymi ułożono kolejną warstwę bruku. Na ul. Ciasnej bruk położony jest bezpośrednio na warstwie z ceramiką z 1. poł. XV w. Nie są to jedyne znane przypadki wczesnego brukowania podrzędnych ulic, dotyczyło to bowiem także ul. Proletariaczyków. Tamże i przy ul. Reymonta odkryto też długie odcinki drewnianego wodociągu⁴⁷. Brukowanie, jak również budowa kamiennych mostów objęły też drogi wylotowe z miasta. Przy każdej z nich wytworzyło się przedmieście, w przypadku północnego, zachodniego i południowego po części osłaniane wodami fosi przedmiejskiej, potoku Jadkowa i młynówki. Na oddalenie zabudowy od murów wpłynęły prace fortyfikacyjne lub likwidacje zewnętrznych dzieł obronnych. Przedmieście Wrocławskie uległo spaleni w 1642 r., przedmieścia Kłodzkie i Świdnickie w 1646 r.

Wiek XVII przyniósł sylwecie miasta zasadniczo nową jakość w postaci cebulastych hełmów umieszczonych na budowach monumentalnych. Najwyższy, pięciokondygnacyjny, był hełm wieży ratuszowej, który powstał w dwóch fazach, w 1618 i 1662 r. Licząca dzięki temu 72 m wieża przewyższała dzwonnice kościoła św. Anny. Konkurencję stanowił jedynie hełm wieży usytuowanego na wzniesieniu kościoła w Sadlnie. Nie mogli się z nimi równać sygnaturki na pozostałych budowach sakralnych. Jak widać na rysunkach Wernera z poł. XVIII w., budynek ratusza składał się z trzech skrzydeł o zróżnicowanych zwieńczeniach. Od strony wschodniej dwukondygnacyjny, wolutowy szczyt pochodzić mógł z czasów przebudowy w 1620 r. Wnętrza ratuszowe w XVII i XVIII w. uchodziły za bogate⁴⁸. Poza omówionymi wyżej przykładami przynajmniej częściowo murowanych obiektów mieszkalnych, według opinii wygłaszanych na pocz. XX w., domy przy bocznych ulicach aż do XIX w. miały głównie drewnianą konstrukcję słupowo-ramową, z drewnianymi szczytami i były kryte gontem lub słomą, choć po licznych pożarach nowo wznoszoną zabudowę starano się czynić mniej podatną na zniszczenie przez ogień. Jednak w 1742 r. tylko pojedyncze domy przy Rynku były jeszcze fachwerkowe⁴⁹. Na widoku perspektywicznym miasta narysowanym przez Wernera w poł. XVIII w. widać, że tyły zabudowy przy obecnej ul. Krzywej, od strony obecnej ul. Ciasnej to ogrodzone ogrody, podobnie wyglądały tylne części działek przy wschodniej pierzei obecnej ul. Dolnośląskiej, co najwyżej z luźną zabudową gospodarczą. Dalekie od optymalnego wykorzystania przestrzeni było też północno-zachodnie naroże miasta z kilkoma szachulcowymi budynkami gospodarczymi składającymi się na tzw. gospodarstwo miejskie.

13. A. Woelfl, Widok ogólny miasta od północnego zachodu z mostem na Budzówce i figurą Jana Nepomucena, ok. 1895.

Proste, pozbawione ozdób szczyty domów widać na wspomnianym rysunku przy bocznych ulicach, natomiast murowane, wolutowe szczyty przedstawione są głównie przy Rynku. Spotykamy tam kilka rodzajów zwieńczeń, od najwcześniejszych z motywem attykowego jaskółczego ogona przez trójkątne w formie wczesnobarokowej (analogiczne

14. F.G. Endler, Panorama miasta, widok od strony południowej, 1805.

do XVII-wiecznych szczytów kościoła dominikańskiego) po szczyty o płynnej wklęsło-wypukłej linii konturu zewnętrznego, wsparte na półkolumnach i zwieńczone ozdobnymi wazami, znanymi z terenu Śląska z okresu po 1700 r. W szczególnie bogatej pierzei zachodniej Rynku widoczne są ponadto płyciny pod- i międzyokienne, czasem o „kasulowym” wykroju, i boniowane pasy między osiami okiennymi, a także trójkątne, segmentowe i wklęsło-wypukłe naczółki nadokienne oraz podobne portale. Tej fazy dekoracji elewacji odpowiadają we wnętrzach zachowane licznie sklepienia krzyżowe z „dzióbkami”, znane również z datowanej na 1716 r. rozbudowy zachodniej partii klasztoru dominikańskiego. W nielicznych wypadkach barokowym „kasulowym” płycinom w elewacjach budynków odpowiadały również dekoracje stiukowe sufitów. Z około 1730 r. pochodzi taka zakomponowana w motyw „jaskółczego ogona” dekoracja w budynku Rynek 44. Spośród dość podobnych do siebie w skali domów musiały się wyróżniać niektóre budynki położone przy narożnikach Rynku, u wylotu obecnej ul. Dolnośląskiej (Rynek 29), na rysunku Wernera oznaczony jako taberna, drugi budynek w kierunku południowym, licząc od narożnika Rynku z ul. Marii Konopnickiej (Rynek 22), wyróżniony jako dom stanów krajowych (*Landhaus*), a także domy opatów kamienieckich i henrykowskich w pierzei wschodniej u wylotu ul. Ziębickiej (Rynek 24 i 25).

Okres baroku nie wycisnął zasadniczego piętna na układzie urbanistycznym miasta. Jako jedyne małe barokowe założenie urbanistyczne można wskazać plac przed przebudowanym klasztorem dominikanów z górującą nad nim elewacją główną kościoła. Plac ten zaopatrzony został w schody, pomnik św. Jana Nepomucena i sześć figur świętych i błogosławionych zakonu. Figury te przeniesione zostały w 1815 r. na plac obok szkoły przy kościele w Sadlnie. Plac dominikański oddzielony był dodatkowo od strony ulicy barokowym ogrodzeniem z kutą kratą. Za element barokowej urbanistyki można też uznać serię figur, w większości św. Jana Nepomucena, ustawionych w kilku punktach miasta i przedmieść. Ustanowienie Ząbkowic siedzibą pruskiego garnizonu zaowocowało wprowadzeniem do przestrzeni miejskiej nowej architektury militarnej, w bloku śródmiejowym odwachu, a w strefie przymurnej, przy obecnej ul. Bolesława Prusa – koszar. Przekształcenia tej części miasta musiały być na tyle duże, że pisano nawet o „wytyczeniu” wspomnianej ulicy w 1778 r. Odrębność charakteru okolicy wzmocniła budowa w 1805 r. lazaretu wojskowego z charakterystycznym wgłębnym portykiem (ul. Prusa 20)⁵⁰.

W XIX WIEKU

Tak jak we wszystkich miastach śląskich, zasadniczym asumptem do przekształcania przedmieść w nowe dzielnice miasta stał się proces likwidacji zewnętrznych linii fortyfikacji, bram i fos. Fosa zasypywano od 1816 r., później systematycznie przekształcając uzyskane w ten sposób tereny w miejskie promenady. Pierwsza Promenada Młyńska powstała w 1862 r. po stronie wschodniej miasta, biorąc nazwę od urządzeń usytuowanych przed bramami Ziębicką i Kłodzką⁵¹. Otwarcie przejazdów między centrum a przedmieściami wzmocniło ich związek funkcjonalny z miastem, a długotrwałe, niehamowane rozbiorczy i adaptacje murów doprowadziły do stanu dzisiejszego, kiedy zachowany ich odcinek wraz z bastejami widoczny jest tylko przy obecnej ul. Batalionów Chłopskich. Już od XVIII w. rozwijała się zresztą zwarta zabudowa ulic przed bramami Srebrnogóorską i Kłodzką, widoczna na planie Wernera. Wspomniana ulica biegnąca wokół narożnika murów, po ich stronie zachodniej i północnej (ul. Batalionów Chłopskich) na planie z 1851 r., nie ma jeszcze określonej szerokości i wyznaczonej linii zabudowy. Zabudowa przedmieść położonych najbliżej ograniczała się nadal do dróg wylotowych i stan taki niewiele się zmieniał do I wojny światowej, co widać na mapach topograficznych. Równoległe do murów usytuowano zaledwie kilka niepowiązanych wspólną koncepcją przestrzenną budynków, tylko po stronie południowej zabudowa przylegała bezpośrednio do zewnętrznej strony fortyfikacji. Jeszcze przed rokiem 1863 ukształtowano najważniejsze elementy przestrzenne północnej dzielnicy miasta

w rejonie obecnych ulic 1 Maja, Legnickiej i al. Niepodległości. Na planie z 1863 r. widać już pierwsze budynki po wschodniej stronie tej ostatniej, prowadzącej do świeżo uruchomionej stacji kolejowej. Powstała w tym czasie panorama miasta od strony północnej uwiadamia, że obszar ten wcześniej stał się miejscem lokowania obiektów przemysłowych. Szybkie zwiększenie się liczby mieszkańców miasta wywołało przede wszystkim intensyfikację wykorzystania przestrzeni w obrębie dawnych murów. W latach 40. i 50. XIX w. drewniane jeszcze w poprzednim stuleciu budynki przy *Neulandel*, obecnej ul. Proletariatczyków, zastąpiły murowane domy kalenicowe o prostych podzielonych jedynie gzymsem międzykondygnacyjnym elewacjach, przeznaczone dla rzemieślników. W tymże okresie powstawać zaczęły też domy położone po wschodniej stronie głównej drogi wylotowej w stronę Wrocławia (obecnie ul. 1 Maja), w rejonie między kaplicą cmentarną a Bramą Wrocławską. Najbardziej interesujący jest budynek przy ul. 1 Maja 4. Jego bryła, elewacja i eliptyczna klatka schodowa stanowią, podobnie jak budynków przy ul. Krzywej 10 oraz Kłodzkiej 9 z podobnymi kłatkami schodowymi, ciekawy przykład ząbkowickiego klasycyzmu. Niskie dwu-, najwyżej trzykondygnacyjne proste budynki ustawione kalenicowo w stosunku do ulicy zachowały się w dolnej, położonej poniżej Bramy Świdnickiej partii ul. Bohaterów Getta i w pobliżu Bramy Ziębickiej, po północnej stronie drogi. Ten typ architektury był najbardziej rozpowszechniony do wielkiego pożaru w roku 1858. Pochodzące także z tych czasów budynki szczytowe z charakterystycznym naczółkiem dachowym i prostymi podziałami elewacji zachowały się w Sadlnie.

PO POŻARZE W 1858 ROKU

Najpoważniejsze zmiany w architekturze centrum miasta nastąpiły po pożarze w roku 1858. W trakcie tego wielkiego, opisywanego wielokrotnie kataklizmu spłonęły m.in. prawie wszystkie budynki rynkowe poza pierzeją północną. Ze spalonych domów przetrwały na ogół ściany magistralne i części traktów kominowych, sklepień czy klatek schodowych w dolnych kondygnacjach. Potwierdza to fotografia z zasobu Archiwum Państwowego we Wrocławiu. Podjęta odbudowa spowodowała przekształcenie prawie całej zabudowy miasta, nawet w tych miejscach, gdzie nie była ona przez pożar strawiona. Typowy budynek rynkowy z lat odbudowy zachował dotychczasową kamienną, sklepioną ostrołucznie piwnicę, a także zasadniczą dyspozycję przyziemia z wąską sienią, w którą wbudowano kamienne do pierwszej kondygnacji i wyżej drewniane schody (od lat 70. XIX w. schody wsparte były na konstrukcji stalowej, czasem z ozdobną kutą balustradą – Rynek 30, Grunwaldzka 2 i 12). Budynek podwyższano zwykle do wysokości trzech kondygnacji w trakcie frontowym i czterech nieco niższych kondygnacji w trakcie tylnym. Z tego powodu jednej kondygnacji przyziemia z wysokim sklepem w trakcie frontowym odpowiadały dwie kondygnacje w trakcie tylnym, z których dolna pełniła funkcję gospodarczą. Ten element zresztą mógł pochodzić z dużo wcześniejszej zabudowy renesansowej. Takie „mijanie się” wysokości traktów spotkać można również w renesansowym Bolkowie i Zgorzelcu⁵². Może ono być elementem tradycji układu przestrzennego, tzw. domu dolnoniemieckiego z kantorem handlowym zajmującym dwie kondygnacje traktu frontowego. W latach odbudowy zmieniano też dach ze szczytowego na kalenicowy o małym nachyleniu połaci. Typ ten szczególnie mocno reprezentowany był w pierzei południowej Rynku. Pierzeja zachodnia zachowała większą liczbę budynków starszych, tu kosmetyka architektoniczna dotyczyła jedynie wystroju elewacji. Najwięcej budowli w stanie sprzed pożaru zachowało się w pierzei północnej (te padły niestety ofiarą rozbiorczy zakończony w 1970 r.). Zdarzało się też łączenie dotychczasowych kamienic szczytowych w jedną ze wspólnym układem komunikacyjnym – klatką schodową (ul. Armii Krajowej 4).

15. Szkic planu miasta po pożarze w 1858.

16. Widok Rynku z blokiem śródrzyńkowym od południa, 1924.

Mimo poważnych przebudów kamienic miasto w obrębie zanikających murów utrzymało dotąd swoją dawną skalę z zasadniczym dla niego historycznym kontrastem między niską zabudową mieszkalną a monumentalnym kościołem parafialnym z dzwonnica i jeszcze wyższą budowlą ratusza, zmonumentalizowaną po neogotyckiej przebudowie prowadzonej przez architekta Alexisa Langer. Zasadniczą różnicą w sylwecie miasta była zmiana trójkątnych dotychczas szczytów na kubiczne, płasko zadaszone bryły nowych budowli. Odstępstwa od opisanego obrazu kumulowały się wraz ze wznoszeniem w obrębie murów nowych budowli monumentalnych. Była to szkoła podstawowa wzniesiona około 1850 r. w stylu noszącym cechy *Rundbogenstil* po wschodniej stronie ul. Krzywej, „progimnazjum” wzniesione w latach 1878–1879 w północno-zachodnim narożniku fortyfikacji przy obecnej ul. Strażackiej w stylu włoskiego renesansu, dom ewangelickich diakonis wzniesiony w latach 70. XIX w. przy ul. Krzywej, dom dla sierot fundacji Scholza z 1895 r. utrzymany w stylu renesansu holenderskiego, usytuowany po zachodniej stronie ul. Krzywej, dom opieki „Maria Hilf” po wschodniej stronie obecnej ul. Proletariatczyków, wzniesiony w roku 1888 w stylu używającym pewnych motywów neorenesansowych, wraz z neogotycką kaplicą. Trzeba jednak zauważyć, że obiekty te lokowano na obrzeżu starego miasta, na terenach historycznie związanych z indywidualnie kształtowaną monumentalną architekturą (*Freiheit*, przy murach). Jedynie najbardziej monumentalny z nich – „Maria Hilf”, wyróżniał się na tle bardzo małej w skali zabudowy dawnego rejonu *Neulandel* (*Neustadt*).

STYLISTYKA ELEWACJI BUDYNKÓW W XIX WIEKU

W ciągu całego stulecia w Zabkowicach pojawiły się wszystkie znane w tym czasie modusy stylistyczne. Wymieńmy najciekawsze przykłady, niektóre znane już tylko z ikonografii. Klasycystyczne szczyty z przerwany łukiem z około 1800 r. prezentowały kamienice w bloku śródrzyńkowym Rynek 51–52. Willa włoska z belwederem usytuowana na niezależnej parceli z zabudowaniami gospodarczymi pojawiła się około 1850 r. przy al. Niepodległości 9. Wyprzedziła ona powstanie zabudowy w tej części miasta. Nieco późniejsza jest willa utrzymana w tym samym stylu z ul. Legnickiej 6, z 1868 r. Również wiele kamienic rynekowych powstałych po pożarze w 1858 r. nosi elementy tej formacji stylowej. Neogotyck z pierwszej fazy prezentuje szpital bonifratrów przy ul. 1 Maja 9 z pierwszej połowy lat 50. XIX w. i budynek przy ul. 1 Maja 11–13, a także obecnie pozbawiony detalu dom Rynek 42 w bloku śródrzyńkowym. Najbogatsze neorenesansowe kamienice to budynki przy ul. 1 Maja 15 z około 1875 r. i ul. Szpitalnej 1 z podobnego okresu. W ich elewacjach pojawiają się charakterystyczne pseudogreckie gryfy i wazy. Neorenesansowy, w typie architektury późnego renesansu jest hotel przy ul. 1 Maja z elewacją z wielkim porządkiem i bogatym gzymsem konsolowym z około 1870 r. i też z podobnego czasu budynek Kłodzka 17. Niderlandzki manierizm kształtował formę elewacji budynków Rynek 23 z 1887 r. i Kłodzka 4 z 1886 r., a także powstałe w podobnym czasie budynki Grunwaldzka 14, 19 i 21.

NOWE OBSZARY ZABUDOWY I NOWE TYPY BUDYNKÓW W KOŃCU XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU

Jednym z ciekawszych XIX-wiecznych fragmentów ząbkowickiego założenia urbanistycznego stała się ulica obwodowa wokół północnego odcinka fortyfikacji z bardzo reprezentacyjną willową zabudową typu neorenesansu włoskiego i tyrolskiego przy odcinku wschodnim (obecna ul. Henryka Sienkiewicza) i monumentalną zabudową czynszową przy odcinku zachodnim (obecna ul. Batalionów Chłopskich), z monumentalnym narożnikiem zaakcentowanym, neorenesansowym w stylu północnym, budynkiem poczty. Budynek ten, wzniesiony w roku 1887, jest rozwiązaniem dość typowym dla Śląska. Taki mocno zaakcentowany narożnik miała powstała w podobnym czasie poczta w Legnicy, czy mająca bardzo zbliżoną architekturę poczta w Strzelinie. Po drugiej stronie utworzonego przed dawną Bramą Wrocławską placu stanął podobnie ozdobny budynek z czerwonej glazurowanej cegły, a środek placu zajął później, bo w latach 20. XX w., pomnik ofiar I wojny światowej, stanowiąc typowy akcent polityczny założenia promenadowego, zlokalizowany przy wjeździe do starego miasta. W latach 30. XX w. polityczna wymowa placu została zaktualizowana przez ustawienie obok kamienia poświęconego hitlerowskiemu „bohaterowi” Horstowi Wesselowi (po 1945 r. oba miejsca dostosowano do nowych uwarunkowań politycznych). Bogata zabudowa willowa na wschód od placu tworzyła warunki zbliżone do angielskiego miejskiego skweru, wzmacniając oddziaływanie tej części miasta jako małej ekskluzywnej dzielnicy, której atrakcyjność polegała na bliskości centrum i jednocześnie bliskości parku. Budynki Sienkiewicza 1, 3, 5 to czynszówki z początku lat 90. XIX w., nr 7 to willa włoska, nr 11 prezentuje drugą fazę neogotyku, nr 17 to pseudotyrolska willa z elementami niderlandyzującymi. Mamy więc do czynienia z pełnym zestawem znanych w późnym okresie historyzmu modusów architektonicznych. Ten typ zabudowy apartamentowej (*Etagenhaus*) stał się ważnym elementem nie tylko dzielnic zewnętrznych, lecz także zabudowy centrum (np. Armii Krajowej 53). Budynki czynszowe przy zachodnim odcinku promenady północnej w większości powstały w latach 80. (np. Batalionów Chłopskich 4–6).

Duże zmiany zaszły w architekturze ul. Krzywej. Tu zlokalizowano nowy dom szpitala „Bethanien” oraz przytułek fundacji Scholza utrzymany w stylu renesansu niderlandzkiego. Obie te budowle składają się na prowadzoną w końcu wieku XIX – w związku z „regotyzacją” za pomocą czerwonej cegły glazurowanej kościoła parafialnego św. Anny – akcją „wzbogacenia” historycznego obrazu miasta. Nie była ona na całe szczęście prowadzona na wielką skalę. Nie ma „pruskiego” gotyku i renesansu na Rynku, ratusz wykończono bez użycia owej czerwonej glazury. Materiał ten zachowano dla podmiejskiej cukrowni w Sadlnie. Wzniesiono z niego również modernistyczny już w wyrazie budynek liceum na Przedmieściu Kłodzkim (1905). Przed I wojną światową pojawiła się więc w mieście secesja i modernizm. W tym czasie mocno rozwijała się północna dzielnica w pobliżu nowego dworca kolejowego. Obie główne ulice tego fragmentu miasta, obecne Legnicka i al. Niepodległości, charakteryzowały się typowym

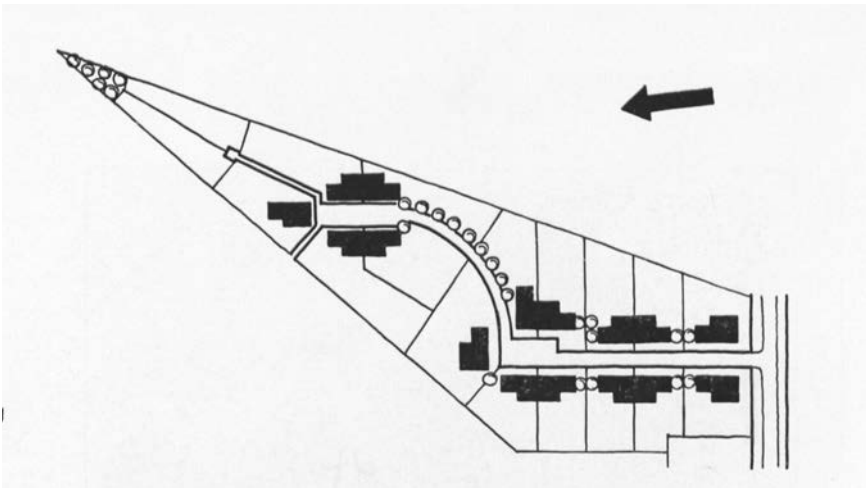
17. Dawne osiedle policyjne, obecnie ul. Polna, 1923.

dla „nowoczesnych” założeń z tych lat rozmachem, widocznym w ich projektowanej od początku szerokości, obsadzeniem po obu stronach drzewami i większą skalą sytuowanych przy nich budowli. Charakterystyczna dla okresu secesji jest willowa zabudowa al. Niepodległości z lat 1902–1909, a także domy Legnicka 1, 3, 7, 9. W 1910 r. pojawił się budynek modernistyczny z elementami protoekspresjonistycznymi przy ul. 1 Maja 17–19.

W pierwszym dziesięcioleciu wieku XX powstawać zaczęła dzielnica willowa w rejonie obecnej ul. Ziębickiej. Początkowo musiano planować tu rozwój budownictwa czynszowego, o czym świadczą dwa pojedyncze budynki po północnej stronie ulicy, w rejonie jej skrzyżowania z ul. Staszica. Wkrótce jednak nastąpiła dominacja zabudowy typu willowego, reprezentowana przez budynki Ziębicka 39, 40, 42, utrzymane w charakterystycznej formie brył jedno- i dwuskrzydłowych, nakrytych prostszymi i bardziej skomplikowanymi układami dwuspadowych dachów z charakterystycznymi okapami wspartymi na wycinanych ozdobnie kroksztylnach. Budynki narożne na skrzyżowaniu ulic Ziębickiej i Bolesława Chrobrego otrzymały najbardziej ozdobną formę z ryzalitowymi wieżyczkami narożnymi, ozdobną konstrukcją pseudoszachulcową i nawet pseudorenesansowym sgraffitem. Dzięki ozdobnie ukształtowanej skarpie, na której ustawiono budynek noszący obecnie adres Chrobrego 1, z fontanną z trytonem i herbem miasta, powstał w tym miejscu niezwykle znaczący akcent urbanistyczny. W sposób planowy zakomponowana została także sama ul. Bolesława Chrobrego, poprowadzona na skarpie ponad potokiem Zatoka z widokiem na średniowieczne centrum miasta i jego fortyfikacje. Wartość architektoniczna tej ulicy wzbogacona była również przez prowadzoną jej obrzeżami aleję i chodniki z czarnej kostki bazaltowej. Bogactwo architektury budynków położonych przy skrzyżowaniu z ul. Ziębicką sprawiło, że zbudowany przy tej ulicy w latach 1902–1905 szpital pw. św. Antoniego o monumentalnych skrzydłach z dość monotonną architekturą nie przytłaczał skalą mniejszej architektury głównego wylotu drogi w stronę Ziębic.

Początek XX w. to także wielokubaturowe budynki handlowe usytuowane przy Rynku na kilku starszych parcelach. Najwspanialszy z nich, „Dom Volkmera”, znany dziś z ikonografii, usytuowany na narożniku północnej pierzei Rynku i ul. Kościuszki, z wielkimi oknami wystawowymi, utrzymany był w stylu stanowiącym doskonałą mieszaninę secesyjnego detalu i modernistycznej „ramowej” konstrukcji. Osobnym reprezentowanym w Żąbkowicach modusem stylowym było budownictwo typu przemysłowego. Według typowych projektów musiały zostać ukształtowane dworzec kolejowy i cukrowania w Sadlnie wraz z zespołem mieszkaniowo-administracyjnym. Wspólną cechą dworca i cukrowni były nawiązujące do wcześniejszego o lat kilkadziesiąt tzw. *Rundbogenstil* monumentalne, zamknięte łukiem otwory okienne, płaski dach kryty papą i elewacja z czerwonej cegły maszynowej. Do tego typu architektury przemysłowej zaliczyć należy również zespół wodociągów i wieży wodnej z przełomu XIX i XX w., gazownię i cegielnię. Szczególnie mocno zafunkcjonowała w sylwecie miasta wzniesiona z wielobarwnej ozdobnej cegły wieża wodna. Do zdecydowanie mniejszych obiektów, wpisanych jednak w interesujący sposób w pejzaż architektoniczny miasta, zaliczyć należy „attykowy” transformator z 1904 r., świetnie wpisujący się w sylwetę murów miejskich w rejonie dawnej Bramy Świdnickiej. Szczęśliwie jednak nie pojawiły się tego typu monumentalne obiekty w obrębie murów, gdzie zabudowa przemysłowa minimalnie wpłynęła na kształt architektoniczny centrum. Już w okresie wojny powstał na peryferiach, przy obecnej ul. Powstańców Warszawy 8, najbardziej monumentalny obiekt architektoniczny miasta – gmach szkoły podoficerskiej w stylu barokowo-klasycystycznym z potężnym reliefem przedstawiającym greckich wojowników, znajdującym się od strony placu defiladowego obsadzonego szpalerem drzew.

Osobną jednostką funkcjonalno-przestrzenną pozostawało Sadlno. Wieś, rozplanowana wzdłuż drogi prowadzącej skarpą terenu ponad potokiem Zatoka, miała w swoim centrum soczewkowatą, niezabudowaną powierzchnię – nawsie. Obecna zabudowa typowej ulicówki z usytuowanymi po obu stronach gospodarstwami rolnymi na planie czworokąta powstawała głównie w latach 60. i 70. XIX w. Pod koniec XIX w., po wzniesieniu na skraju wschodnim cukrowni, wieś coraz wyraźniej zaczynała pełnić funkcję osiedla podmiejskiego. Fazę tę dokumentuje kilka domów usytuowanych po stronie południowej głównej drogi, na terenie dawnego nawsia, mających już typowy podmiejski charakter (np. Kamieniecka 54). Nieco wcześniej charakteru reprezentacyjnego nabrały ściany szczytowe

18. Dawne osiedle policyjne, obecnie ul. Polna, plan założenia urbanistycznego, ok. 1923.

budynków gospodarskich, wzbogacone o zamknięte półokrągło wnęki z malowanymi lub rzeźbionymi postaciami świętych patronów. W samym centrum wsi ustawiono kamienny krzyż misyjny.

W XX WIEKU

W REPUBLICE WEIMARSKIEJ I III RZESZY

Charakterystycznym elementem rozwoju miasta w okresie międzywojennym było powstanie nowych obszarów zabudowy wspólnie projektowanej typu osiedlowego. Dokumentem utrwalającym poglądy na poszczególne fazy rozwoju żąbkowickich osiedli są plany urbanistyczne. W 1929 r. Zarząd Krajowy Budownictwa sporządził dla miasta plan z komentarzem dzielący cały jego obszar na strefy budowlane⁵³. Działanie to oparte było na prawie budowlanym precyzyjnie określającym warunki urbanistyczno-architektoniczne, zależne m.in. od specyfiki lokalnej⁵⁴. Rozróżniono więc strefy zabudowy pod względem funkcjonalnym, kształtu (definiowanego jako klasa budowlana) i gęstości. Najważniejszym elementem planu było wyznaczenie strefy mieszkalnej i mieszkalno-gospodarczej w bezpośredniej otulinie historycznego centrum, szczególnie po północnej stronie miasta w rejonie obecnych ulic Sienkiewicza i Batalionów Chłopskich, a także na zachód od ul. Krzywej oraz na zachód od ulic Wrocławskiej i 1 Maja. W ten sposób podkreślono dotychczasową rolę gospodarczą północnego przedmieścia. Zabudowa czysto mieszkalna lokować się miała przede wszystkim na zachód od obecnej obwodnicy przecinającej miasto, granicząc bezpośrednio z projektowanym obszarem zielonym w dolinie potoku Jądkowa. Budownictwo wyłącznie mieszkaniowe przewidziano również w południowo-zachodniej części starego miasta w rejonie ul. Krzywej, a także w rejonie przecięcia ul. Ziębickiej i linii kolejowej, w północnym rejonie miasta w obszarze obecnych ulic Waryńskiego, Mickiewicza i Wrocławskiej oraz między linią kolejową a ul. Władysława Orkana, a także w rejonie obecnych ulic Powstańców Warszawy i Kusocińskiego. Strefę produkcyjną i rzemieślniczą sytuowano głównie na północny wschód od ul. Legnickiej. W rejonie obecnej al. Niepodległości, ulic 1 Maja i Wrocławskiej oraz na Przedmieściu Srebrnogórskim (ul. Bohaterów Getta) i Przedmieściu Kłodzkim nad Budzówką wyznaczono strefę pośrednią, łączącą cechy strefy mieszkalnej i produkcyjnej. Na te strefy nałożono obszary zielone i określono typ zabudowy. Zasadniczo nie mogła ona przekraczać wysokości trzech kondygnacji, sformułowano także uwarunkowania dotyczące odległości budynków od siebie. Stworzyło to bardzo klarowne warunki inwestowania budowlanego, niezakłócone aż do okresu po II wojnie światowej.

Akcja budowy osiedli żąbkowickich miała być wspomagana przez pożyczkę rządową pod zastaw gruntu i wynikała z potrzeb społecznych. Jeszcze w 1924 r. narzekano na utrzymujące się w domach w mieście konstrukcje gliniane ścian, które musiano od strony nawietrznej wzmacniać cegłą na koszt gminy⁵⁵. Starania o budowę nowych domów podjęto w tymże roku za pośrednictwem organizacji Schlesische Heimstätte⁵⁶. Skutki inwestycji w zachodniej części dawnych przedmieść widoczne są dobrze już na planie miasta z 1933 r., w postaci nie tylko kościoła i klasztoru pallotyńów przy obecnej ul. Piastowskiej czy szkoły przy tej samej ulicy, lecz także części domów osiedlowych przy ul. Daszyńskiego na zachód od skrzyżowania z ul. Kasztanową. Ten fragment zabudowy osiedlowej realizowano od strony zachodniej. Na nieco późniejszym planie także z 1933 r. widać dalszy rozwój budowlany terenów mocno na zachód od doliny potoku Jądkowa: osiedle szeregowe w układzie krzyżowym z symetrycznie usytuowanymi po obu stronach skrzyżowania domami przy obecnej ul. Pogodnej. Jest to klasyczny układ małego założenia urbanistycznego z „sięgaczem” – ślepą ulicą w kształcie „żyłki”. Układy takie powstawały jednocześnie w innych miastach śląskich⁵⁷. Szybki rozwój budownictwa nastąpił też we wschodnim obszarze miasta. Na planie z 1933 r. uwidoczniono realizowane wówczas osiedle przy wieży wodnej (obecna ul. Stanisława Staszica). Niedaleko, przy szkole policyjnej istniało już osiedle domów jednorodzinnych z 1923 r.⁵⁸ Około 1935 r. powstała nowa zabudowa przy obecnej ul. Kusocińskiego, na północ od dawnego seminarium nauczycielskiego i między cegielnią a gazownią, przy dzisiejszych ulicach Orkana, Matejki i Zacisze w dzielnicy północno-wschodniej. Najpóźniejszym z przedwojennych i zachowanych

dziś zespołów mieszkalnych są budynki szeregowe w rejonie ul. Robotniczej w zachodniej części miasta, pochodzące z 1938 r. W wyniku opisanej wyżej działalności inwestycyjnej powstały więc obszary mieszkaniowe o poddanej ścisłym regułom architekturze i powtarzalnych układach urbanistycznych. Północ miasta pozostała zasadniczo obszarem przemysłowym związanym ze stacją kolejową oraz miejscem lokalizowania budynków administracyjnych i szkolnych. Północno-wschodnią krawędź centrum miasta wypełniał park miejski w obniżeniu dawnej fosi. Wraz z pobliskim cmentarzem, czyli dodatkowym pasmem zieleni, i plantami przy murach tworzyły one dość dobrze funkcjonujący system ekologiczny.

Projekt rozwoju miasta z 1942 r. stanowi dokument ogromnego rozmachu w planowaniu urbanistycznym czasów zwycięstw wojennych III Rzeszy. Projektowano więc zabudowę z kalenicowo ustawionymi domami po stronie wschodniej ul. Piastowskiej, a po przeciwnej zabudowę wielorodzinną, nowe ulice na północ od ul. Bohaterów Getta, zabudowę wielorodzinną na południe od tejże z prostokątnym placem zielonym na miejscu szkoły podstawowej. Podobny plac projektowano przy ul. Strzeleckiej (tak samo pomijając istniejącą zabudowę), planowano też poprowadzone po łuku łączniki między ulicami Daszyńskiego a Bohaterów Getta z zabudową bliźniaczą z ogrodowymi przybudówkami. Infrastruktura społeczna projektu z 1942 r. to lokalizowany w obszarze między zamkiem a południowym krańcem obecnej ul. Piastowskiej, w obniżeniu u ujścia potoku Jądkowa do Budzówki, stadion sportowy wraz z basenem. Zmiany dotyczyć miały także najbliższej otuliny starego miasta, przy ul. Sienkiewicza projektowano potężny trzyskrzydłowy gmach publiczny. W przeciwieństwie do innych współczesnych temu planów, nie przewidywano poważniejszych zmian w układzie komunikacyjnym. Obwodnicę z dwoma rondami projektowano w obniżeniu terenu na wschód od centrum miast. Rozmach i pewne odejście od rzeczywistości nie prowadziły jednak do istotnych przerysowań w skali urbanistycznej. Nie ingerowano w strefę zabytkową, w osiedlach zachowywano skalę zabudowy jedno- lub dwukondygnacyjnej nakrytej dwuspadowymi dachami. Rygorom projektowym poddano nawet układ alei cmentarza, kontynuujący jakby siatkę urbanistyczną średniowiecznego centrum miasta. Takiej konsekwencji urbanistyczno-architektonicznej służył również podział miasta: w zabytkowym centrum wyznaczono „strefę mieszkalną”, rozciągającą się także na wcześniej zagospodarowany północny obszar miasta i Sadlno, część zaś zachodnia Ząbkowic to „tereny osiedlowe”. Między nią a starym miastem wyznaczono tereny zielone, rozciągające się także na obszary nad Budzówką na południe od centrum. Stanowić miały uzupełnienie założeń zielonych i sportowych powstałych na przełomie lat 20. i 30. XX stulecia w dzielnicy północno-wschodniej wzdłuż potoku Zatoka, przy obecnych ulicach Stefana Żeromskiego oraz Powstańców Warszawy, z łaskiem miejskim i kąpieliskiem.

PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Stan i sposób postrzegania miasta przejętego przez władze polskie ilustruje opis zamieszczony w opracowaniu urzędowym pochodzącym z 1948 r.: „Miasto powiatowe, położone na wysokości 289 m n.p.m. Stacja kolejowa na miejscu. Zakłady przemysłowe czynne: fabryka papy, cegielnia, fabryka czapek i kapeluszy, fabryka sprzętu teletechnicznego, gazownia, mleczarnia, stacja traktorów i maszyn rolniczych, młyn. Zakłady nieczynne: tartak, fabryka wyrobów cementowych, fabryka mydła i świec, browar, palarnia kawy. Osiedle skupione w 1939 r. liczyło 10 857 mieszk. Obecnie według stanu na 15.01.1947 r. liczy 9196 mieszkańców, w tym Niemców 232. Miasto zupełnie niezniszczone przez działania wojenne”⁵⁹. Inwentaryzacji stanu istniejącego towarzyszyło planowanie urbanistyczne, poddawane już nowym socjalistycznym regułom polityczno-gospodarczym, ale jeszcze oparte na niemieckich danych kartograficznych. Świetnym tego przykładem jest uproszczony plan zagospodarowania przestrzennego pochodzący także z roku 1948, autorstwa Anny Ptaszyckiej⁶⁰. Jego cechy charakterystyczne to: komunikacja tranzytowa projektowana po wschodnim obrzeżu miasta (czyli inaczej niż zrealizowana kilkadziesiąt lat później); zabudowa wiejska usytuowana przy murach miejskich, po ich stronie zachodniej i południowej, bezpośrednio na wschód od drogi w kierunku Kłodzka i przy drodze w kierunku Ziębic oraz północnym; legenda opisująca dokładnie budynki przemysłowe, np. przy wylocie do Ziębic fabrykę czapek, przy wylocie w kierunku Wrocławia przeźnięć, fabrykę papy, mleczarnię i fabrykę wyrobów betonowych, dalej browar przy południowym odcinku murów, jak również koszary. W tym samym roku A. Maćkowiak wykonał plan sytuacyjny do akcji uwłaszczenia nowych gospodarzy, zawierający podział m.in. na tereny: zabudowy zwartej, obejmującej tylko stare miasto, jego otulinę północno-zachodnią (obecna ul. Batalionów Chłopskich), rejon skrzyżowania ulic Kamienieckiej, Szpitalnej i Partyzantów oraz skrzyżowania ulic Ziębickiej i Powstańców Warszawy; zabudowy luźnej lub grupowej, czyli osiedla z lat 20. i 30. XX w.; oraz projektowane dla rozwoju przemysłu (stosunkowo niewielkie). Rozróżniał też pięć stref ekonomicznych, w tym I wokół Rynku⁶¹. Oba scharakteryzowane tu projekty nie przewidywały mocnego rozwoju miasta, opierały się na istniejącej strukturze, nie uznając konieczności jej zasadniczych weryfikacji. Można nawet mówić w przypadku pierwszego z nich o pewnej dezurbanizacji.

Pierwszy powojenny budynek wielorodzinny powstał przy ul. Głowackiego 3 dopiero w roku 1961. Jako przełomowy uznać należy rok 1972, w którym opracowano Miejsowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego,

19. Niezachowana północna pierzeja rynkowa, 1957.

uwzględniający rozwój w mieście budownictwa wielkopłytowego. Jednak już wcześniej, w roku 1967, rozpoczęto realizację Osiedla XX-lecia PRL, zakończonego w 1975 r., z 17 budynkami dla 2200 mieszkańców. Następnie przystąpiono do wznoszenia Osiedla Słonecznego, przeznaczonego początkowo dla 10 000 mieszkańców (sic!), ale zrealizowanego tylko częściowo. Podobnie jak w innych miastach śląskich w Ząbkowicach zaniedbania z lat 50. i 60. XX w. spowodowały straty w substancji zabytkowej. W 1970 r. rozebrano północną pierzeję Rynku, zastępując ją w 1974 r. typowym blokiem mieszkalnym, paradoksalnie zwanym przez ząbkowiczian „pierzeją”. Od końca lat 70. powstawało w mieście sporo budynków jednorodzinnych (ulice Piastowska, Ziębicka, Ogrodowa), koniec lat 70. to także budowa obwodnicy zachodniej, wyprowadzającej ruch tranzytowy z północnej części miasta, jak również historycznego centrum (kolejną obwodnicę odciążającą ul. Kamieniecką, czyli Sadlno, uruchomiono w 2014 r.). Między obwodnicą i centrum ulokowano nowe zakłady produkcyjne, składy i zakłady związane z budownictwem znalazły się też na wschodnich krańcach miasta, przy ul. Cukrowniczej. Koniec XX w. to okres mocnego rozwoju budownictwa jednorodzinnego (ul. Ziębicka).

ZĄBKOWICE ŚLĄSKIE DZIŚ

Okres powojenny Ząbkowic to czas dbałości o zabytki – w 1964 zakończono prace przy Krzywej Wieży, a w 1972 r. otwarto izbę pamiątek przy ul. Krzywej – ale też moment niekorzystnych decyzji o rozbiórce północnej pierzei rynkowej i wzniesieniu na jej miejscu bezstylowego bloku mieszkalnego z usytuowanymi w przyziemiu lokalami handlowymi i usługowymi (1970–1974)⁶². W ostatnich latach trwa sukcesywna odbudowa zamku. Wpisano też do rejestru zabytków wiele ząbkowickich kamienic. Obecne plany urbanistyczne oparte są na wytycznych konserwatorskich z 1996 r.

Przez miasto przebiega droga krajowa nr 8 (Warszawa–Kudowa), dwie drogi wojewódzkie, jedna czynna linia kolejowa Legnica–Ząbkowice–Kamieniec Ząbkowicki. Istotnym elementem sieci drogowej jest zrealizowana w 2014 r. obwodnica drogi ekspresowej na wschód od historycznego centrum. W początku XXI w. Ząbkowice są głównie ośrodkiem usługowym i handlowym regionu rolniczego. Znajdują się tu jednak również zakłady przemysłowe przemysłu elektrotechnicznego (prostowniki, przełączniki), przetwórstwa tworzyw sztucznych – w tej branży największa firma zatrudnia 320 osób – elementów budowlanych (okna) i materiałów budowlanych, a w pobliżu znajdują się kamieniołomy kamienia budowlanego. W mieście są obecnie trzy szkoły podstawowe, dwa gimnazja, dwa licea i pięć innych szkół średnich, a także jedna filia szkoły wyższej.

Przyszłość Ząbkowic określona jest zapisami Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Ząbkowice Śląskie z 2010 r.⁶³ Opracowanie to doprowadziło do uaktualnienia zapisów Planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Ząbkowice Śląskie z 1994 r. Istotą planu jest zabezpieczenie rozwoju strefy miejskiej, obejmującej teren miasta Ząbkowice w granicach administracyjnych oraz sąsiadujące z miastem tereny obrębu wsi Jaworek, jak również tereny planowane pod park przemysłowo-technologiczny w obrębie wsi Bobolice. Miasto, w którym większa część mieszkalnych zasobów komunalnych powstała przed II wojną światową, nowe budownictwo jednorodzinne rozwija na wschód od centrum w rejonie ul. Ziębickiej oraz w kierunku północno-wschodnim – w rejonie wsi Jaworek. Nowe tereny inwestycji przemysłowych, poza dotychczasowym ich obszarem między ul. Wrocławską a linią kolejową na zachodzie, zaplanowano na wschód od centrum, między ulicami Ziębicką a Kamieniecką, w pobliżu dawnej cukrowni. Rozwój Ząbkowic zgodnie z obecnymi uwarunkowaniami Wojewódzkiej Polityki Przestrzennej odpowiadać ma jednemu z najważniejszych celów, jakim jest: „otwarcie na Europę, zrównoważony rozwój, polegający na wprowadzeniu odpowiednich proporcji pomiędzy kryteriami społecznymi, gospodarczymi i środowiskowymi”. Realizacja tych postulatów wydaje się – ze względu na korzystne położenie Ząbkowic i mocne fundamenty historyczne miasta – w pełni możliwa.

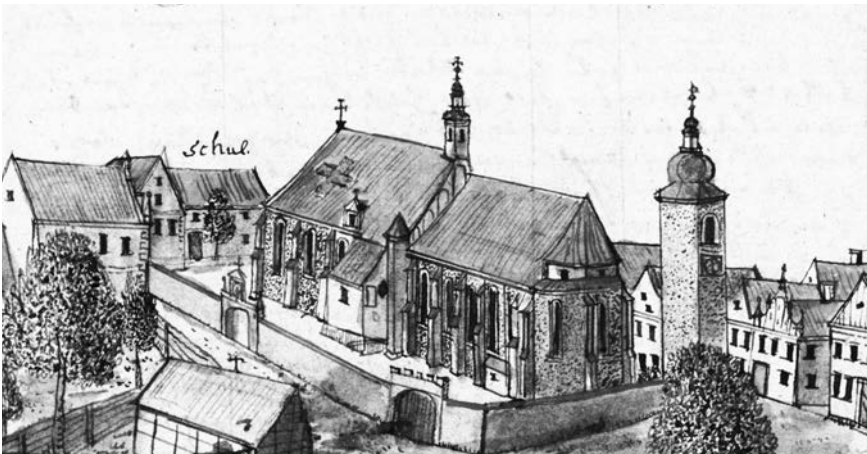
NAJWAŻNIEJSZE BUDOWLE MIASTA⁶⁴

Rafał Eysymontt, Radosław Gliński

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. ANNY⁶⁵

Świątynię być może fundowano wraz z powołaniem parafii podporządkowanej kościołowi w Sadlnie, co stało się najpóźniej w 1292 r., w każdym razie pozostawała w budowie w 1302 r. (zob. rozdział o historii miasta). W 1330 r. Bolko II ziębicki ufundował dla świątyni, ówczesnie pw. NMP, ołtarz⁶⁶. Około połowy wieku XIV kościół uległ prawdopodobnie spaleni, etapy jego odbudowy przypadają na 1354 i 1356 r.⁶⁷ Po kolejnych etapach, w 1413 i 1415 r.⁶⁸, kościół znów został częściowo spalony w 1428 r.⁶⁹ Do ocalałego prezbiterium zaczęto dobudowywać od 1447 r. sklepioną nawę i boczne kaplice⁷⁰. Sklepienia, których budowę w nawie środkowej zakończono w 1453 r., zostały zniszczone podczas kolejnego pożaru (1502)⁷¹. W 1507 r. zbudowano ganek łączący kościół z tzw. Krzywą Wieżą, pełniącą funkcję dzwonnicy. W 1522 r. kościół otrzymał wielki dzwon. Od 1538 r. świątynia pozostawała w rękach ewangelików. W 1547 r. pierwszy pastor protestancki przeprowadził prace renowacyjne (sklepienie nawy środkowej), a w 1566 r. ukończono sklepienie nad prezbiterium⁷². W 1583 r. została zbudowana tzw. zielona wieża, na której zawisł nowy dzwon, a w 1598 r. rozebrano ganek przy Krzywej Wieży, uszkodzony na skutek osuwania się gruntu. W 1629 r. kościół przeszedł w ręce katolików i otrzymał nowe wezwanie św. Anny. W 1717 r. przed kościołem, po północnej stronie, ustawiono kamienną figurę św. Jana Nepomucena. W latach 1893–1895 powstały od zachodu i południa przybudówki, a cała budowla oblicowana została cegłą maszynową⁷³.

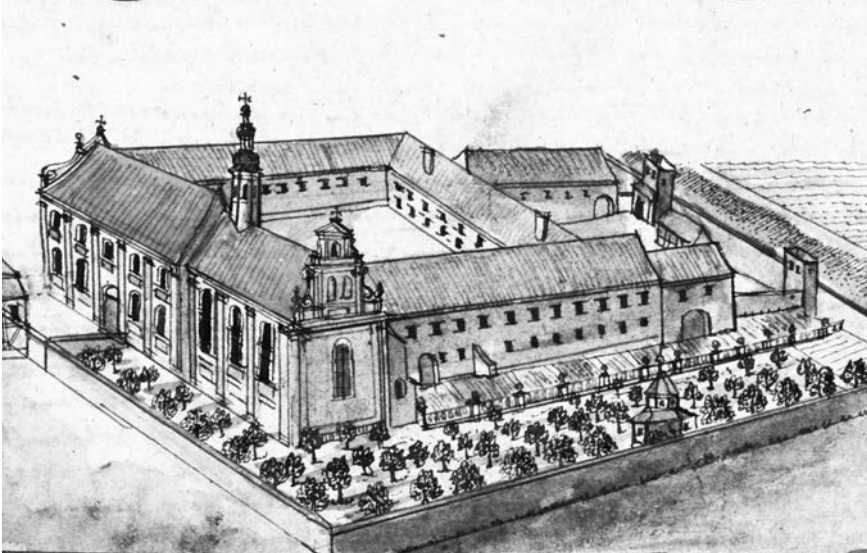
R.E.

20. F.B. Werner, Kościół parafialny św. Anny, między 1762 a 1771.

KLASZTOR PODOMINIKAŃSKI, OBECNIE MNISZEK KLARYSEK OD WIECZYSTEJ ADORACJI I KOŚCIÓŁ PW. PODWYŻSZENIA KRZYŻA ŚWIĘTEGO

Konwent dominikanów z Przyłęką przeniesiono do Ząbkowic między 1288 a 1302 r. (zob. rozdział o historii miasta). Fundacje na jego rzecz odnotowano w 1399 i 1402 r.⁷⁴ Jak się uważa, budowle kościoła i klasztoru były ukończone do 1419 r., po czym zostały doszczętnie zniszczone przez husytów w 1428 r. Kamień węgielny pod budowę nowego klasztoru położono w 1445 r. W 1474 r. miał miejsce kolejny pożar. Prace budowlane ponownie rozpoczęte w 1490 r. trwały do drugiego dziesiątka XVI w. Świadczyć miała o tym niewidoczna dziś data „1515” na zworniku późnogotyckiego sklepienia⁷⁵. Z budowli gotyckich zachowały się dolne partie

21. F.B. Werner, Klasztor dominikanów, między 1762 a 1771.

murów skrzydła północnego klasztoru wykonane z cegły o wymiarach 26 × 8 cm i wzniesione z takiej samej cegły mury korpusu kościoła, z dwoma uskokowymi przyporami po stronie południowej, jak również sklepienie krypty, obecnie piwnicy, pod zakrystią. Na ten sam czas, tj. około połowy XV w., datować należy sklepienia krzyżowe zakrystii. Przed 1515 r. wykonano sklepienia krążanka, z tego czasu pochodzi też mniejsza cegła o długości 26 cm, użyta w górnej partii pierwszej kondygnacji klasztoru⁷⁶.

Wraz z reformacją klasztor został zlikwidowany, od 1542 r. zabudowania znalazły się w rękach miasta, które w 1576 r. przywróciło kościołowi funkcje sakralne jako świątyni ewangelickiej. Dominikanie powrócili do klasztoru i kościoła w 1629, w 1632 r. zespół spłonął w pożarze miasta. Od 1655 trwała odbudowa, w 1669 r. poświęcono kościół⁷⁷. Według niektórych badaczy wzorem był jezuicki kościół w czeskich Březnicach⁷⁸. W latach 1684–1687 trwała dalsza odbudowa klasztoru i być może kościoła według projektów i pod nadzorem mistrza murarskiego Heinricha Franza Brosingera⁷⁹. W trakcie budowy w 1688 r. nastąpiło obsunięcie fundamentów i zawalenie się części zachodniej kościoła, którego kolejną odbudowę podjęto już w 1689 r. Kościół poświęcono w 1698, ale prace zakończono dopiero w 1701 r. W 1695 r. zasklepiono krążganek klasztoru (chodzi zapewne o skrzydło wschodnie)⁸⁰. Prace uzupełniające trwały do 1714 r., kiedy kościół otrzymał nową wieżę. W 1716 r. wybudowano również zachodnią część klasztoru. Uderzenie pioruna spowodowało zawalenie się wieży i sklepień w 1737 r. Z okresu po tej dacie pochodzić więc muszą obecne sklepienia kościoła. Wieżę odbudowano w dwóch fazach, dolne partie pochodzą z 1738, a górna część z hełmem dopiero z 1832 r.⁸¹ Po sekularyzacji w 1815 r. klasztor przeznaczono na szkołę ewangelicką, wnętrza budynku przebudowano na pomieszczenia klas i mieszkanie pastora. Szkoła funkcjonowała do 1865 r. Dziedziniec północny natomiast był miejscem składowania soli do roku 1867. Ostatnia większa przebudowa kościoła, od 1815 do 1946 r. ewangelickiego, nastąpiła w 1926 r. pod kierunkiem wrocławskich architektów Kleina i Wolfa⁸².

R.E.

KOŚCIÓŁ PW. ŚW. JADWIGI

Według legendy kościół w Sadlnie ufundowała św. Jadwiga w pobliżu wcześniejszej kaplicy na sadlnieńskiej górze. Jak podaje kronikarz Martin Koblitz, kiedy w 1477 r. burzono stary kościół w Sadlnie, rzekomo znaleziono dokument mówiący o jego fundacji przez św. Jadwigę⁸³. Istnienie kościoła w Sadlnie pozostaje udokumentowane od 1248 r., po lokacji Ząbkowic podporządkowano mu parafię miejską (zob. rozdział o historii miasta). Kamienny kościół gotycki, którego budowę rozpoczęto w 1477, a zakończono w 1514 r., był jednonawową, trzyprzęślową budowlą z oszkarpowanym korpusem i węższym od korpusu jednonawowym, dwuprzęsłowym prezbiterium. W części zachodniej korpusu znajdowała się kwadratowa wieża z cebulastym, dwuprześwitowym hełmem. W latach 1721–1723 zbudowano nową wieżę i sklepienia nad prezbiterium. Kościół ten funkcjonował do 1754 r., kiedy rozpoczęto budowę nowego, powstałego na zrębach starszej budowli, zachowując pierwotny zarys ścian magistralnych. Budowę ukończono w 1758 r. W 1785 r. spłonęła wieża. W latach 1873–1875 przeprowadzono renowację świątyni⁸⁴.

R.E.

22. F.B. Werner, Kościół w Sadlnie, między 1762 a 1771.

KOŚCIÓŁ PW. ŚW. JERZEGO I DAWNY SZPITAL BOŻOGROBCÓW

Szpital św. Jerzego przed Bramą Kłodzką fundowano około 1319 r., kiedy został on przekazany konwentowi zakonu strażników Świętego Grobu z siedzibą w Nysie (zob. rozdział o historii miasta). Budowę kościoła przyszpitalnego ukończono najpóźniej na przełomie 3. i 4. ćw. XIV w.⁸⁵ Wraz z reformacją miasto przejęło szpital. Zespół składał się z małego kościółka kamiennego bez sklepień (z zachowanym do dziś prezbiterium) oraz z murowanego domu dla pensjonariuszy i zabudowań gospodarczych⁸⁶. W 1617 r. ponownie poświęcono kościół po przebudowie (jako ewangelicki, od 1629 r. katolicki). W 1646 r. szpital i należące do niego młyny spłonęły. Kolejno w latach 1806, 1857, 1903 dokonywano przebudów korpusu kościoła. W 1824 r. zburzono stary budynek szpitalny, wznosząc na jego miejscu nowy. W latach 1850–1852 na miejscu dawnych zabudowań gospodarczych powstał według projektu mistrza murarskiego Zimmera kolejny budynek szpitalny, a starszą część przeznaczono na dom dla przewlekłe chorych i bezdomnych. W 1857 r. opiekę nad pensjonariuszami szpitala przejęły siostry boromeuszki.

R.E.

23. Przedmieście Kłodzkie z kościołem św. Jerzego, koniec XIX w.

KOŚCIÓŁ PW. ŚW. JÓZEFA⁸⁷

Klasztor i szpital bonifratrów stanowił fundację skarbnika miejskiego Erdmanna Josepha Tschirscha. Rozpoczętą w 1847 r. budowę zespołu zwieńczono poświęceniem w roku 1850. Budowę kościoła klasztorne-go rozpoczęto w 1867, poświęcono go w 1870 r., nadając wezwanie św. Józefa. Autorem projektu kościoła był monachijski architekt Johann Marggraff. W latach 1905–1908 w kościele przeprowadzono prace remontowe równoległe z modernizacją starszej części szpitala. Zespół rozbudowano w latach 1900–1902.

R.E.

KOŚCIÓŁ CMENTARNY ŚW. MIKOŁAJA (OBECNIE NARODZENIA NAJŚWIĘTSZEJ MARII PANNY)⁸⁸

Pierwsza wzmianka o kaplicy św. Mikołaja pochodzi z 1404 r. W 1483 r. proboszcz Hertel podarował szpitalowi św. Mikołaja ogród za zamkiem. W szpitalu tym opiekowano się prawdopodobnie chorymi umysłowo i trędowatymi. Przyszpitalny kościółek św. Mikołaja został zburzony w 1543 r. W 1552 r. naprzeciw obecnego szpitala bonifratrów założono cmentarz miejski, który powiększono w 1571 r. Nieznana jest data powstania pierwszej drewnianej kaplicy cmentarnej, która spłonęła w 1502 i na miejscu której w 1581 r. wzniesiono murowaną. W 1622 r. cmentarz znów powiększono. W 1653 na miejscu poprzedniego, spalonego w 1642 r., wybudowano nowy kościółek św. Mikołaja, dzieło mistrza budowlanego Hansa Röthela i cieśli Georga Spiegela. Obecnie istniejący kościół pochodzi z roku 1728 i był przebudowywany w 1857 r.

R.E.

ZAMEK

Nie posiadamy informacji o czasie powstania pierwszego zamku w Ząbkowicach, można jednak przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że budowa rozpoczęła się w ostatniej dekadzie XIII, lub w pierwszym dwudziestoleciu XIV w. Datę *ante quem* stanowi rok 1321, kiedy to wystawiono dokument w obecności ząbkowickiego kasztelana. Pierwsza bezpośrednia wzmianka o zamku pochodzi z 1355 r. Mieczysław Złat sugerował, że pierwszy zamek ząbkowicki powstał wcześniej niż samo miasto, a potencjalną

lokalizacją grodu miało być wzgórze obok kościoła w Sadlnie lub wzniesienie na południe od mostu Kłodzkiego, przy zakręcie obecnej drogi do Barda⁸⁹. Nie istnieją źródła mogące wesprzeć tę hipotezę. Zamek włączono w obręb obwarowań miejskich, co zdaje się potwierdzać wzmianka z 1376 r. o „castrum civitatis” oraz zachowane w murach późniejszego zamku fragmenty wcześniejszego założenia⁹⁰.

Do dziś w murach ruiny zachowały się pozostałości dwóch najwcześniejszych faz kształtowania średniowiecznego zamku⁹¹. Do najstarszej należy zachowany na odcinku ok. 20 m fragment muru obwodowego powstały zapewne przed 1321 r. Posiadał on nieregularny owalny obrys o wymiarach ok. 55 x 45 m oraz zapewne dostawione do niego zabudowania⁹². Według interpretacji Macieja Małachowicza na teren zamku prowadziła brama znajdująca się we wschodniej części obwodu, prawdopodobnie na północ od obecnej wieży bramnej. Do fazy I należała też kamienna studnia w zachodniej części dziedzińca⁹³.

Prawdopodobnie w drugiej połowie XV w. do południowej części muru kurtynowego dostawiono dom zamkowy. Budynek ten miał w 1504 r. otrzymać formę trójkondygnacyjnego pałacu z alkierzową wieżą na osi fasady, zaopatrzoną w detal architektoniczny⁹⁴. Na drugim piętrze wieża posiadała monumentalną ostrołuczną arkadę otwartą do wnętrza budynku. Takie rozwiązanie w połączeniu z odnalezionymi w tej części zamku wtórnie użytymi kamiennymi maswerkami może sugerować kapliczny charakter wysuniętej na dziedziniec wieży⁹⁵. Z tego samego czasu pochodzą fragmenty murów w obrębie środkowej części skrzydła wschodniego, oraz zapewne piaskowcowe ostrołuczne ościeże bramy wjazdowej wykorzystane wtórnie podczas późniejszej modernizacji⁹⁶. Dowodzi to, że wschodnią partię dawnego muru kurtynowego zastąpiono nowymi zabudowaniami zawierającymi w sobie wieżę bramną. Skrzydło wschodnie w części południowej parteru miało duże (9,5 × 22,5 m) pomieszczenie przekryte ceglanym sklepieniem, dwunawowe, rozdzielone trzema podporami⁹⁷. Być może do tej sali, zapewne o charakterze reprezentacyjnym, odnosił się dokument z roku 1403 mówiący o „wielkiej sali” (*in magna stuba castri Franckenstein*⁹⁸). W XV stuleciu walory obronne zamku były poddawane próbie kilkakrotnie poprzez oblężenia w 1467, 1468 i 1488–1489 r.⁹⁹

24. F.B. Werner, Zamek przed zniszczeniem widoczny od wschodu, lata 60. XVIII w.

Przebudowę zamku na potrzeby Karola I Podiebrada realizowano w latach 1524-1532. Nie wiadomo kto prowadził prace w początkowym jej okresie, wiadomo natomiast, że w 1527 r. książę zabiegał o przybycie mistrza Lorenza von Berge z Dessau¹⁰⁰. Trudno ustalić, czy budowniczy ten w ogóle dotarł na plac budowy. Najwcześnieij w drugiej połowie 1527 r. sprowadzono do Ząbkowic Benediksa, mistrza murarskiego z Pragi, którego większość współczesnych badaczy skłonna jest wiązać z Benedyktem Rejtem¹⁰¹.

Owa wczesnoreniesansowa przebudowa polegała na utworzeniu w miarę regularnego, czworobocznego założenia, z dziedzińcem wewnętrznym, który obiegały ganki¹⁰². W trakcie prac budowlanych zaadaptowano gotycki dom zamkowy oraz częściowo mury skrzydła wschodniego. Skrzydła północne i zachodnie powstały w całości od nowa. W narożnikach północno-zachodnim i południowo-wschodnim wzniesiono dwie potężne okrągłe basteje, w narożniku północno-wschodnim wysmukłą, okrągłą, kamienną wieżyczkę z kręconą klatką schodową. Elewacje południowa i zachodnia otrzymały liczne wykusze ustępowe. Zamek otoczony był pierścieniem umocnień ziemnych, a linię obrony stanowiły dodatkowo ściany obwodowe skrzydeł mieszkalnych ze strzelnicami na poziomie piwnic i na poddaszu. Mury zamku poprzedzała głęboka sucha fosa wewnętrzna, a brama chroniona była przez system zwodzonych przesel mostowych¹⁰³. Elewacje zwieńczono attykami.

Skrzydło wschodnie, w którego skład wchodziła wieża bramna pełniąca zapewne funkcję gabinetu książęcego, mieściło również zlokalizowane w południowo-wschodniej części zamku pomieszczenia reprezentacyjne: świetlica dolna służąca całemu dworowi, oraz górna używana podczas uroczystości¹⁰⁴. Okazały charakter miały również pomieszczenia w bastei, pełniące po 1569 r. funkcję kancelarii. Izba w przyziemiu najpóźniej ok. 1560 r. otrzymała wystrój malarski, m.in. o treściach heraldycznych i prawdopodobnie myśliwskich, natomiast izba na piętrze przekryta została monumentalnym sklepieniem¹⁰⁵. Mniej reprezentacyjne skrzydło południowe podzielone było w dolnej kondygnacji na mniejsze pomieszczenia,

25. A. Woelfl, Wieża Bramy Wrocławskiej, ok. 1895.

do największego prowadził zachowany do dziś portal¹⁰⁶. Trudno określić funkcję pomieszczeń w niedokończonym skrzydle północnym i północnej części skrzydła wschodniego. Dolna kondygnacja mogła służyć urzędom, piętro – rodzinie książęcej¹⁰⁷. Podobnie niewiele można powiedzieć na temat skrzydła zachodniego, które w parterze mieściło kuchnię. W 2. poł. XVI w. na pierwszym piętrze skrzydła wschodniego znajdowały się dwie duże sale: *Landstube* – przeznaczona do posiedzeń stanów księstwa ziębickiego i weichbildu ząbkowickiego – i tzw. *Rittersal* – przeznaczona na uroczystości, na której ścianach umieszczano imiona i herby kolejnych starostów¹⁰⁸. Na drugim piętrze znajdowało się mieszkanie pisarza i urzędników.

Zamek dość szybko popadał w ruinę, czego dowodzą oględziny przeprowadzone w 1571 r.¹⁰⁹ W okresie tym realizowano drobne przebudowy i naprawy. Na polecenie Fabiana von Reichenbach w 1583 r. miały zostać wzniesione ganki na dziedzińcu zamkowym¹¹⁰. W 1584 r. powstały mury wokół rezydencji oraz mur otaczający ogród zamkowy przy *Junkerngasse*¹¹¹. W 1594 r. obwałowania zamkowe wzmocniono murem, a w 1612 r. wzniesiono na zamku wielką kuchnię.

Rezydencję poddano znaczącym przekształceniom dopiero w XVII stuleciu w czasie wojny trzydziestoletniej. W 1646 r. zajmujący zamek Szwedzi przygotowali go do odparcia wojsk cesarskich, m.in. usypując wały ziemne, likwidując dach i wyburzając miejską Bramę Kłodzką. Po ustąpieniu armii szwedzkiej rozpoczęto rozbiórkę umocnień zewnętrznych, wysadzono narożnik południowo-zachodni, zburzono okrągłą wieżę północną, basteję południowo-wschodnią i północno-zachodnią. Sam zamek nie uległ większym zniszczeniom, co potwierdza rysunek F.B. Wernera. W 1661 r. przystosowano budynek do zebrań sejmiku księstwa¹¹².

Od 1715 r. w zamku miał swoją siedzibę książę Heinrich Joseph Johann von Auersperg, który rozpoczął remont. Ozdobiono przy tym niektóre elewacje barokowymi pilastrami, przygotowano skrzydło północne do założenia sklepień, odbudowano część pomieszczeń skrzydła wschodniego¹¹³. Prace te nie zostały jednak ukończone, choć jeszcze w 1728 r. po stronie północnej sypano szańce. Opuszczony i strawiony przez pożar w 1784 r. zamek od końca XVIII w. pozostał ruiną. W XIX stuleciu, po krótkim epizodzie adaptacji ruin na kwaterę sztabu Hieronima Bonapartego, rozebrano w latach 1819–1820 wały i zasypano fosy. W XX i XXI w. przeprowadzono liczne prace zabezpieczające i porządkujące¹¹⁴.

R. G.

MURY MIEJSKIE¹¹⁵

Już najstarsza pieczęć Ząbkowic przy dokumencie z 1292 r. ukazuje fragment muru z bramą i trzema szpiczastymi wieżami. Nie jest jednak wykluczone, że początkowo miasto miało umocnienia drewniano-ziemne, od pierwszych lat XIV w. zastępowane murem kamiennym¹¹⁶. Poglądy co do przebiegu pierwotnej linii umocnień są bardzo zróżnicowane, wysuwano nawet przypuszczenia, że dzwonnica kościoła parafialnego pełniła funkcję wieży bramnej. Obszar przy zamku być może został powiązany z miastem dopiero po połączeniu warowni z nowym pierścieniem murów miejskich, co mogło nastąpić około 1335 r.¹¹⁷ Fortyfikacje zmodyfikowano w 1. poł. XV w. Największa rozbudowa murów nastąpiła w latach 1504–1516. W końcu XVI w. rozszerzono system umocnień, dodając drugi, bastejowy pierścień zewnętrzny¹¹⁸. Wówczas mur wewnętrznego obwodu miał wysokość 8 m, grubość 1 m, a baszty rozstawione były co 50–60 m. Zewnętrzny obwód, oddalony o 10 m, był niższy. Fosa wewnętrzna otaczała miasto tylko od zachodu, z pozostałych zaś stron znajdowała się fosa zewnętrzna o szerokości dochodzącej do 20 m. Mury zaopatrzone były w cztery bramy: na zachodzie tzw. *Lochtor*, późniejszą Świdnicką, od poł. XIX w. zwaną też Srebrnogóorską, na wschodzie Ziębicką, na południu Kłodzką, na północy

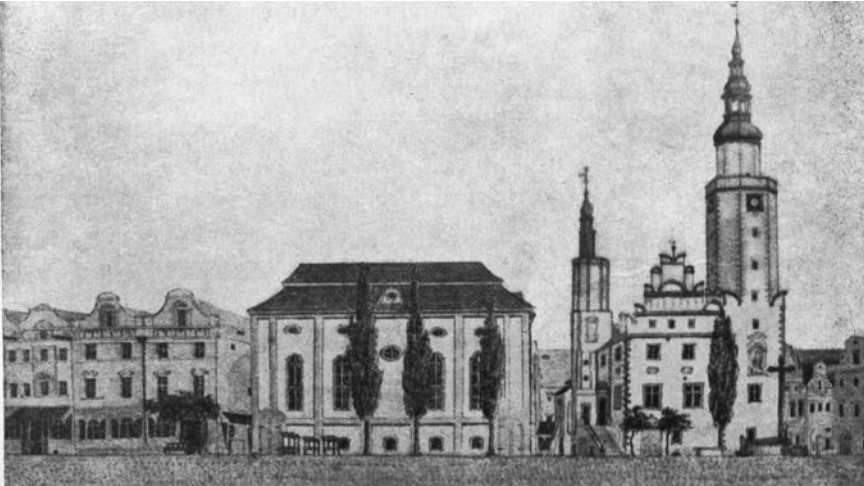
Wrocławską¹¹⁹. Brama te przebudowywano wraz z przekształceniami murów miejskich. W 1646 r. zniszczona została wieża przy Bramie Kłodzkiej. W okresie od 1750 do 1800 r. następowała powolna likwidacja umocnień, poczynając od zewnętrznych. Od 1805 r. rozpoczęto wyburzanie bram, a od 1815 murów (zob. rozdział o historii miasta), choć jeszcze w 1845 r. powstały cztery budynki celne przy bramach. Zachowano basztę z attyką z 1603 r. przy kościele parafialnym oraz Basztę Gołębią. Do 1900 r. zasypano fosę, w miejscu której założono promenady, a w latach 1907–1908 utworzono promenadę zamkową wzdłuż pozostałości murów miejskich.

R.E., R.G.

KRZYWA WIEŻA

Według legendy wieża jest pozostałością tzw. *Bergfriedu* – najstarszego zamku ząbkowickiego. Wejście do niej ze względów obronnych miałoby znajdować się powyżej kondygnacji przyziemia. Według Kurta Bimlera dolne partie murów Krzywej Wieży wykonane są z kamienia układanego podobnie jak w murach miejskich¹²⁰. Wyjątkowo masywne mury o grubości do 4 m w partii kamiennej i do 1,5 m w partii ceglanej świadczyć mają o roli obronnej budowli. Dolna kamienna partia wieży wysokości 10 m pochodzi prawdopodobnie z XIV w., wyższa ceglana powstała na przełomie XIV i XV w., jednocześnie z etapem rozbudowy kościoła. Wieża uzyskała ówczesnie pełną wysokość w 1413 r.¹²¹ W 1507 r. połączono drewnianym gankiem drugą kondygnację wieży z zakrystią kościoła. Kolejna kondygnacja ceglana musiała powstać przed 1598 r., czyli momentem przechylenia się wieży¹²². W tym ostatnim roku rozebrano wspomniany ganek¹²³. W 1858 r. spłonęła częściowo górna część wieży. W 1860 r. wykonano ekspertyzę techniczną stanu budowli, której pozytywny wynik zmobilizował do jej odbudowy. Autorem projektu był królewski mistrz budowlany Ferdynand Martius z Kamieńca Ząbkowickiego. Powstały wówczas neoromańskie biforia i zwieńczenie w formie blankowania¹²⁴.

R.E.

26. Rynek, widok na ratusz i fragment bloku śródrynkowego, 1817.

RATUSZ¹²⁵

Funkcjonowanie pierwszego, być może drewnianego ratusza potwierdzone jest od 1335 r., a wzmianka o kolejnym, już murowanym gmachu pochodzi z roku 1345. Była to masywna budowla z wieżą i zewnętrznymi schodami, która spłonęła w 1532 r. W latach 1533–1534 wybudowano nowy ratusz ze sklepieniami pomieszczeniami dolnej kondygnacji, zewnętrznymi schodami po północnej stronie i wieżą z zegarem. Wnętrze zdobiły polichromie¹²⁶. W 1535 r. wzorem innych miast założono pod ratuszem „Piwnicę Świdnicką” z wyszynkiem, zamienioną w 1569 r. na miejskie więzienie, które funkcjonowało tu do XVIII stulecia. W 1593 r. na wieży ratuszowej umieszczono zegar słoneczny, a w 1596 r. we wnętrzu zamontowano nową wagę miejską (pozostawała tam jeszcze w wieku XVII). W 1612 r. kamienny stół sędziowski, który znajdował się do tej pory przed budynkiem, przeniesiono do wnętrza ratusza. W 1618 r. podwyższono wieżę do wysokości około 64 m i zamontowano na niej nowy zegar, a w 1620 r. przeprowadzono remont górnej części ratusza, pokrywając dach miedzianą blachą. Wieża spłonęła w 1632 r. W 1661 r. odbudowano i po raz kolejny podwyższono wieżę, która osiągnęła wysokość 72 m.

W 1827 r. rozpoczęto remont budynku według projektu mistrza budowlanego Grossera, ostatnie prace przy wieży przeprowadzono w roku 1844. Wygląd ratusza po przebudowie został utrwalony na litografii z około 1850 r., a także na medalu pamiątkowym wybitym w 1858 r. po pożarze miasta, który zniszczył budowlę. Nowy neogotycki ratusz według projektu Alexisa Langer'a zbudowano w latach 1862–1865, częściowo wykorzystując ocalałe piwnice. Ogólna wymowa architektury i uzupełniających ją detali rzeźbiarskich oraz inskrypcji uwypuklała historyczne związki miasta z klasztorami w Kamieńcu i Henrykowie¹²⁷. Nad wejściem głównym umieszczono herby Henryka Starszego, księcia von Auersperg oraz miasta Ząbkowice. Wewnątrz znajdowały się malowidła dotyczące historii miasta oraz olejne portrety zasłużonych dla Ząbkowic duchownych, burmistrzów i książąt.

R.E.

ŚREDNIOWIECZNY I WCZESNONOWOŻYTNY DOM MIESZKALNY

Radosław Gliński

PARCELACJA

Tematem bezpośrednio związanym z początkami zabudowy mieszkalnej w Ząbkowicach jest pierwotna struktura przestrzenna ośrodka, a co za tym idzie – wymiary działek lokacyjnych. Problem ten podjął Janusz Pudelko, rekonstruując, na podstawie przeprowadzonej przez siebie analizy pomiarowej planu miasta, szerokość przyrynkowych działek lokacyjnych na 50 stóp, przy stopie równej 28,8 cm¹²⁸. Badacz nie wykluczył jednak, że działki te mogły mieć szerokość równą połowie zaproponowanej wartości, czyli 25 stóp. Pierwotną głębokość parceli zrekonstruował natomiast jako 200 stóp minus szerokość ulicy, szacowaną na 15 stóp, otrzymując wynik 185 stóp. Mimo że jest to model czysto teoretyczny, wydaje się w tym wypadku prawdopodobny. Jak wynika ze współczesnych pomiarów, Rynek mieści w sobie sześć kwadratów o długości boków równych jednemu prętowi (150 stóp, stopa = 28,8 cm) z niewielkimi marginesami, być może wyznaczającymi przebieg traktów w obrębie Rynku. Fronty bloków południowego i niezachowanego północnego miały zapewne długość równą 300 stopom (86,4 m), natomiast cztery bloki po wschodniej i zachodniej stronie placu – 200 stopom (57,6 m). Inwentaryzacja średniowiecznych niezwykle gęsto rozmieszczonych piwnic, zachowanych do dziś przy południowej, wschodniej i zachodniej pierzei Rynku, wzmacnia hipotezę o pierwotnym podziale tych bloków na wąskie działki o szerokości wynoszącej 25 stóp. Podczas pierwotnego rozplanowania uzyskano by więc po 12 parceli przy krótszych i 16 przy dłuższych pierzejach Rynku. W tej sytuacji hipotetyczne, prostopadłe do pierzei rynkowej granice działek w bloku południowym pokrywają się, z błędem nieprzekraczającym 2 stóp, w pięciu punktach ze współczesnymi, w bloku południowo-zachodnim – w dwóch, w północno-zachodnim – w czterech, północno-wschodnim – w trzech, południowo-wschodnim – w trzech. Więcej problemów pojawia się przy próbie określenia głębokości bloków zabudowy. Bardzo zróżnicowana szerokość zachowanych do dzisiaj ulic stwarza możliwość zaakceptowania wartości podanej przez J. Pudelkę (185 stóp), choć równie prawdopodobna jest głębokość równa 180 stopom (por. rozdz. *Rozwój przestrzenny i architektura miasta*). Pamiętać jednak należy, że zaprezentowany model geometrycznego układu miasta ukazuje sytuację idealną, z której w rzeczywistości wyłamuje się szczególnie północno-zachodni blok zabudowy przyrynkowej oraz załamująca się droga wybiegająca z Rynku pomiędzy blokami zachodnimi. Dodajmy również, że wskazane wyżej wartości można odnieść jedynie do bloków przyrynkowych. Pozostałe wymykają się tej regularności, co może być związane z ich chronologicznie późniejszym zagospodarowaniem.

DOMY MIESZCZAŃSKIE W OBRĘBIE MURÓW MIEJSKICH

Johannes Kopietz w swoim opracowaniu wyraził opinię, że zabudowa mieszczańska aż do początku 2. ćw. XVI w. była nietrwała, niskiej jakości i wznoszona w konstrukcji drewnianej. Dowodem na taki stan rzeczy miały być liczne pożary miasta. Według Martina Koblitz w 1501 r. domy były jeszcze bez wyjątku drewniane. Nie mamy podstaw do weryfikacji tych danych. Dziś nie dostrzeżemy innych pozostałości domów z okresu średniowiecza niż zachowane piwnice. Wzmianka Hansa Lutscha o późnogotyckim portalu domu przy *Niederstrasse* 45 (ob. ul. Dolnośląska) oraz obserwacje poczynione obecnie, potwierdzające istnienie kamiennych partii przyziemi niektórych kamienic (m.in. Rynek 36, 38), mogą być podstawą do przypuszczenia, że część domów być może pod koniec średniowiecza przynajmniej w partii parteru była murowana¹²⁹. Nie musi to stać w całkowitej sprzeczności z informacją przekazaną przez Koblitz, a elementy o charakterze gotyckim mogły powstawać dopiero w 1. ćw. XVI w. Jak z kolei świadczą kamienne piwnice przesklepione kolebą o przekroju łuku ostrego lub pełnego, zabudowa przyrynkowa w średniowieczu była bardzo gęsta i zwarta. Wąskie działki z domami ustawionymi prostopadłe do pierzei nie dawały możliwości komunikacji kołowej z zapleczem domu od frontu, dostęp do niego dawały uliczki tylne. Rzuty przyziemi kamienic Rynek 1 i 6 zdradzają podział na trzy wyraźne strefy: sień frontową, umieszczony pośrodku trakt komunikacji pionowej oraz pomieszczenie tylne z wąskim przechoodem obok. Jest to typowa organizacja przestrzeni parterów domów, popularna również w okresie nowożytnym. Widoczne na XVIII-wiecznym widoku fragmenty pierzei dawnej *Oberlanggasse* ukazują wąskie, dwu- lub trzyosiowe, szczytowe, dwu- i trzykondygnacyjne domy z centralnie lub bocznie ustawionym wejściem, które mogły powstać już w późnym średniowieczu.

Za czasów Karola I Podiebrada (1498–1536) miał poprawić się stan zabudowy. Od 1530 r. przy Rynku oraz *Ober-* i *Niederstrasse* zaczęto budować pojedyncze domy, które na życzenie księcia zaopatrzone w podcienia. Te od 1553 r. wyburzano, a proces ich likwidacji miał się zakończyć w 1572 r. W obrębie zabudowy przyrynkowej nie stwierdzono jednak reliktów piwnic wysuniętych przed linię pierzei, zatem likwidacja podcieni mogła nastąpić

przez zabudowanie, bądź dostawione w XVI w. podcienia usunięto, powracając do pierwotnej linii pierzei. Murowana zabudowa rozprzestrzeniła się stopniowo i promieniowała od Rynku i głównych traktów, czego potwierdzenie można znaleźć w opisie różnych części miasta jako słabo w tym czasie zabudowanych. Przy *Junkerngasse* (ob. ul. Krzywa) miały znajdować się jedynie głębokie wykopy, przy *Neustadt* (pd.-wsch. część miasta) nie więcej niż 12 domów, przy *Blöckergasse* ustawione były kramy sukienników, na *Stock-* lub *Fuchsgasse* stały tylko 4 domy. Jako że prawo warzenia piwa było jednym z ważniejszych przywilejów mieszkańców Ząbkowic, miasto wykorzystywało je jako zachętę do wznoszenia obiektów murowanych. W 1585 r. rada miejska zarządziła, że każdy, kto do budowy wykorzystał 9 tysięcy cegieł bądź ułożył 10 łatrów kamieni, miał prawo w ciągu roku po zakończeniu budowy uwarzyć dodatkową ilość piwa¹³⁰. Ograniczanie prawa warzenia tego trunku wykorzystywano natomiast jako argument do egzekwowania postanowień policji budowlanej. Pierwsze ślady funkcjonowania takiego organu w Ząbkowicach poświadczą ustalenie rady miejskiej z 1595 r., kiedy to określono, że niepodporządkowujący się postanowieniom przedstawionym w rozporządzeniu policyjnym będą mogli uwarzyć mniej piwa niż wynikałoby to z przywileju¹³¹.

27. F.B. Werner, Kwartal zabudowy zachodniej pierzei Rynku, między 1762 a 1771.

Prawdopodobnie już w ostatniej ćwierci XVI w. stan zabudowy przy wszystkich ulicach znacznie się poprawił, skoro w 1587 r. rada miejska podwyższyła podatek ze stojących przy nich domów, a wkrótce zrównała jego wysokość z domami przyrynkowymi. Poprawę jakości zabudowy miasta mogą potwierdzać dwa jego opisy z 2. poł. XVI i pocz. XVII w. W kronice Jacoba Schickfusa Ząbkowice zostały opisane jako dobrze murowane, ludne, pracowite i bogacące się, według zaś opisu J. Roomeniusa, który urodził się i wychował w Ząbkowicach, ratusz był otoczony przez „domy i elegancko zbudowane budynki”¹³². Do dziś z kamienic renesansowych zachowały się tylko nieliczne fragmenty, takie jak sklepienia (Rynek 1 na drugiej kondygnacji, Rynek 6, Rynek 33), fasciowy portal (Rynek 6) czy fragment nadproża z inskrypcją „HANS GRVENEGER 1540” wstawiony wtórnie jako nadproże wejścia do budynku przy ul. Bohaterów Getta 9. W XIX w. zachowany był ponadto renesansowy portal pod adresem Rynek 25, będący najpewniej pozostałością po znajdującym się tu niegdyś domu opatów henrykowskich¹³³.

DOMY MIESZCZAŃSKIE NA PRZEDMIEŚCIACH

Na widoku autorstwa F.B. Wernera z poł. XVIII w. przedstawiającym najbardziej rozbudowane Przedmieście Kłodzkie, równoległe do ulicy, przy której znajdował się kościół i szpital św. Jerzego (ob. ul. Kłodzka), zaobserwować można odcinki gęsto zabudowane wąskimi domami szczytowymi, a na wschód od nich znajdował się szereg kalenicowych domów przylegających bezpośrednio do cieków wodnych. Werner miejsce to opisał jako „unter der Gärbern”, co potwierdza lokalizację w sąsiedztwie bieżącej wody domów i warsztatów garbarzy¹³⁴. Autor kroniki Ząbkowic, Martin Koblitz, urodzony w 1597 r., był synem garbarza (czerwonoskórnik) mieszkającego przed Bramą Kłodzką, zatem sytuacja ta sięgała co najmniej XVI w., a być może średniowiecza¹³⁵.

¹ *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1 wyd. H. Appelt, t. 2–6 wyd. W. Irgang, Köln–Wien 1963–1998 (dalej: SUB), tu: t. 1, nr 57, 372; t. 2, nr 409; t. 3, nr 53, 364, 412, 553; t. 4, nr 62; t. 5, nr 99; *Księga henrykowska*, wyd. R. Grodecki, Poznań–Wrocław 1949, ks. I, 9; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte des Fürstentums Münsterberg und des Weichbildes Frankenstein*, Frankenstein 1885, s. 524–525; *idem*, *Geschichte der deutschen Kultur und ihrer Entwicklung in Frankenstein und im Frankensteiner Lande*, Breslau 1910, s. 36–37; J. Kloczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII–XIV wieku*, Lublin 1956, s. 297–298; W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 15, 1966, s. 464–465, 471; *idem*, *Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, Sigmaringen 1984, s. 59–60 (*Die Erschließung des Frankensteiner Gebietes in Niederschlesien im 13. Jahrhundert*); M. Goliński, *Miasta a polityka gospodarcza Henryka IV Probusa*, [w:] *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*, red. K. Wachowski, Wrocław 2005 (Wratislavia Antiqua 8), s. 51, 56–57; A. Boguszewicz, *Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziebickiego do połowy XIV wieku*, Wrocław 2010, s. 79–82.

² SUB 5, nr 37, 162, 254, 255, 306, 367, 432, 488; SUB nr 6, 24, 52, 67, 155, 214; *Regesten zur schlesischen Geschichte*, Breslau 1868–1930 (*Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 7, 16, 18, 22, 29, 30) (dalej: SR), nr 2629; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 525–527, 530; *idem*, *Geschichte...*, s. 36–38; W. Kuhn, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten in 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, t. 32, 1974, s. 40; *idem*, *Neue Beiträge...*, s. 63–68; *Deutscher Städteatlas*, Lieferung 3, Nr 3 (1984): *Frankenstein*, red. H. Stooß, opr. W. Kuhn, część tekstowa; J. Sakwerda, *Ząbkowice Śląskie. Dwa przyczyniki do portretu miasta*, z. 1 [Ząbkowice], 1987, s. 1–7; M. Goliński, *Miasta...*, s. 57–59, przyp. 61, 65. Powracając do Pilc, zwróćmy uwagę na pochodzący zdaje się z XV w. fałszyfikat rzekomego dokumentu z 1283 r., mówiący o sprzedaży wsi wraz z karczmą klasztorowi kamienieckiemu właśnie przez wójta Frankenbergu, Henryka (SUB 5, nr 497). J.A. Kopietz (*Geschichte...*, s. 36), inaczej rozumiejący dokument z 1294 r., utożsamiał nawet Pilce ze „starym Frankenbergiem”, skąd koloniści przenieść się mieli do nowego – miasta po drugiej stronie Nysy.

³ SUB 3, nr 412; SUB 5, nr 432; SR, nr 5249. Przekonanie o wytyczeniu miasta na arealach Sadlna, Tarnowa i Zwróconej, lub przynajmniej dwóch z tych wsi, prezentowali np. W. Kuhn w *Deutscher Städteatlas*; P. Klemenz, *Frankenstein in Schlesien*, [w:] *Schlesische Städtebuch*, red. H. Stooß, P. JohaneK, opr. W. Grosch *et al.*, Stuttgart–Berlin–Köln 1995 (*Deutsches Städtebuch*, t. 1), s. 79; F. Toenniges, „*Geliebte Heimat*”. 700 Jahre deutsche Geschichte des Kreises Frankenstein in Schlesien, wyd. 2 [Kürten 1985], s. 342; M. Goliński, *Miasta...*, s. 57.

⁴ W okresie wczesnonowożytnym najkrótszy szlak z Wrocławia przez Niemcęg stracił znaczenie na rzecz drogi wodącej przez Świdnicę i *Reichenbach* (Dzierżoniów). Zob. J. Maroń, *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne*, Wrocław–Racibórz 2008, s. 86–87, 138.

⁵ SUB 2, nr 100, 125, 136 (C. Grünhagen chciał widzieć tu dwa dokumenty, z 1246 i 1247 r., por. SR nr 500, 647a, 650, co odrzucił W. Irgang), 236 (za fałszyfikat uznał przywilej C. Grünhagen, por. SR nr 748, co odrzucili H. Appelt i W. Irgang), 354; SUB 3, nr 52, 519, 548; SUB 4, nr 14; *Księga henrykowska*, I, 9; *Vita sanctae Hedwigis ducissae Silesiae*, wyd. A. Semkowicz, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 4, Warszawa 1961, s. 604; J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 3, 49. Brak aktu nabycia Sadna przez klasztor był powodem sporządzenia w XIV w. fałszyfikatów rzekomych dokumentów Henryka I z 1207 i 1211 r., darowizny wsi i przyznania czterech lat wolizny jej mieszkańcom na czas karczowania lasu (SUB 1, nr 339, 346). Spór o dziesięcinę ze Stolca (por. SUB 3, nr 548; SUB 4, nr 379), mimo prób jego uregulowania przez proboszcza Aleksandra w 1282 r. (SUB 5, nr 23), stał się z kolei motywem sfalszowania rzekomego nadania na rzecz plebana z Sadna z 1251 r. (SUB 3, nr 558).

⁶ SUB 5, nr 306, 432, 484; SUB 6, nr 42, 52, 69, 81, 226, 343; SR nr 2696, 2726, 2806, 2960, 2975, 3137, 3162, 3879, 3898, 3935, 4055, 4072, 4209; *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis*, wyd. H. Markgraf, J.W. Schulte, Breslau 1889 (*Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 14), nr B.386; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 16–18 (brak w SUB), 20–21; *idem*, *Geschichte...*, s. 78, 84–85, 93; W. Werner, *Das Dominikaner-Kloster zum Heiligen Kreuz in Frankenstein Schl. Ein Beitrag zur Geschichte der Evangelischen Stadtpfarkirche*, Frankenstein 1926, s. 7; J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 70, 104; J. Kloczowski, *op. cit.*, s. 53, 297–298; W. Kuhn, *Die Städtegründungspolitik...*, s. 40; *Deutscher Städteatlas; Schlesische Städtebuch*, s. 78–79.

⁷ M. Haisig, *Herb miasta Ząbkowice Śląskie*, [w:] *Źródłoznawstwo i studia historyczne*, red. K. Bobowski, Wrocław 1989, s. 134, 136.

⁸ *Urkunden des Klosters Kamenz*, wyd. P. Pfotenhauer, Breslau 1881 (*Codex...*, t. 10), nr 118; J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 120–125, 291, 294–304, 325–327; J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 1933, s. 418–421, 424, 476–477, 480; F. Hartmann, *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, tłum. M. Czapliński, Wrocław 1992, s. 16–63; P. Sedláček, *Vztahy mezi Kladskem a Frankenštejnem ve 14. a 15. století*, „Kladský sborník”, 2, 1998, s. 117–122.

⁹ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 12–14, 26–27, 29–36, 39–44, 46–47, 51–52, 78, 96, 113, 208; F. Toenniges, „*Geliebte Heimat*”..., s. 342.

¹⁰ SUB 1, nr 339; SR nr 3974, 4222, 5436, 5467, 5940, 5981, 6363a, 6831, 6885, 6886; *Regesty Śląskie*, red. W. Korta, t. 3, Wrocław 1990, nr 103; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 58–61, 68–70, 80–81, 90, 198–199, 209, 271, 276, 484–491; *idem*, *Geschichte...*, s. 63–64, 86–89, 100–101, 107, 109, 112–114, 187, 235; E. Pazdioara, *Męczennicy dominikańscy z Ząbkowic*, [w:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, red. B. Grygorcewicz, J. Organiściak, Ząbkowice Śląskie 2009, s. 11–20.

¹¹ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 213, 222, 329–330; *idem*, *Geschichte...*, s. 125; F. Hartmann, *op. cit.*, s. 80, 96, 130–131.

¹² M. Brann, *Geschichte der Juden in Schlesien*, z. 4 i 5, „Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars Fraenckelscher Stiftung”, 1907, s. 149 i 1910, s. 167; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 106–113, 117, 120, 132, 148, 152–154, 182–184, 243, 251, 308; *idem*, *Geschichte...*, s. 94, 158; W. Werner, *Das Dominikaner-Kloster...*, s. 13–18.

¹³ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 100–101, 130, 135, 181, 185–187, 190–191, 210–211, 220, 223, 225–227, 231, 233–236, 259–260, 308; *idem*, *Geschichte...*, s. 101, 157, 159, 188–189, 206–207, 272–273, 282, 304–306, 315–324, 336–343; W. Werner, *Das Dominikaner-Kloster...*, s. 18–19; *Schlesische Städtebuch*, s. 80.

¹⁴ *Indykcja dominiów, poddanych i miast Śląska według „pierwszej rewizji” z 1726 roku. Materiały do statystyczno-geograficznego opisu Śląska z pierwszej połowy XVIII wieku*, wyd. K. Orzechowski, Wrocław 1995, s. 234; *Rzemiosło w miastach śląskich w roku 1762/1763*, wyd. Z. Kwaśny, Wrocław 1989, s. 18–19; F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 4, Brieg 1785, s. 121–122, 138–140, 183; *Śląskie tabele generalne z 1809 r.*, wyd. Z. Kwaśny, Wrocław 1969 (Acta Universitatis Wratislaviensis No 97, Historia 15), s. 133; J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 92–93, 196, 201, 240–241, 263–265, 278; K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, t. 5: *Fürstentum Münsterberg. Kreis Frankenstein (Münsterberg)*, Breslau 1944, s. 12–14; *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku*, t. 2, cz. 2, red. J. Janczak, Wrocław 1984, tab. 1 i 3, s. 99, 112; F. Toenniges, *700 Jahre Stadt Frankenstein in Schlesien 1286–1986. Eine Sammlung zeitgenössischer Dokumente*, [Kürten 1986], s. 7; *Schlesische Städtebuch*, s. 79, 81; A. Olejniczak, *Ząbkowice w okresie wojen napoleońskich*, [w:] *Ziemia ząbkowicka...*, s. 33, 39.

¹⁵ *Śląskie tabele...*, tab. 1, s. 117, 124; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königlichen preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1830, s. 875, 923–924; *ibidem*, wyd. 2, Breslau 1845, s. 764–765, 814–816; J.A. Kopietz, *Die vier Stadthore der Stadt Frankenstein*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 33, 1899, s. 227–238; *idem*, *Kirchengeschichte...*, s. 213, 293, 295–296, 304, 311–319; *idem*, *Geschichte...*, s. 92–93, 158–159, 189, 197–198, 247, 265–268, 275, 277, 281, 335, 344–346; W. Werner, *Das Dominikaner-*

-Kloster..., s. 19–25; F. Toenniges, „*Geliebte Heimat*”..., s. 97, 343; *Schlesische Städtebuch*, s. 79; J. Organiściak, *Krajobraz miejski Ząbkowic w połowie XIX wieku*, [w:] *Ziemia ząbkowicka...*, s. 47; L.A. Nowak, *Nasi starsi bracia w wierze. Historia Żydów na ziemi ząbkowickiej*, „Wiadomości Powiatowe”, 2011 (<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/zabkowice-slaskie/16,relacje-wspomnienia/29284>).

¹⁶ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 323–325, 327, 341; *idem*, *Geschichte...*, s. 95, 195–196, 198, 203, 207–208, 275, 279–281, 348–351; *Die evang. Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl. Eine Geschichte in Bildern*, [Frankenstein 1912], *passim*; F. Toenniges, *700 Jahre...*, s. 7–8, 51; *idem*, „*Geliebte Heimat*”..., s. 17; *Schlesische Städtebuch*, s. 79, 82–83; P. Dominas, *Kolej w Ząbkowicach Śląskich*, [w:] *Ziemia ząbkowicka...*, s. 80–90; J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, cz. 1: *Z dziejów miasta*, Ząbkowice Śląskie 1995, s. 42, 44–45; *idem*, *Krajobraz...*, s. 50–52; J. Organiściak, B. Grygorcewicz, M. Dziedzic, *Ząbkowice Śląskie 1287–2007. Ludzie, daty, fakty*, Ząbkowice Śląskie 2007, s. 64.

¹⁷ *Statistische Notizen über den Kreis Frankenstein, Regierungs-Bezirk Breslau, Provinz Schlesien*, [Frankenstein 1860], s. 11; F. Toenniges, *700 Jahre...*, s. 8; *idem*, „*Geliebte Heimat*”..., s. 345; *Schlesische Städtebuch*, s. 80, 83; J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, s. 42, 45–46, 51; J. Organiściak, B. Grygorcewicz, M. Dziedzic, *op. cit.*, s. 74, 76.

¹⁸ F.A. Zimmermann, *op. cit.*, s. 138; *Śląskie tabele...*, tab. 1, s. 117; J.G. Knie, *op. cit.*, wyd. 1, s. 923; *ibidem*, wyd. 2, s. 814; J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 40, 180, 197–198, 240, 247; *Atlas historyczny...*, t. 1, cz. 2, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław–Warszawa 1976, tab. 2, s. 108; F. Toenniges, *700 Jahre...*, s. 55; *idem*, „*Geliebte Heimat*”..., s. 98; *Schlesische Städtebuch*, s. 80; J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, s. 47; A. Olejniczak, *op. cit.*, s. 40.

¹⁹ F.A. Zimmermann, *op. cit.*, s. 183; J.G. Knie, *op. cit.*, wyd. 1, s. 875; *ibidem*, wyd. 2, s. 765; F. Toenniges, „*Geliebte Heimat*”..., s. 347.

²⁰ J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, s. 50–52; B. Grygorcewicz, *Oblicza przeszłości. Zarys dziejów Ząbkowic Śląskich w latach 1945–1948*, Ząbkowice Śląskie 2007, s. 65–80, 87–98, 122, 133; M. Tolyz, *Historia mniszek Kларыsek od Wieczystej Adoracji w Ząbkowicach Śląskich (dawna nazwa Franciszkańki Najświętszego Sakramentu)*, [w:] *Ziemia ząbkowicka...*, s. 70; J. Organiściak, B. Grygorcewicz, M. Dziedzic, *op. cit.*, s. 74, 80.

²¹ R.P. Maszalski, *Przeobrażenia struktury przestrzennej małych miast Dolnego Śląska po 1945 roku*, Wrocław 2005, ryc. 15, tab. 2, 3, 11, s. 68, 74, 88, 96.

²² *Podziały administracyjne w Polsce Ludowej 1945–1975 ze szczególnym uwzględnieniem regionu ziebicko-ząbkowickiego*, zebrał M. Ptak, Wrocław 1976 (Materiały Historyczne do Dziejów Miasta Ziębic i Regionu, nr 7), s. 8, 12, 16, 20–21; Rozporządzenie Ministra Administracji i Gospodarki Przestrzennej z 17 X 1983 r.; Główny Urząd Statystyczny, Bank Danych Lokalnych (<http://stat.gov.pl/bdl/>); *Schlesische Städtebuch*, s. 82; P. Dominas, *op. cit.*, s. 91; J. Organiściak, B. Grygorcewicz, M. Dziedzic, *op. cit.*, s. 12, 14, 74, 96; <http://www.kubelki.com/index.php/historia>.

²³ R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 581.

²⁴ R.E. Dickinson, *The morphology of the medieval German town*, „Geographical Review”, t. 35, 1945, s. 92.

²⁵ Analiza planów i daty lokacji za: J. Pudelko, *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967.

²⁶ *Idem*.

²⁷ Por. M. Goliński, *Zagadki śląskich nowych miast*, [w:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. A. Bartoszewicz, G. Myśliwski, J. Pysiak, P. Żmudzki, Warszawa 2010, s. 174–178.

²⁸ Inaczej fazy rozwoju miasta dostrzegał Kurt Bimler. Jako punkt graniczny pierwotnego założenia od zachodu traktował on Krzywą Wieżę, pierwotnie stanowiącą według niego wieżę bramną. Wydaje się to nieprawdopodobne, bo zmuszałoby do wyobrażenia sobie miasta bez zaplanowanego z góry miejsca na kościół. Za drugi etap przyjął Bimler okres po 1302 r., kiedy miasto wchłonęło rejon klasztoru dominikańskiego, wkrótce też powstać miał najstarszy północny odcinek kamiennych murów. Dalej zaś miasto miało się rozwijać w kierunku południowym, poszerzając i przedłużając pierwotne założenie, nieograniczone tu żadnym monumentalnym obiektem (K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, s. 4).

²⁹ Tak przyjmowano zarówno w *Deutscher Städteatlas*, jak i P. Klemenz, *op. cit.*, s. 79.

³⁰ J. Pudelko, *Zagadnienie wielkości...*, s. 31.

³¹ R. Eysymontt, *op. cit.*, s. 581–584.

³² J. Pudelko, *Zagadnienie wielkości...*, s. 25.

³³ K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, s. 9.

³⁴ W. Werner, *Die drei Wahrzeichen der Stadt Frankenstein*, Frankenstein 1933, s. 333.

³⁵ J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 121.

³⁶ *Sprawozdanie z badań ratowniczych wykonanych przy okazji wykopów dla sieci elektrycznej przy ulicy Prusa i Sienkiewicza*, autor Lidia Wiśniewska, 1995; R. Eysymontt, *op. cit.*, s. 585–586.

³⁷ A. Karłowska-Kamzowa, *Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław 1979, s. 117.

³⁸ G. Schoenaich, *Die räumliche Entwicklung der Stadt Frankenstein*, „Schlesische Geschichtsblätter”, 1930, nr 3, s. 53, 56; J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 346.

³⁹ G. Schoenaich, *op. cit.*, s. 54.

⁴⁰ Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, F.B. Wernher, *Topographia oder Prodomus delineati Silesiae Ducatus...*, t. 4, 1755, s. 519.

⁴¹ Por. H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau*, Breslau 1889, (Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, cz. 2), s. 116.

⁴² R. Eysymontt, *op. cit.*, s. 587–589.

⁴³ Zob. K. Bimler, *Veit Stoß der Jüngere in Frankenstein*, [w:] *Quellen zur Schlesischen Kunstgeschichte*, wyd. K. Bimler, t. 3, Breslau 1938, s. 73–77.

⁴⁴ J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 269, 271, 275; J. Organiściak, *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] M. Dziedzic, J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, cz. 2: *Zabytki Ząbkowic Śląskich*, Ząbkowice Śląskie 2000, s. 32.

⁴⁵ J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 272.

⁴⁶ *Am Born der Heimat*, wyd. H. Gabriel, Kamenz 1926, s. 71.

⁴⁷ *Ząbkowice Śląskie stanowisko 77. Sprawozdanie z nadzoru nad kanalizacją sanitarną na ul. Ciasnej, Botwina, Proletariatczyków, Reymonta*, autor: A. Kowalska, lipiec–wrzesień 1994; *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad wykopami pod rury gazowe na ul. Proletariatczyków w Ząbkowicach Śl.*, autorzy: Z. Lissak, W. Piszczalowski, 1994.

⁴⁸ F. Lucae, *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica...*, Frankfurt 1689, t. 2, s. 980; F.B. Wernher, *op. cit.*, s. 519.

⁴⁹ J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 203.

⁵⁰ G. Schoenaich, *op. cit.*

⁵¹ J. Organiściak, *Rozwój...*, s. 33.

⁵² F.D. Jacob, *Die Görlitzer bürgerliche Hausanlage der Spätgotik und Frührenaissance. Studien zur Problematik der Wechselbeziehungen zwischen sozialökonomischer Struktur und bürgerlichen Hausbau im Zeitalter der frühburgerlichen Revolution*, Görlitz 1972, s. 60.

⁵³ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: AP Wrocław), Rejencja Wrocławska I/12971.

⁵⁴ *Bauordnung für die Städte des Regierungsbezirkes Breslau ausschliesslich der Stadt Breslau*, Breslau 1923, par. 24 ust. 2, s. 61.

⁵⁵ AP Wrocław, Rejencja Wrocławska 12 994.

⁵⁶ AP Wrocław, Wydział samorządowy prowincji śląskiej, sygn. 12 994.

⁵⁷ Znamy tylko jednego architekta związanego z etapem rozwoju ząbkowickich osiedli w 1928 r., B. Wolfa. Zob. *Siedlung und Stadtplanung in Schlesien. II Ober- und Niederschlesien ein Ergebnis der Ausstellung in Breslau 1926*, Breslau 1926, s. 8; *10 Jahre Schlesische Heimatstätte 1919–1929*, Düsseldorf 1930, s. 70.

⁵⁸ *10 Jahre...*, s. 50–51.

⁵⁹ *Rola i znaczenie małych miast i miasteczek na Dolnym Śląsku (opracowanie)*, 1948, AP Wrocław, Urząd Wojewódzki, Wrocław XVIII/47, s. 30.

⁶⁰ AP Wrocław, Urząd Wojewódzki, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego, XVIII/222.

⁶¹ Plan w skali 1:2500, AP Wrocław, Urząd Wojewódzki, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego, XVIII/221.

⁶² J. Organiściak, *Rynek*, [w:] M. Dziedzic, J. Organiściak, *op. cit.*, s. 327.

⁶³ *Zmiana Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Ząbkowice Śląskie*. Uchwała Rady Miejskiej z dnia 02.06.2010 roku. Studium zostało przygotowane przez zespół autorski: arch. E. Kiełtyka, arch. W. Korpál, mgr inż. K. Chłopeniuk, mgr inż. K. Korpál, mgr A. Kurpiewski, L. Raczyńska.

⁶⁴ Tekst jest w dużej mierze oparty na części katalogowej niepublikowanego opracowania z 1996 r. I. Bińkowska, R. Eysymontt, A. Hryniewicz, *Studium historyczno-urbanistyczne Ząbkowic Śląskich*, Wrocław 1996, Archiwum delegatury walbrzyskiej Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków we Wrocławiu.

⁶⁵ Omówienie etapów budowy i przegląd literatury: S. Stulin, A. Włodarek, *Ząbkowice Śląskie, kościół par. pw. św. Anny*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arsyński, Warszawa 1995, s. 273–274.

⁶⁶ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 22–23.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 30.

⁶⁸ Por. *ibidem*, s. 48–50; M. Dziedzic, J. Organiściak, *op. cit.*, s. 61, 62.

⁶⁹ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 50.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 68.

⁷¹ *Ibidem*, s. 69, 87.

⁷² *Ibidem*, s. 111–116.

⁷³ M. Dziedzic, J. Organiściak, *op. cit.*, s. 72.

⁷⁴ W. Werner, *Das Dominikaner-Kloster...*, s. 10; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 39.

⁷⁵ W. Werner, *Das Dominikaner-Kloster...*, s. 13.

⁷⁶ R. Eysymontt, R. Gliński, *Badania architektoniczne przy zabytku: poddominikański zespół klasztorny, ob. Mniszek Klarysek od Wieczystej Adoracji w Ząbkowicach Śląskich wpisany do rejestru zabytków decyzją z dnia 05.09.1960 r. pod numerem A/1725/730*, mps.

⁷⁷ Informacje o nowożytnych przemianach za: W. Werner, *Das Dominikaner-Kloster...*, oraz J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*

⁷⁸ J. Wrabec, *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku. Systematyka typologiczna*, Wrocław 1986, s. 45, 48; K. Kalinowski, *Architektura barokowa na Śląsku w II poł. XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 52.

⁷⁹ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 234; wg Arkadiusza Wojtyły odbudowa kościoła nastąpiła dopiero w tym czasie (A. Wojtyła, Referat wygłoszony 6 IX 2014 r. w klasztorze Zakonu Klarysek od Wieczystej Adoracji w Ząbkowicach Śląskich).

⁸⁰ „Ambrosius Better überwölbte 1695 die Kreuzgänge und stellte die Kirche im ihren äusseren Structuren fertig”, J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 235.

⁸¹ W. Werner, *Das Dominikaner-Kloster...*, s. 28.

⁸² M. Dziedzic, *Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego i klasztor dominikański*, [w:] M. Dziedzic, J. Organiściak, *op. cit.*, s. 180.

⁸³ F. Zimmermann, *op. cit.*, s. 183.

⁸⁴ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 331–332.

⁸⁵ A. Karłowska-Kamzowa, *op. cit.*, s. 117.

⁸⁶ F. Zimmermann, *op. cit.*, s. 136.

⁸⁷ Dane historyczne za: J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 311–315.

⁸⁸ F. Zimmermann, *op. cit.*, s. 135; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 259–260.

⁸⁹ M. Zlat, *Ząbkowice Śląskie: zabytki miasta*, Wrocław 1970, b.p.

⁹⁰ *Urkunden des Klosters Kamenz*, nr CCLXVI, s. 220–221.

⁹¹ Informacje na temat poszczególnych faz budowlanych oraz funkcji pomieszczeń podajemy głównie na podstawie najnowszych wyników badań architektonicznych: M. Małachowicz, R. Karnicki, A. Małachowicz, K. Kret, D. Lawenda, *Wyniki badań architektonicznych skrzydła wschodniego i południowego zamku w Ząbkowicach Śląskich*, t. 2, Wrocław–Ząbkowice 2012, mps., A. Kwaśniewski, *Zamek w Ząbkowicach Śląskich w okresie rządów księcia Karola I – próba rekonstrukcji form, funkcji i treści*, [w:] *Monety – Zamek – Nagrobek. Książę Karol I z Podiebradów (1476–1536) między dziedzictwem przodków a dokonaniami potomków*, red. B. Czechowicz, Červený Kostelec–Wrocław 2015, s. 123–217.

⁹² M. Małachowicz, R. Karnicki, A. Małachowicz, K. Kret, D. Lawenda, *op.cit.*

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ A. Kwaśniewski, *op. cit.*, s. 179–180.

⁹⁵ Wg B. Czechowicza (*Książęcy mecenał artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2005, s. 131) wieża skrzydła południowego, dostawiona od strony dziedzińca, pierwotnie mieściła w przyziemiu kaplicę sklepioną gwiazdźciście.

⁹⁶ A. Kwaśniewski, *op. cit.*, s. 183.

⁹⁷ M. Małachowicz, *op. cit.*

⁹⁸ *Urkunden des Klosters Kamenz*, nr CCCIII, s. 254.

⁹⁹ Szturm na zamek opisała rada miejska Wrocławia w liście z 21 IX 1468 r. do króla Macieja. Atakujący musieli sforsować zewnętrzne dzieła obronne, w tym podziemne pomieszczenia, zob. J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 300.

¹⁰⁰ A. Kwaśniewski, *op. cit.*, s. 191.

¹⁰¹ Dyskusję nt. autorstwa i czasu powstania renesansowego zamku przedstawia K. Kaczmarek-Lów, *Wendel Roskopf. Architekt wczesnego renesansu. Mity i rzeczywistość*, Wrocław 2010, s. 360–361. Por. także: J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 304–307; K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, s. 16, 22, 26–28, ostatnio także A. Kwaśniewski, *op. cit.* Autorstwo Benedykta Rejta wskazywane na podstawie listu wysłanego w 1529 r. przez księcia Karola I do kamery czeskiej, w którym mowa o Benediksie, mistrzu budowlanym Pragi, zob. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, t. 12, 1891, nr 7939.

¹⁰² M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003, s. 165.

¹⁰³ A. Kwaśniewski, *op. cit.*, s. 196-197.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 198.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 198–199.

¹⁰⁶ M. Chorowska, *op. cit.*, s. 165.

¹⁰⁷ A. Kwaśniewski, *op. cit.*, s. 201.

¹⁰⁸ J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 309.

¹⁰⁹ Tekst ilustracji w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Księstwo Ziębickie (Rep. 30), nr 84.

¹¹⁰ Z interpretacją J.A. Kopietza przekazu źródłowego mówiącego o krużgankach nie zgadzał się K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, s. 16–17, twierdząc, że chodziło o wjazdową wieżę bramną.

¹¹¹ J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 310.

¹¹² A. Kwaśniewski, *op. cit.*, s. 134

¹¹³ M. Zlat, *op. cit.*

¹¹⁴ Po wojnie prace prowadzono w 1959, 1975, 1995–1997 r., a od roku 2012 prowadzone są prace zabezpieczające, adaptacyjne i rekonstrukcyjne według projektu Autorskiej Pracowni arch. Macieja Małachowicza.

¹¹⁵ Większość informacji za: J.A. Kopietz, *Geschichte...* i M. Zlat, *op. cit.*

¹¹⁶ Według W. Dziewulskiego fortyfikację z kamienia łamanego powstały w latach 1333–1335. W. Dziewulski, K. Eysymontt, *Ząbkowice Śląskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta* wykonane na zlecenie W. Z. R. B., PKZ, Wrocław 1957, archiwum ROSiDZ Wrocław, s. 5.

¹¹⁷ Tak przyjęto zarówno w *Deutscher Städteatlas*, jak i P. Klemenz, *op. cit.*, s. 79.

¹¹⁸ R. Eysymontt, *op. cit.*, s. 581.

¹¹⁹ O murach i bramach miejskich: J. Organiściak, *Mury obronne*, [w:] M. Dziedzic, J. Organiściak, *op. cit.*, s. 33–44.

¹²⁰ K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, s. 16 i n.

¹²¹ M. Koblizius, *Annales Francosteinenses*, BUWw, AKc. 1949/241, proveniencja: Biblioteka Schaffgotschów, dawn. sygn. G.641, rok 1413.

¹²² S. Stulin, A. Włodarek, *op. cit.*, s. 274; por. J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 326.

¹²³ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte...*, s. 90.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 331–332.

¹²⁵ J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 336–353.

¹²⁶ M. Koblizius, *op. cit.*, rok 1533.

¹²⁷ Liczne inskrypcje znajdujące się na elewacjach cytuje J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 348–350.

¹²⁸ J. Pudelko, *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 9, 1964, nr 2, s. 117–118.

¹²⁹ H. Lutsch, *op. cit.*, s. 117.

¹³⁰ J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 188–189.

¹³¹ *Ibidem*, s. 201.

¹³² *Ibidem*, s. 270.

¹³³ H. Lutsch, *op. cit.*, s. 117.

¹³⁴ Por. U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym*, Warszawa 2009, s. 81–82.

¹³⁵ Garbarze swój statut otrzymali w 1490 r., por. J.A. Kopietz, *Geschichte...*, s. 235.

OUTLINE OF THE HISTORY OF ZĄBKOWICE

Mateusz Goliński

CITY’S LOCATION

Ząbkowice is situated in the central part of the Ząbkowice Depression (named after the city), which is a micro-region of the Otmuchowskie Depression in the Sudetes Foothills. From the north and the east the Ząbkowickie Depression is closed with the slopes of Gumińskie, Szklarskie and Dobrzeńskie Hills, which constitute a part of Niemczańsko-Strzelińskie Hills. The western side of the Depression changes into Stoszowice Depression, whose southern end is restricted by the Massif of Grochowa. The eastern lands of the Ząbkowickie Depression, as well as the Budzówka river that flows by the city, both decrease towards the ice-marginal valley of Nysa. Fertile soils determine the rural character of the neighborhood.

The city was located on a hill that descends towards the south (to Budzówka) and to the east, which formed a kind of a peninsula of the Szklarskie Hills situated between two tributaries. The altitude within the city walls changes from 287 to 275 meters above sea level. The western slope descends steeply to the valley of the Jądkowa stream (previously called Węża because of its inflow), and the eastern slope, more gently, to the valley of the Zatoka stream. The clear diversification of the altitude within the medieval city area was illustrated by the old names of the parts of the Market Square: *Ober-* and *Niederring*, as well as by the old street names *Ober-* (present-day Armii Krajowej street) and *Niederstrasse* (Dolnośląska street). During the last two centuries the city expanded beyond both of the water obstacles, onto a mild slope on the east and a terrace on the west, and to the north, towards a plateau where the historic centre was situated. The village of Sadlno, which constitutes a separate settlement unit, is located along the north-west edge of the Budzówka river valley. It is also separated from the city with the valley of the Zatoka stream.

LOCATION OF THE CITY AND ITS CONTEXT

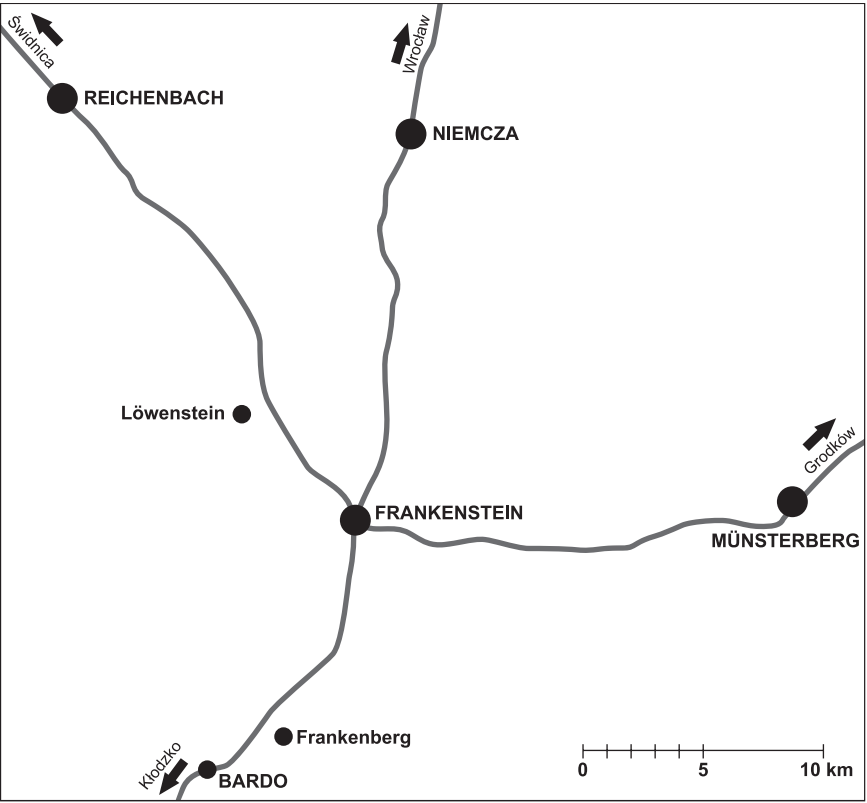
Location of Ząbkowice as a ducal city ‘in crude radice’ was an element of the adjustments in the urban network at the southern borderlands of the Duchy of Wrocław, that took place at the time when the 13th century wave of settlement in Silesia was drawing to a close.

Until that time the southernmost urban unit was *Frankenberg* which was located before 1250 through transformation of the village of Przyłęk (*Prilanc*), situated near the grod in Bardo (which was closed down together with a castellany after 1276). Przyłęk was first mentioned in 1189. Development of the city was favored by its location by one of the main trade routes between Poland and Bohemia. If one decided to travel through the mountains along the Nysa Kłodzka river, it was impossible for them to miss Bardo and Przyłęk. Only after one went north of the cities, the routes would spread towards other Silesian cities. At the same time bullion was searched and extracted in the nearby mountains, while the favorable farming conditions of the foothills enhanced the development of rural settlement which needed local exchange centers. Until 1273 in Frankenberg functioned the only lead weigh-house in the Duchy of Wrocław, which was a privileged distribution point of the metal extracted in the neighborhood. It was closed down in either 1274 or 1275 due to the transfer of the monopoly to Wrocław. Also probably because of the local raw materials, one of the ducal mints functioned in Frankenberg in 1268. Probably before 1258 a Dominican convent was set up in the city, confirmed indirectly since 1284. This may prove the perspective of substantial growth of the local population that was the base of the existence of the Dominican order. It is possible that such perspective was missing in case of one of the two closest ducal cities – *Löwenstein* (present-day Koziniec), located probably before 1244, several kilometers north from Przyłęk. The second city – *Münsterberg* (Ziębice), located before 1253 more to the north-east, developed into a dominant local center.¹

The aforementioned adjustments, which consisted of municipal dissolution of Frankenberg and Löwenstein, as well as of location of a new administrative unit called *Frankenstein* between them, took place most likely by the end of Henry IV reign – probably in 1286. Heidenreich, vogt of Löwenstein, was mentioned on the office for the last time in 1282 (in connection with Przedborowa, where the voytship owned some emoluments). Henryk, vogt of Frankenberg, was mentioned for the last time in 1284. Before February 4, 1286 the duke banished the Dominican order from the latter of the cities due to some political reasons. By January 1, 1288 both units were relocated as villages. In 1301 the village administrator of Frankenberg was mentioned. Until the 20th century the old Bohemian road led *via* Frankenberg (Przyłęk) center, while Löwenstein (Koziniec) was situated along a diagonal road. Although they functioned as cities for four or five decades, any traces of regular planning of any of those two units have not been found, as well as of two temples that existed there until the 13th century. At the same time “the first vogt of Frankenstein” Henryk, the sub-vogt named Tylo and local councillors, as well as the city as the place of issuing of a document appeared on January 10, 1287. Among the witnesses of the document

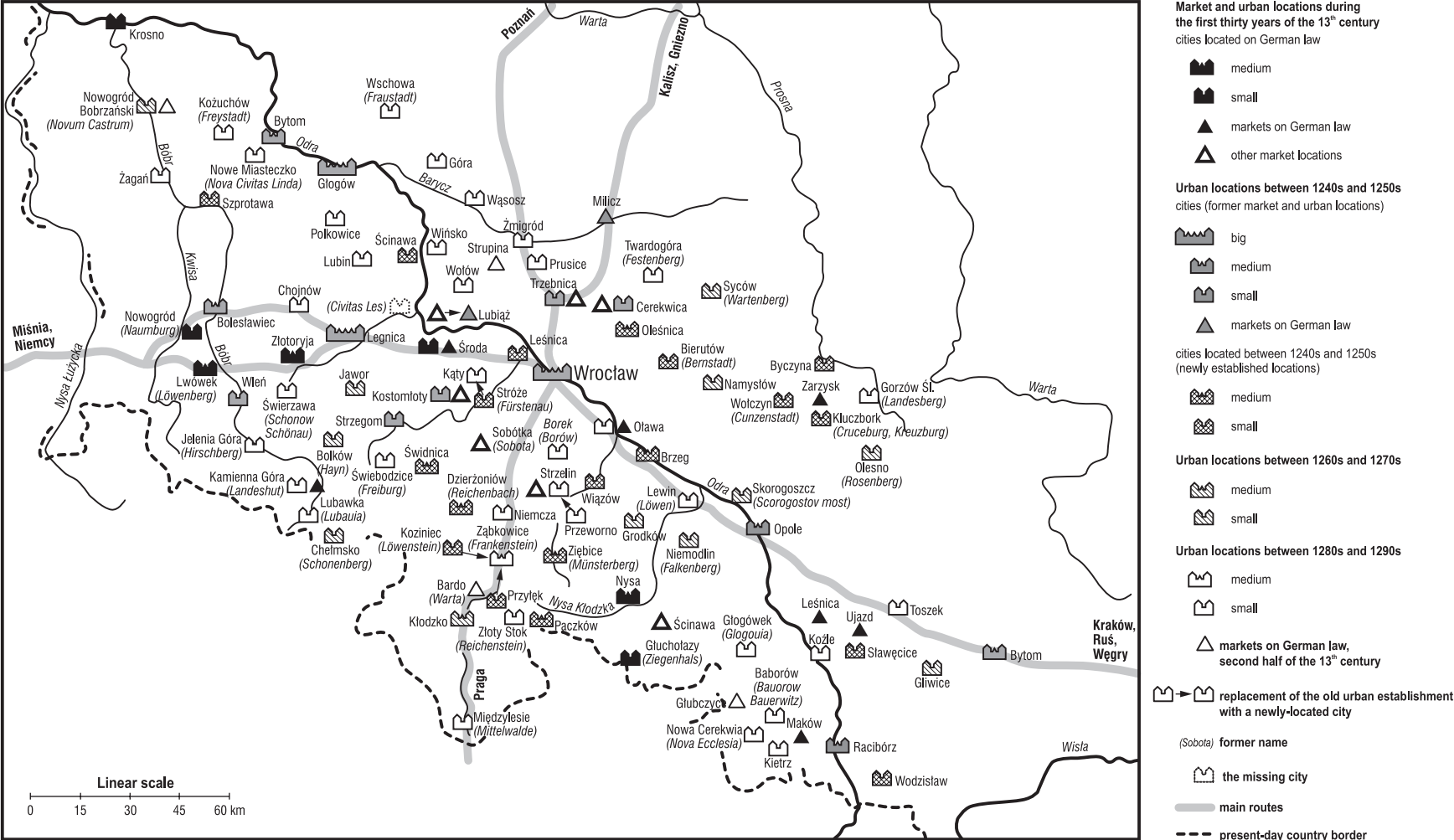
the ex-vogt of Löwenstein named Herman, and Apetz, son of Heidenreich (another ex-vogt of the city) were mentioned. The aforementioned first vogt Henryk is also sometimes identified in historiography with the ex-vogt of Frankenberg (or at least he was a son of such official, since Henryk, vogt of Ząbkowice and Henryk, son of Henning, the ex-vogt of Frankenberg are interchangeably mentioned as *patruus* / *patruelis* – paternal or maternal uncle or cousin of Goswin, vogt of Ziębice). Herman of Löwenstein later became the third vogt of Ząbkowice. The vogts changed rather quickly on the office. In 1294 one of them, Truchtlieb, purchased a tavern in the village of Pilce from the duke, which “was once believed to belong to the old Frankenberg”. The intriguing term “old Frankenberg” was already used in 1307 in connection with investiture of the local parish priest (which may suggest that the church was not identified with the new Frankenberg – a village).²

Reasons for uniting two cities into one remain unknown. One of them might be a desire to adjust the localization of the city to the principle of distance used for demarcation of particular urban centers in the region of Podsudecie, which was about two then miles. In this case however the distance between the city and *Reichenbach* (present-day Dzierżoniów), Münsterberg (Ziębice) and Niemcza (in 1282 changed from a grod settlement into a city) was a bit further. Shortly before Ząbkowice was built, somewhere in the closest neighborhood a Bohemian route might cross with a diagonal route from Podsudecie (in 1262 a road from Dzierżoniów to *Lewenstein* was mentioned), which connected the centres of the recently settled borderlands of Silesia (Illustr. 1). Finally, it is possible that a more suitable place for a city which was to serve as a center of the region was in the middle of the area rather than on its borders, which were moreover occupied by two cities of the same function. It was not a coincidence that the district (*Weichbild*) of Ząbkowice has mentioned since 1289 in connection with location of villages in the area. Arguments for choosing certain place for locating new urban units had to be strong and most probably were not limited to the indisputable defensive advantages of the relief (a plateau over wetland valleys), especially if the lands belonging to the church in Sadlno and the bishopric village of Zwrócona (read further) were confiscated instead of remaining within the ducal lands (especially because in 1333 the duke still owned a “Frankenstein forest” located somewhere in the neighborhood). As a consequence of being “squeezed” into an already divided and managed area, it was necessary to comply with the existing parish network – until the end of the 14th century the church in Ząbkowice remained subsidiary to the one in Sadlno. The city was built next to the village, only a few hundred meters from a church located on a hill at its north-west end.³

1. Location of Frankenberg (Przyłęk), Löwenstein (Koziniec) and Frankenstein (Ząbkowice) in relation to the closest ducal cities and the eventual network of roads.⁴ Study by M. Goliński.

The existence of a settlement named Sadlno as a property of the monastery in Trzebnica was confirmed in 1235 (*Sadlo*). In 1236 the female Cistercian monastery received from a bishop a tithe *de Zadlno* in a form of a village situated *super aquam Vecz*, which might relate to the Budzówka river. In 1237 the abbess ordered a man named Konrad to settle “guests” (*hospites*) on German law in a part of the forest *de Zadlno*. In exchange the founder received every tenth fief, two mills which he was to build and a tavern. Location of the tenement village (the benefits for the owner were

2. City locations in Lower Silesia and in the Kłodzko Land in the 13th century (within the present-day borders of Poland). Study by M. Młynarska-Kaletynowa.

to be paid since 1246) coincided in time with intensification of the settlement process in the neighborhood. Reaching for the forested part of the area of Sadlno indicates that the name related to a bigger territory, whose development and settlement in other parts was not known at that time. This status is indirectly confirmed by a document of questionable authenticity issued by Boleslaw II between 1242 and 1247, in which the duke confirmed the rights of the inhabitants of the monastic property *Sadlno* and other (unnamed) villages granted them by the duke's grandfather, Henryk I, as well as by himself. The privileges included among others exemption from the obligation of building grods and from military service, release from castellan jurisdiction and from ducal tributes and taxes. From the perspective of the author of the first part of *The Book of Henryków* who remembers the old, pre-settlement times, Sadlno used to be the border of civilization, beyond which spread a deserted forest. At the occasion of an emolument from Stolec a church (mentioned in 1248) was built in the village (*in Zadele* – which is the first, still isolated proof of transformation of the name into more German-sounding). In 1257 the parish rights of the church of Sadlno (*Sadlow*) to Stolec and its church were confirmed. Some stage of construction of the parish church *de Sadlno* was finished in 1265, since when the parishioners who visited the church on St. Vitus' day and on the anniversary of consecration of the building were able to receive a 40-day indulgence. The parson *de Sadalno* / *Sadlno*, named Gaudenty (confirmed in 1266) was a supporter of Duchess Hedwig of Silesia, future saint, whose cult was already growing in Trzebnica. In 1284 Baldwin, a village administrator *de Szadel* was mentioned.⁵

3. F.B. Werner, Outline of the panorama of the city from the east, 1730s.

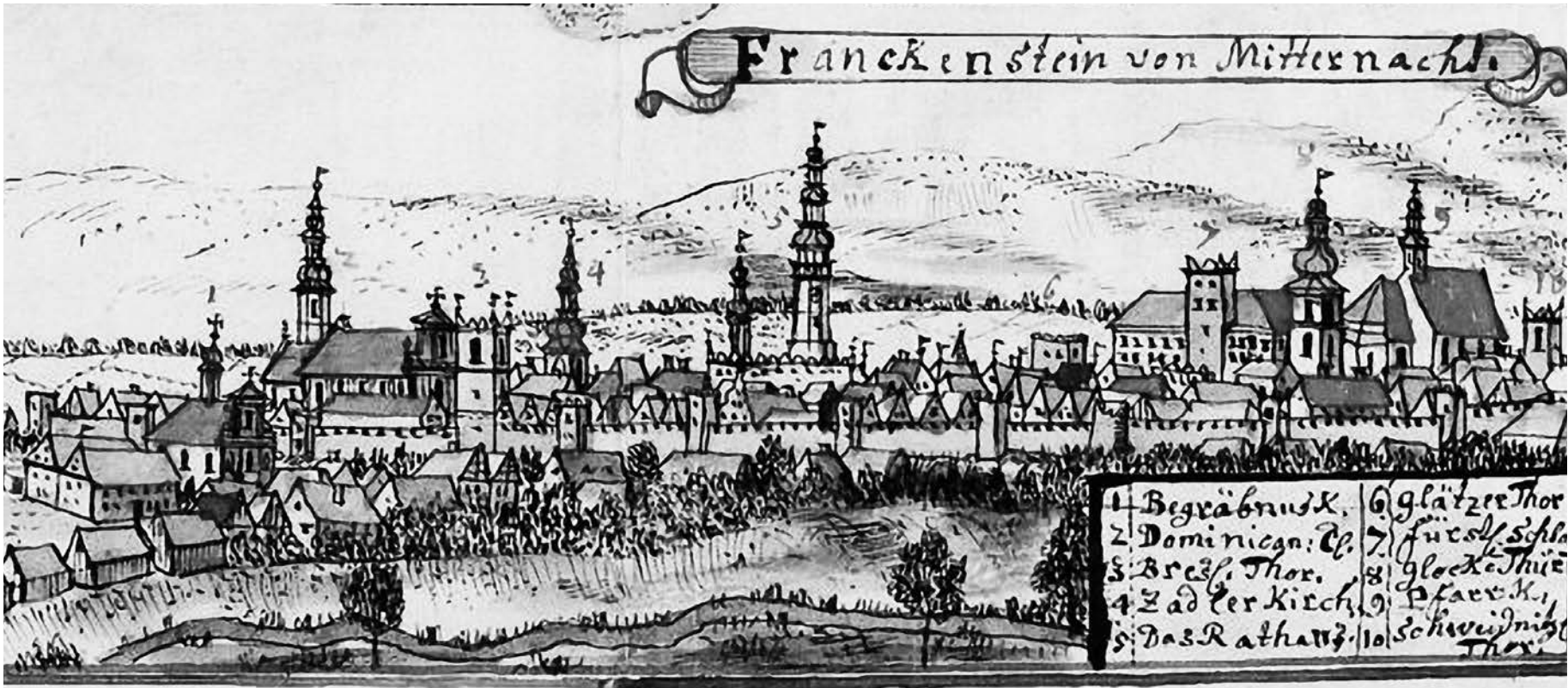
In 1287, when Frankenstein was mentioned for the first time, shambles and customs duty already functioned in the city (at least nominally). In 1290 the district of Ząbkowice together with other southern districts of the Duchy of Wrocław was included into a new duchy created in the region of Podsudecie by Bolko I, who named himself the lord of Fürstenberg. He granted the city the staple right for lead and salt (thence *stationes salis* mentioned here in 1322) which strengthened its role as an important point at the crossroads of the aforementioned trade routes. Another privilege for the city was its concession for ownership of *tabern* within a mile which proved its function as a local center of services. Although the privileges had been confirmed since 1307, only after that point the inhabitants of Ziębice were released from the obligation of staple. In 1292 cobblers' benches already existed in the city and one of the inhabitants was a minter. Since 1289 a man named Chrystian has been repeatedly mentioned as either

a parson from Sadlno or a rector of the church in Ząbkowice, which might suggest that it had already existed, unless it related to the old temple. According to a document from 1304 (known only from a cartulary), bishop Henryk stressed the subordination of the parish in Ząbkowice to its "mother church" in Sadlno. The parish was set up by his predecessor, bishop Tomasz II, which means it must have happened no later than in 1292 and not earlier than in 1288 when the dispute between the bishop and the duke finished. It took place at the occasion of confirmation of an agreement from 1300 between the inhabitants of Ząbkowice (the community) and a parish priest called Chrystian about four fiefs that belonged to the city and whose ownership was claimed by the church in Sadlno. Along with a temporary compensation (two fiefs of urban pastures for two years), the church was to receive two gardens set up during the time of the dispute, the vogt's fulling-mill and a rent. With no doubt the city location was connected with violation of property rights. The aforementioned pastures (which formed the area granted to the community by the duke) consisted of seven fiefs and reached towards Olbrachcice Wielkie and Zwrócona (that is beyond the Lochowa and the Wrocławska Gates). Along the four fiefs lost by the church in Sadlno, there were three fiefs confiscated by the duke from a bishopric village of Zwrócona and incorporated to the city, which proved to be of significant disadvantage for the village as was stated in a note in a book of emoluments of the episcopate from the beginning of the 14th century. In 1302 a rector of a school in Ząbkowice was mentioned. In the same year the Dominicans were mentioned as addressees of a note written by the vogt, in which the funds for construction of a church were described. The already mentioned Dominican convent continued the tradition of the convent from Frankenberg, which suggests it could have been built shortly after the latter was closed. On the vogt's request in 1319 the bishop granted the custody of the St. George hospital in Ząbkowice to the Order of the Holy Sepulchre from Nysa. The acts of foundation of the hospital and its confirmation finally proved to be counterfeits. However, the existence of this institution is confirmed by two other documents from 1319–1320, where its emoluments are described. An urban character of the new unit could not be doubted at that point.⁶

THE MIDDLE AGES AND THE MODERN ERA

Due to the misunderstandings and imprecisions that have arisen in historiography, a separate analysis has been devoted to the beginnings of the city. Because of the character of this publication, presentation of its further history does not need such a detailed description; therefore we are going to limit ourselves to reporting only selected issues.

In 1321 a castellan in Ząbkowice was mentioned (although only once), which is accepted as a confirmation of existence of a castle at that time. In 1321 Ząbkowice was incorporated into a new Duchy of Ziębice which was created after the division of the Duchy of Fürstenberg, and which had a status of a feud land of Bohemian kings. Before duke Bolko II paid homage to the Bohemians, in 1335 a war took place during which the inhabitants of Ząbkowice successfully resisted the royal army that sieged the city. This event was highlighted by the duke in a privilege granted to the people of Ząbkowice in 1337 (which indicates that the city must have been fortified at that time). At the same time Ząbkowice served as an assurance for the sums borrowed from the king. It is not clear, however, whether at this point the city

4. F.B. Werner, View of the city from the north-western side, 1760s.

served as a mortgage yet. In 1346 another duke named Mikolaj mortgaged the whole region with the city to a knight named Henryk von Haugwitz, who in 1348 further passed the land to the king (future emperor Charles). Finally in 1351 the monarch purchased the region from the duke and incorporated it to the hereditary lands of the Bohemian kingdom, which was confirmed in an act of incorporation of Silesia in 1355, as well as by a change in the city's emblem on the official seal, where the Silesian eagle was replaced with a Bohemian lion.⁷ From 1368 the subsequent foremen that held the office in the castle of Ząbkowice were the same officials who served as foremen in the Bohemian city of Kłodzko. The district of Ząbkowice and the Kłodzko Land were mortgaged by king Wenceslaus IV to a Moravian margrave named Jost (1378–1387) and then to Jan II, duke of Racibórz (1397–1422). Finally king Sigismund mortgaged it to a foreman named Puta from Častolovice (1431–1435), who already held Ziębice on the same principle. The mortgages were passed over to Hynek Krušina from Lichtenburk (1440–1454), who did not manage to keep Ziębice. In 1454 the mortgage bonds were purchased by George of Poděbrady (since 1458 Bohemian king, which ended the period of the lands being only a mortgage and not a property), who in 1456 bought also the Duchy of Ziębice and thus restored its unity with the region of Ząbkowice. In 1465 king George gave the County of Kłodzko and the Duchy of Ziębice to his sons as feud lands. The siege of a Silesian anti-Poděbrad coalition in 1467 finished with the city's and castle's surrender. A year later they were again lost and recaptured by the Silesians, and finally won by a Bohemian king Vladislaus Jagiellon in 1474. In 1477 the king gave the land to Henry of Poděbrady, duke of Ziębice, thus restoring its unity with Ziębice again. In 1488 a war with Matthias Corvinus, Hungarian and Bohemian king, led to another siege of Ząbkowice, due to which the city was conquered (1489). Henry resigned from the rights to the city but they were restored to him in 1490 by the king. Since that time the feudal status of the duchy was stabilized, while the personal union with the neighboring County of Kłodzko lasted only until 1501. An analogical union with a remote Duchy of Oleśnica survived only until 1495.⁸

The status of the joined parishes of Ząbkowice and Sadlno provoked disputes, such as the one from 1316 when both the duke (who must have considered himself a patron of the church) and the abbess from Świdnica presented a candidate for the parsonage in Ząbkowice. Arguments for the candidate of the abbess were stronger since he was already promised to hold a parsonage in the other temple, which served as a "mother-church" of the one in Ząbkowice. This dependence was further confirmed in 1390. In 1399 the parish priest Jakub Fulbrocke (on the office since 1391) was pronounced "the first rector or parson" of the church in Ząbkowice. This fact is considered to be a breach of the subsidiarity relation but not of the personal union of the parishes. However, in the nearest future the church in Sadlno was reduced to a branch of the one in Ząbkowice, which was stated at the occasion of a visitation in 1651. Sadlno gained a status of a separate parish only in 1941. Existence of an archpresbyterate in Ząbkowice, a higher unit of church administration, was confirmed in 1360. The 17th and 18th century literature based on local tradition ascribed the construction of a new building of the Virgin Mary city parish church to Charles IV (which suggests that it took place between 1348 and 1378) but at the same the sources indicate either 1413 or 1415 as the date of construction. Trying to conciliate those discrepancies, a 19th century scholar Johannes Athanasius Kopietz made an attempt to accept the beginning of the construction works for the third quarter of the 14th century, and the end of the works for one of the aforementioned later dates which may be loosely connected with some of the 14th century legates *pro fabrica ecclesiae* or for foundation of some new altars (17 of them were built during 200 years). Several new chapels were built in the outskirts: St. Nicholas cemetery chapel and the All Saints chapel in front of Wrocławska Gate (with two altars, mentioned

since 1404), St. Peter Gate (of uncertain location, mentioned in 1407) and St. Wolfgang chapel in front of Lochowa Gate. In 1418 a new building of St. George hospital was built.⁹

Communal structure of Ząbkowice developed into its full form no later than in 1319, since when local city council has been mentioned. In 1335 a chamber in a town hall (*pretorium*) was mentioned as a place of issuing of a document, which confirms the town hall's functioning at that point. The oldest guild organizations were granted to butchers, bakers, cobblers and weavers (the process of organization of guilds reached its peak in 1564 when the inhabitants of the city that did not belong to any of the existing guilds were united into a guild of a general character). The hereditary voytship remained in private (knights') hands and the revenue it provided ensured its owners a disproportionately high (as for such a big city and such late times) economic position. Only in 1355 the emolument of the voytship consisted among others of: 20 bread, shoe and meat benches, 2 mills and a manor located "in front of" the castle. Also the charges from a slaughterhouse and a bathhouse supported the voytship's treasury. The higher jurisdiction in the name of the territorial lord was left in the hands of a court in Ząbkowice, where also the court of vassals was held. In order to "enlarge their city" in 1322 the dukes united the city with a village of Olbrachcice Wielkie (*Albrechtsdorf*, future *Olbersdorf*, north-west from Ząbkowice) – which in practice meant extension of city rights on its territory, as well as all the taxation and charges paid by the city – just as it was said to be done in Sadlno, a village which was the city's property. At this occasion annexation of the other village has been revealed, although its time remains unknown. Owners of over two-fief farms were to move into the city, while the owners of smaller properties were left a choice whether to move or to stay (probably due to an analogical order in 1339 a village administrator of Sadlno owned a house in the city, where also the village council was held). Because of the "unification" the city was to pay the duke a rent from the village. It is vital to mention at this point that an agreement signed several hundred years later (in 1605) and confirmed a year later between the city and the abbey in Trzebnica regulated among others the dispute concerning the pretensions to Sadlno and Olbrachcice Wielkie. According to a privilege from 1322, in 1605 the villages and jurisdiction over them were granted to the city but the city was obliged to pay a rent to the Cistercians, and the abbey remained a liege of the local civil parish (such rights of the abbess in relation to Sadlno are confirmed in a document from 1365). The unclear situation in the Middle Ages was mentioned again at the occasion of other disputes in 1754, where the duke's lack of knowledge about the rights to manage the abbey's property was pointed out. Let us remind that Sadlno was proved to have such status since 1235, while a counterfeited document from the second half of the 14th century ascribed the ownership of both villages to the abbey from 1207. After secularization of the abbey's property

5. F.B. Werner, Town hall and its surroundings, between 1762 and 1771.

in 1810 the rights of the Cistercians were taken over by the royal treasury so the city had to pay the rent to the treasury. Back in the 14th century – the rights granted to the city in Sadlno and Olbrachcice were confirmed in 1335. The fact of freeing the city from one of the obligations revealed its ownership of a property in the city of Bardo. In 1337 Ząbkowice was granted higher jurisdiction over the part of Bardo it had the right to. Another privilege granted to Ząbkowice in 1337 extended the monopoly within a mile on cobblers and cloth-makers. It also forced the farmers from Sadlno, Olbrachcice and the towns in the area to complete their serfdom through conservation of the city's bridges (thus all the lands were divided into small farms). The monopoly for retail sale of cloth was followed by opening of a cloth hall, which happened relatively late in comparison with other cities. Only in 1342, on the ground of the right to open 12 so-called cloth chambers, the council built an appropriate building – a cloth hall. Among the 12 merchants between whom the shops were divided were all the local councillors that held the office at that time. According to a tradition from a later time, since that year a traditional annual Pentecost fair was held. Since 1441 the city might have organized an open, weekly meat and bread market. In 1428 the unprotected city was plundered and burnt by the Hussites. The parish church as well as the church and the monastery of the Dominicans were destroyed. A martyr's death of three Dominicans was of great significance to the local population so the men's relics were cherished in Ząbkowice. Reconstruction or rather enlargement of the parish church took place by the end of the first half of the 15th century. In 1474 a siege finished with a fire that consumed a part of the city, including the Dominican order. In 1477 a new church was built in Sadlno, which continued to bear the name of St. Vitus and St. Hedwig. In 1508 the mint was closed down in the city. The mint was located on a cemetery by the local parish church.¹⁰

6. F.B. Werner, View of the city from the north-western side, 1760s.

In 1569 after the “people of the Duchy of Ziębice [as the representation of the district of Ziębice named itself] and the weichbuild of Ząbkowice” purchased the rights from the ducal family and passed the supervision to emperor Maximilian II, the Duchy of Ziębice became a hereditary property of the Bohemian kingdom, represented by a starost (district head). In 1654 Ferdinand III gave the duchy as a feud land to the von Auersperg family, although they did not reside in their local properties. Their ownership rights did not finish after 1741 when Silesia was conquered by Prussia, but the “middle city” (*Mediatstadt*) and the region, at this point already changed into a county (*Kreis*) Ząbkowice, were incorporated into a unified system of country administration. After king Frederick William II purchased the duchy from its owner in 1791, the land was sold in 1795 to the counts von Schlabrendorf from Stolec as a “smaller state of Ziębice–Ząbkowice” which did not include the cities. However, in case of the “royal Prussian immediate city” (*Immediatstadt*) Ząbkowice, the owners of the aforementioned goods maintained the patronage of churches and jurisdiction of the part of the city connected to the castle – that is the Swoboda (Eng. Freedom, Ger. *Freiheit*; in Polish literature translated as *Wolność* street).¹¹

Together with a lively acceptance of reformation by the people of Ząbkowice, between 1538 and 1539 the Catholic clergy was forced to leave the city (Catholic parish priest temporarily returned to the city again between 1550 and 1560) and the Evangelical church and school, together with the parish property, were taken over by the city administration. Ownership of the Dominican monastery complex and its property was passed to the city council in 1542. The sacral function of the St. Cross church was restored as an Evangelical church under guild control in 1542. In 1540 the council took over the administration of the parish of the Order of the Holy Sepulchre and the St. George hospital with its equipment. In 1543 the St. Nicholas chapel and the cemetery for the poor were closed down. Seven years later, in 1550 the St. Wolfgang gate chapel was closed. A new, municipal cemetery was built in front of the Wrocławska Gate in place of the closed one in 1552 (enlarged in 1622). In 1581 a church was built at the cemetery. A few years later, in 1617 the church by the St. George hospital was reopened as Evangelical. In 1629 a brutal recatholisation of the city was organized by the emperor's army. It began with banishment of Evangelic clergy and restoring the parish churches in the city and in Sadlno along with the school and the cemetery, as well as the monastery and the St. Cross church to its previous owners. During the reformation time the name of the Virgin Mary city church was changed into St. Anne, and the patronage was granted to the bishop and later to the owner of the lands. The process of counter-reformation only temporarily restrained the ever changing circumstances of the Thirty Year's War (such as the Lutheran episode connected with the first appearance of the Swiss and Saxon armies in the city in 1632). However, restitution of the old ownership relations remained a source of disputes. In 1706 the number

of Catholics in the city parish was estimated at 2477, while in 1707 there were only 30 Protestants. The Evangelical community was restored together with a Prussian garrison (1763) but a civil parish was created no sooner than in 1793. For officiating both communities made use of a chamber at the upper floor of the old market hall (see further in this work). After the Jewish community was banished from the city in 1535 (the synagogue is said to have been destroyed in 1508, while the duke gave the permission for banishment in 1514), the privilege of intolerance was obeyed which disabled any permanent Jewish settlement.¹²

In place of the castle, destroyed by artillery during two subsequent sieges in the second half of the 15th century, a representative ducal residence with bastille fortifications was built between 1524 and 1532 for Charles I. Another symbol of the city's Renaissance magnificence became the new town hall with a tower, built between 1524 and 1532. The tower was burnt in 1632 and rebuilt in 1661. In 1583 the Cistercian abbey from Henryków raised a house in Swoboda (under castle jurisdiction). In 1587 the Cistercian abbey from Kamieniec purchased a property in the Market Square. In 1536 (which is relatively late as for Silesian customs) the city council purchased the hereditary voytship from private hands (pretensions of the heirs of the previous vogts have been regulated until 1579). In 1519 the city council was to build a new cloth hall, enlarged in 1540. However, descriptions concerning such building are easy to confuse in literature with those concerning the market hall, and it is highly possible that all of them relate to the latter of the constructions in the Market Square. The ground floor of the market hall contained cobblers' benches and shambles. The upper floor was added in 1572. In 1576 stone bread benches were built. In 1502 the city was granted a privilege to set up a community tavern with a liquor license for imported beer and wine – it functioned by the eastern frontage of the Market Square. The tavern was further sold and repurchased by the city in 1577. Between 1553 and 1554 a stone bridge was built over the Budzówka river, which was later named after a figure of St. John Nepomucene from 1762. Repeating epidemics of infectious diseases (1521, 1568, 1606) did not restrain the increase of the number of inhabitants of the city, which was at that time estimated at 4 thousand (probably a bit excessively in comparison with 2.5 thousand at the beginning of the 18th century). In order to enhance stone construction in 1585 a gratification was introduced for investors that used 9 thousand bricks or more than 10 lachters of stone. The gratification had a form of an increased annual limit for beer production for the owner of an urban property. Since 1544 subsequent public waterworks have been mentioned along with private water intakes that supplied its owners with water from external sources such as Stolec, Sadlno and Tarnów. Only after 1827 the wooden pipes in the waterworks were replaced with metal ones. A catastrophic reduction of the population and an economic breakdown followed the Thirty Year's War (1618–1648). In 1641 only 78 Catholic and 25 Protestant owners of houses were recorded in the city, which was believed to have 923 inhabitants in 1636. This was of course an outcome of the situation of the whole Silesia and not a direct result of the disasters that took place in the course of the city's history, epidemics (1624, 1633, 1680), fires (the biggest one, from 1632, is said to have burnt the whole town but the parish church, the school and ten buildings by *Junkerngasse*) and sieges of emperors' armies (a Saxon garrison in the castle in 1632 and a Swiss garrison in the city and the castle in 1646). After the castle fortifications were destroyed and burnt in 1646, a partially restored ducal residence served the duke's administration and, to some extent, enabled its work. After the office was moved to a building in Swoboda in 1728, the residence turned into ruin. The church in front of Wrocławska gate, also known as St. Nicholas chapel, was destroyed during the war and rebuilt in 1653. In 1728 it was replaced with a new cemetery chapel. Reconstruction of the monastery and church (burnt in 1632) took place between 1655 and 1669 (from 1683 sermons were delivered in Polish once a week). A new monastery was built between 1684 and 1687, and a church between 1689 and 1698. In 1676 at the corner of the Market Square and Ziębicka street a residence of abbots of Henryków was built, just in front of the residence of the abbots of Kamieniec. The abbots of Henryków built another residence in the former Swoboda in 1693 but in the end they sold it in 1728. A new building of St. Hedwig church in Sadlno was built between 1754 and 1758 as the last of the grand investments of the Baroque era.¹³

A sign of a renewal of economic life in the city throughout the second half of the 17th and the 18th centuries was creation, or recreation, of 11 guilds. Around 1785 the permissions for brewing had already been granted to 375 possessions. In 1600, 318 permissions were given which might be a mistake as the same number was indicated in 1809. Among craftsmen representing a wide variety of specializations the biggest representation

7. F.B. Werner, View of the city from the south-eastern side, 1760s.

8. City panorama from the north, before 1880.

was that of cobblers (37), butchers (29), bakers (21), weavers of linen (19 in 1762 and 21 a year later, but their number was to grow, such as was the number of hosiers), tailors (18), blacksmiths (17), distillers (14) and clothiers (11 with 26 looms, in comparison with 17 foremen twenty years earlier). According to another source from 1787, among 430 foremen 143 represented the clothing/fiber-craft guilds and 88 belonged to leather-craft guilds. Therefore, it is difficult to suspect any differences in comparison with other Silesian cities. Trading class was represented by eleven so-called wealthy chandlers, only one merchant and seven traders (in 1787 six innkeepers, one wholesale dealer, 16 chandlers and 20 other tradesmen). Important weekly grain, linen and yarn markets revealed a strong connection of the local market with its rural background. In the area of the city 428 private houses were recorded and another 96 houses and 49 barns were recorded in the suburbs. In comparison 421 houses in the city and 92 in the suburbs were recorded in 1726. The aforementioned numbers do not agree with the statistics from 1778, according to which there were 444 houses and inhabited towers in the city; in 1787 the number of houses reached 481 in the city and 123 in the suburbs; and finally 568 buildings (including 8 public) were recorded in 1795. Around 1785 – 26 serf farms, 41 hortulanus farms and 16 cottager farms functioned in the village of Sadlno, considered to have a function of the suburbs. The retaining walls that protected the city's fortress banks were taken down probably between 1755 and 1780. The banks had been gradually removed since 1770. The area acquired this way, still called a "fence", was divided and sold. A permanent garrison that stationed within the city walls between 1763 and 1806, and again between 1819 and 1848 (besides temporary lodging of the army) occupied the quarters in the townsmen houses, as well as in barracks built between 1776 and 1777 along the present-day Prusa street, together with a lazaretto. Since the soldiers were followed by their wives and children, the size of the garrison by the end of the 18th century almost reached a half of the number of the civil population. It is impossible therefore to underestimate its importance for functioning of the local society and the urban economy.¹⁴

IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

Secularization of the monasteries in 1810 included the Dominican convent in Ząbkowice. In 1815 state authorities gave the monastery church as a parish church to the Evangelicals. The monastery was changed into a school. As a result of a communal gathering, a communal hospital was built between 1815 and 1817. The new hospital was organized in the building of the former St. George hospital which had a function of a welfare institution (between 1850 and 1852 a new building was built for the pensionaries, while the old location was left for the patients). Together with elimination of the privileged trade and craft (1810), the market facilities in the Market Square lost their function. In 1818 the magistrate sold the old market hall to a private person. In 1831 the building of bread benches and in 1821 the city tavern were sold as well. Following the concentration of various institutions in the town hall, its building was expanded in 1827. In 1815 the magistrate began a lawless demolition of the city external walls and subsidence

of the internal walls. The subsidence, this time legally, was continued since 1817. Four of the city gates were also taken down: Kłodzka between 1805 and 1823, Lochowa (also called Świdnicka or Srebrnogórska) between 1856 and 1867, Ziębicka in 1816, and Wrocławska in 1861. From 1819 the fosse was gradually buried and promenades were built from the northern, eastern and southern side of the city. The remaining fragment of the fosse was partially buried by the end of the 19th century. An unsuccessful attempt of transformation of a path through the destroyed castle fortifications into a promenade was made in 1806. The fosse and the banks in that area were levelled to the ground in 1819 and finally rebuilt in 1820 as a promenade with an advantage of being a natural scenic route. In 1816 the area of the already closed cemetery by St. Anne church was flattened. Urban pastures used by the garrison were taken over by the magistrate in 1809. The area lost its function in 1815 when the allotment was divided and leased to eager tenants. Between 1847 and 1850 a monastery and a hospital of Brothers Hospitallers were built in front of a cemetery in the Przedmieście Wrocławskie district. The hospital was later enlarged (1866–1868) and St. Joseph church was built into its complex in the place of the buried fosse (1867–1870). The hospital also had its own cemetery. Between 1815 and 1816 the old school was enlarged. Throughout the centuries the school functioned in subsequent buildings by the church, until it was finally closed in 1915. A new Catholic community school was built between 1855 and 1856. In 1856 a new school was built by the church in Sadlno. In that village existence of 103 houses was recorded in 1830 and 124 houses in 1845. Along farmers, 15 craftsmen and 3 tradesmen lived in Sadlno at that point. Meanwhile in 1845 in the city there were 535 dwelling houses (and another sixteen under jurisdiction of Swoboda) and 260 farm buildings. According to data from 1809 there were 567 houses, 49 independent barns and 7 vacancies, while data from 1830 suggests the existence of 529 houses and 109 farm buildings. Among craftsmen a specific group consisted of 12 wheelwrights and 5 carters. Also handmade textile manufacture was still present, whose representation included 21 linen and 7 wool weavers workshops (in 1809 there were only 12 clothiers), and 16 hosier looms. The largest representation was that of tradesmen (117) and wage-earning coachmen (31). Due to migration of population the advantage of the Catholics decreased systematically: in 1830 there were 4161 Catholics, 699 Protestants and 125 Jews, while in 1849 the proportion was 4776, 1130 and 159 respectively. According to data from 1845 the proportions were: 4502 – 1030 – 129 (and only 7 Protestants settled in Sadlno). Jewish settlement in Ząbkowice was possible from 1806 and its peak was noted in 1871 when the community consisted of 163 people. After that date Jews migrated to larger cities. The building of a synagogue at Dolnośląska street is dated at 1858–1860 (after 1938 changed into a residential building). An old cemetery in Przedmieście Wrocławskie functioned between 1814 and 1880, and a new one by Szosa Niemczańska street from 1880 to the 1960s.¹⁵

Reconstruction of the city after the last of the great fires that tormented Ząbkowice throughout the ages had an influence on acceleration of changes in the city's external image in the second half of the 19th century. The one in 1858 burnt down 350 houses – which constitutes 2/3 of the city

(including three frontages of the Market Square and the Town Hall with its archives), and 62 houses in Sadlno – which constitutes a half of the village. In the same year a railway was built in the city. A new town hall was built between 1862 and 1865, and quickly became a symbol of the city’s renewal. A delay in organization of middle-school education was caught up only after a communal Catholic pre-gymnasium (a type of advanced primary and pre-high school that functioned in the Polish education system at the turn of the 19th and 20th centuries) was opened in 1878. In 1908 it was changed into a gymnasium and in 1910 a female school became a lyceum. A real outbreak of investments took place between the 19th and 20th centuries. The building of teachers’ seminar (established already in 1901 and opened until 1926) was built between 1904 and 1906. Between 1902 and 1905 a new building of St. Anthony hospital was built (enlarged between 1913 and 1914). It was administrated by the Sisters of Mercy of St. Borromeo and replaced the St. George hospital (also ran by the “Borromean” sisters) in its medical function. Between 1892 and 1894 a new hospital building called “Bethanien” was built in Swoboda (later expanded). It was supervised by the Evangelical deaconesses and connected with the whole complex of their care facilities and their maternal home (1873–1874). The church was ordained in 1895. Between 1906 and 1908 a new facility was built for an orphanage of the Scholz foundation, which was administrated by the Sisters of Mercy of St. Borromeo. Between 1919 and 1925 a missionary house of the Pallotines was built. Since 1940 the order administrated another parish in the city – the parish of Sacred Heart. In 1863 a private gaswork was opened, which was purchased by the city in 1903. A modern communal water distribution system and an underground sewerage system were opened in 1894. In 1893 a slaughterhouse was built. Already in 1790 a roadway was built between Niemcza and Kłodzko which strengthened the transit role of Ząbkowice and enhanced its communication with the capital of the region – Wrocław. Other roads were built no sooner than in the second half of the 19th century: in 1848 between Ząbkowice, Kamieniec, Złoty Stok and Łądek, in 1854 to Strzelin, and in 1860 to Dzierżoniów. As was already mentioned, a railroad connection with Dzierżoniów was built in 1858. In 1874 a railroad to Kamieniec Ząbkowicki was opened. Contrary to its modern role in the network of road connections, Ząbkowice did not grow into a major junction station but it remained only a point on the line connecting Legnica with Upper Silesia and bypassing Wrocław. In 1908 a “farmers” railway was opened, which was called Ząbkowicko-Ziębicko-Niemczańska Kolej Powiatowa (a county railway of Ząbkowice, Ziębice and Niemcza), that connected Ząbkowice with Srebrna Góra, Henryków and Kondratowice. This consolidated the city’s links with its rural background – the railway was used mainly for export of sugar beets and cereals, what is more in 1925 a farming school was opened in the city.¹⁶

The industrialization process in Ząbkowice was slow. The dominant institutions were small industrial plants and manufactures of: superphosphate, cement, farming machines, hats, furniture, cigars and HARO fountain pens (opened in 1928; in 1939 it hired 165 employees). There was also a grinding of magnesite, a brickyard and since 1913 also a dairy. For some time a brown coal mine functioned in Sadlno – around 1860 it hired 10 workers. A local sugar factory was opened between 1833 and 1884. The fact of opening an officers school was of great importance for the city. The building was erected between 1914 and 1916. After the school was closed in 1919, between 1921 and 1934 a police school was situated in the building, and after that again the officers school. Migration of the population caused further changes in disproportions of religious communities within the city: in 1925 there were 7398 Catholics and 2593 Evangelicals, while in 1937 the proportion was 7424 and 3053 respectively. An administrative reform form 1932, due to which the region of Ziębice was joined with the region of Ząbkowice, was an end of the long-lasting rivalry of the two cities to become a dominant center within the area of the former duchy which at that point corresponded with the territory of the new county.¹⁷ However, it did not influence a significant slowdown of the city’s development in the inter-war period which is illustrated below on an overview of the number of the population in selected time periods. The overview also highlights the leap that took place earlier, in the 19th century (the fact of discrepancy of data in various sources that suggests unreliability of some of the numbers has been ignored):

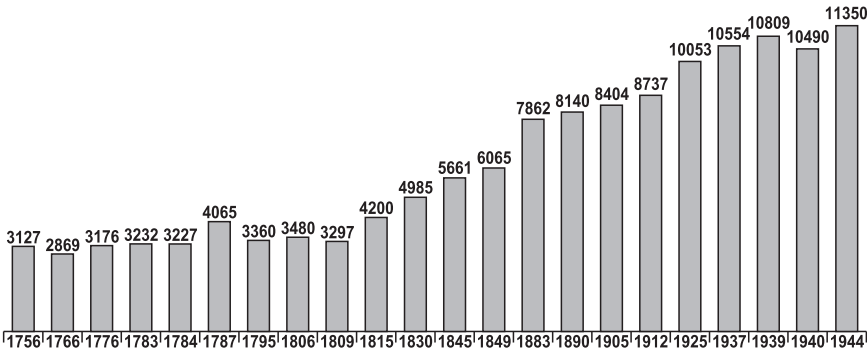

Chart 1. Population of Ząbkowice Śląskie between 1756 and 1944, study by M. Goliński.¹⁸

Thus, the city doubled the number of its inhabitants between the 18th and 19th centuries, reaching 10 000 people in the first quarter of the 20th century, which may seem like achieving of the maximum level of the development possibilities of the time. The increase noted by the end of the war was

caused by an influx of refugees to that part of Silesia. In the meantime the number of population of Sadlno developed in a way typical for a village, including a 19th century demographic development and an inter-war regress caused by migrations, which is visible on the following overview ca.: 1785 – 447, ca.1830 – 629, ca. 1845 – 762, 1883 – 829, 1926 – 894, 1940 – 750.¹⁹

AFTER 1945

Luckily unharmed, Frankenstein was captured by the Red Army on May 8, 1945 and in the same month passed over to Polish administration. The name Ząbkowice Śląskie (although used in a similar form in Polish literature since the second half of the 19th century, most probably due to a misunderstanding) was officially given to the city in March 1946. Creation of new, Polish institutions in place of the German ones (just as it has been done in the whole Silesia) was a very quick process. What was characteristic for the county of Ząbkowice was its overpopulation which lasted until 1945 – the beginning of an influx of Polish settlers cumulated with an influx of German population from other parts of the region (in these conditions the population of the city reached 12 000 people). German inhabitants were expelled from the region between 1946 and 1947, which caused a complete replacement of population. Just like in other cities in the region of Podesudecie, the largest group among the settlers that came through Ząbkowice (after the Poles) in the 1940s were Jews. Although small and insignificant, the city’s industrial potential consisted of: gas-works, slaughterhouse, tarpaper and cement products factory, sugar refinery in Sadlno, farming machines factory and a manufacture of pens and glue. The last of the manufactures was later transformed into a Państwowa Fabryka Teletechniczna (Eng. state teletechnical factory) after a telephone factory was moved into the city from Krosnowice. The name of the factory was later changed several times but it is still best known under the abbreviation “FAEL”. Similarly the name of Ząbkowickie Zakłady Remontowo-Montażowe TOR (a factory producing farming machines) changed several times after the factory’s opening in 1952. In 1948 in the place of the hat manufacture Elektrotechniczna Spółdzielnia Inwalidów ELSIN (Eng. Electrotechnical Cooperative of Disabled Persons ELSIN) was opened. New educational (two primary schools, a lyceum and a vocational school) as well as health and care institutions made use of the infrastructure taken over in the past years, but in most cases they did not continue the profile of their predecessors in the same location. Among the changes in the city’s sacral topography, the most significant one was the transfer of the Holy Cross Evangelical church (post-Dominican) with the monastery to the order of Sisters of the Order of Poor Clares (the Franciscan sisters).²⁰ The Evangelical church by the deaconesses’ house lost its sacral function and finally turned into ruin. From 1966 the former Catholic St. George church (that at first belonged to the hospital and later to the school) served as an Orthodox parish church. In 1967 the former cemetery chapel became a parish church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary of the Polish-Catholic Church. The former officers school became a quarter of a unit of anti-aircraft artillery.

Around 1950 the post-war migrations ended. At that point Ząbkowice had a population of 7500 people. Forty years later the number of inhabitants reached 17 000. Let us consult a compilation of data about the amount of population prepared by Robert P. Masztalski, who researched the problem:

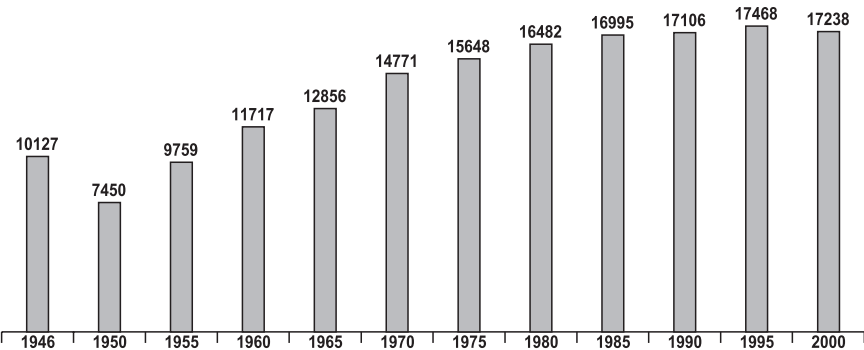

Chart 2. Population of Ząbkowice Śląskie between 1946 and 2000, study by M. Goliński.

The fastest increase of the population number (the fastest until 1980) in the second half of the 20th century reached 131%. In comparison to the pre-war condition, by the end of the century the number of population grew by 59%. Also the urbanized area increased by 40% in comparison with 1939. Together with the function and localization of the city, the data provided above allowed (even at the beginning of the 21st century) its further development.²¹

The accelerated development of the city during the communist period was a result of industrialization, whose most spectacular manifestation was expansion of the FAEL factory between 1970 and 1974. The factory produced electrical installations and at the peak of its development it hired 1200 workers (since 1996 it was owned by Legrand company). A still lively interaction of the city with its rural background was symbolized by construction of an enormous grain elevator. Between 1965 and 1975 a housing estate was built for the 20th anniversary of the People’s Republic of Poland. In 1965 a third primary school (the so-called Millennium-school) was built, thus introducing Ząbkowice into a circle of beneficiaries of standard investments of the era. The scale of changes is best illustrated by proportions

of housing resources. According to data from 1988 the number of housing built until 1918 reached 1928 (36.7%), between 1918 and 1944 – 845 (16.1%) (according to a record from 2002 – even 898), and between 1945 and 1988 – 2477 or 2479 (47.2%). In comparison between 1988 and 2002 another 305 flats were built. Demarcation of a road between Wrocław and the southern border of the country, which bypasses the historic centre of Ząbkowice but not the city itself (intersecting it), highlights the role of communication and car transport in the life of the city. Between 1977 and 1989 the passenger transport on various fragments of the old county rail-road gradually decreased, which resulted in its closing in the early 1990s. A non-electrified fragment of the so-called Podsudecka Magistrala Kolejowa (Eng. a railroad highway of the Podsudecie region) between Dzierżoniów and Kamieniec Ząbkowicki also gradually lost its meaning. Until 1972 Sadlno remained a headquarter of a separate unit of administrative division – a district (in Polish administrative division called “gromada”) but it was later joined with the city as its part. The area of Ząbkowice was enlarged with other rural territories – for example 175 hectares were incorporated in 1983 at the expense of the villages of Jaworek, Tarnów and Zwrócona.

The administrative area reached 13.67 km² (while in 1905 it was 3.36 km², 1939 – 4.13 km², 1961 – 6 km²), and the number of residential buildings in 2002 reached 1438. Further administrative reforms in the country in 1975 and 1999 first erased from and later brought back the county of Ząbkowice to the map. The functions of local administrative, service and education center may be considered as factors that softened the symptoms of the city's regression by the end of the industrial era. At the turn of the 20th and 21st centuries the only big industrial plant was the Legrand factory, which hired 1050 workers. Other factories represented a completely different scale – the electrotechnical ELSIN had only 200 employees, RAM (producing Christmas tree decorations) – 80, TEJA (producing machines for chemical and food industry) – 50 or 60. The sugar refinery was closed around 1989. Also the army was not an employer any more, and in the 1990s the barracks were taken over by a complex of schools. During the 1990s the number of people changed. For a long time it estimated over 17 000 but it soon began to decrease visibly. By the end of 2010 only 16 122 people were recorded to live in the city, and only 15 707 people remained in 2013. At that point 8 supermarkets functioned in the city.²²

SPATIAL DEVELOPMENT AND ARCHITECTURE OF THE CITY

Rafał Eysymontt

CITY IN THE MIDDLE AGES

SHAPE OF THE CHARTED CITY AND ITS INTERNAL COMMUNICATION ARRANGEMENT

A regular spatial arrangement of the charted city was subordinated to the longitudinal location of the main trading road, which led through the city and served as its most important functional element. The route which led from Wrocław was divided by the Wrocławska Gate into two parallel streets and led further along the eastern and the western frontage of the Market Square, and again turned into two parallel streets that joined by the Kłodzka Gate. In the middle of the Market Square another two streets were located, perpendicularly to those described above. Positioned at the same axis, the streets led eastwards, to the Ziębicka Gate and westwards to the Świdnicka Gate. Due to such arrangement the city was organized at the crossroads of perpendicular roads, along the north–south and the east–west axis. Another four main (although blind) streets ran perpendicularly to the main communication route from the corners of the Market Square towards the west and the east. A planned element connected to the communication arrangement of the city is a street that divides the block of the Market Square, which slightly deviates from the axis of the transverse, east–west communication axis. Its course embodies the obstacles in the shape of the buildings in the middle of the Market Square. A characteristic element of the plan of Ząbkowice was existence of castle jurisdiction, independent of the urban allotment, which initially consisted of the voytship and in the modern era of the nobility's properties. Autonomy of the castle was highlighted not only by its location at the edge of a headland at the south-east, but also by its own ring of bastille fortifications built in the later years.²³

ORIGINAL SIZE OF THE CITY

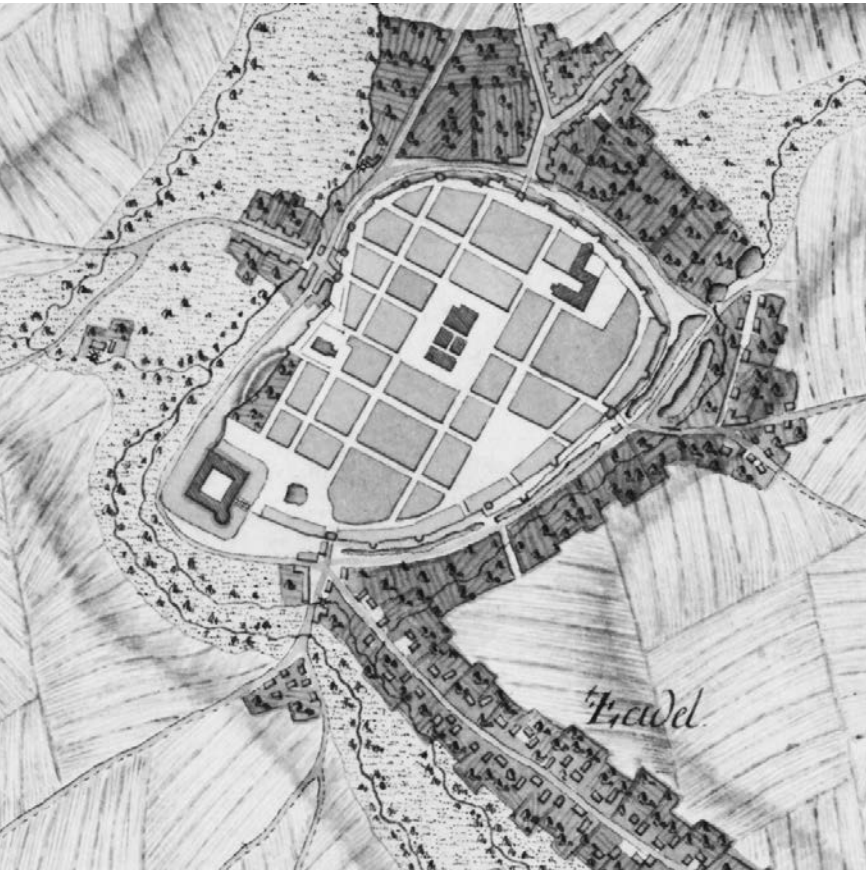
It is highly possible that the city developed in a progressive manner, although the main elements of its spatial arrangement were planned “in advance” during the act of location, which must have happened in the 1280s. This progressiveness might be observed while analyzing a city plan dated at the interwar period (that is from a half of the 18th century), which depicts the division into parcels. What is visible is a comprehensive development of blocks situated on both sides of streets that combined into the main north–south communication route, as well as of the blocks along the perpendicularly located streets that led towards the east and the west from corners and from the middle of the frontages of the Market Square. One may assume that the dense building at first had a shape of a cross with a longer southern arm. Between the arms of the cross, in the south-west quarter, a parish church was situated, whose existence has been mentioned since 1302. In the north-eastern corner a Dominican convent and church were built, whose existence is known from the same source from 1302. The area around the parish church, typically separated from the Market Square with one block of buildings, served as a separate unit that contained a cemetery, a school and some church buildings.

Therefore, three major functional and compositional axes can be noted. The main compositional axis was the communication north–south route, from its very beginning built up with gable-front burgher houses. The second compositional west–east axis at its beginning (looking from the Market Square) leads alongside borders of the parcels around the Market Square. Only after the second parcel situated closer to the gates the axis gains importance, which is signalled by appearance of gable-front situation of buildings. Finally, the third compositional axis is a transverse axis leading diagonally from the parish church to the Dominican church. If that axis was carried between presbyteries of the present-day churches, which probably reflect the location of the original buildings, it would lead directly through the middle of the mid-Market Square block, and to be more precise, through the intersection of the north–south and west–east streets, between the buildings.

That geometric arrangement should be described as a compromise between an oblong arrangement – typical for the early location period, with an elongated market square (market street), which may be found for example in Środa Śląska and the nearby Niemcza – and an arrangement of a big city with a market square (market-place) located in the center. Among examples of similar elongated arrangements based on two communicational arteries leading from single city gates and further, through the market-place frontages, it is important to mention Góra Śląska (located before 1289), Byczyna (1288), Żory (circa 1272), Kąty Wrocławskie (1298), Kluczbork (before 1252) and Prudnik (between 1262 and 1279). Some scholars consider this system as the primary arrangement of Silesian orthogonal location system, based on the village-outskirts, the so-called *Angerdorf* – a village with a central bearing.²⁴ An arrangement of very similar

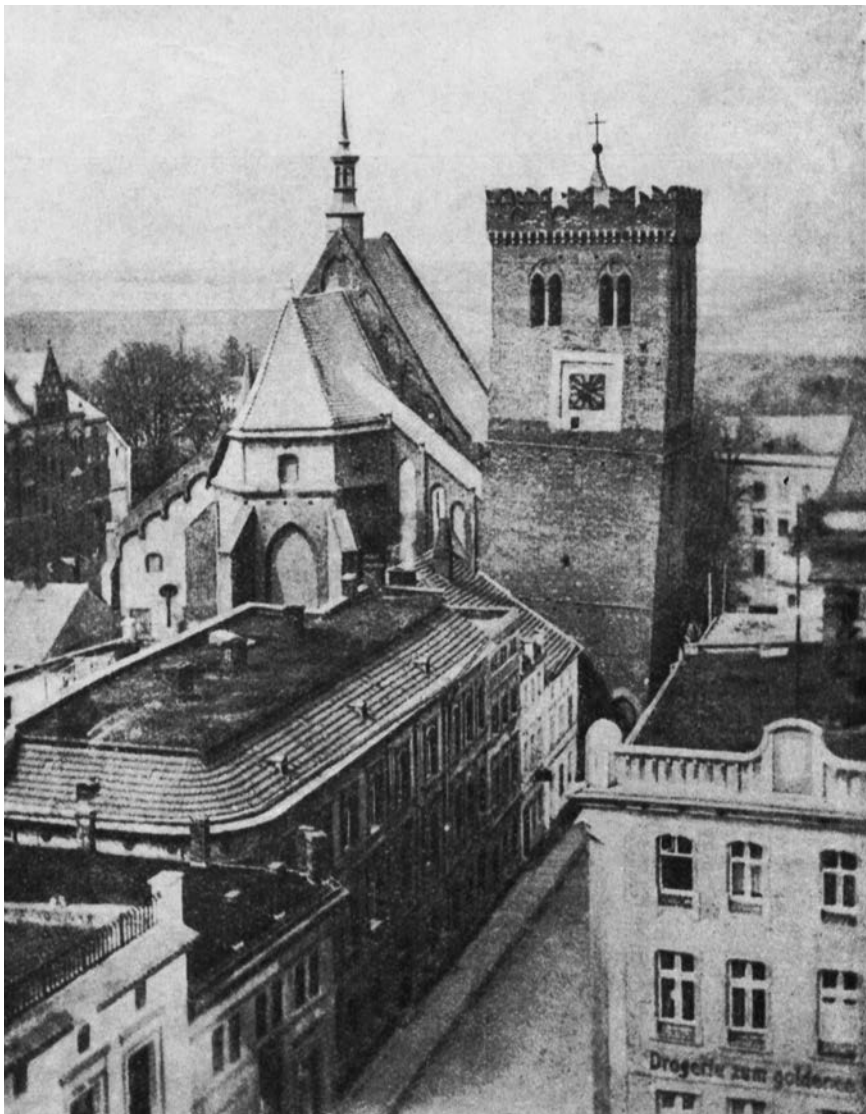
shape (although equipped with two double city gates at the ends of its longer communicational axes) is the nearby Paczków (1254). A development of the cross-like arrangement (a network of streets developed equally in all directions) is visible in Dzierżonów (before 1290).²⁵ As it is visible on the aforementioned examples, the model used in Ząbkowice seems rather popular in the 1280s when the city was located.

Among the aforementioned cities with a cross-like arrangement the biggest one, Ząbkowice, covers an area of 1 fief, while the rest of the cities cover either 1/2 or 3/4 of a fief. With its area of one fief, Ząbkowice matches the size of a better developed in its central arrangement city of Dzierżonów.²⁶ Such interpretation takes into account the whole area of the city within the city walls, which in its present-day shape is dated at the 15th century. In contrast, the charted town probably did not cover the north-east corner, behind the Dominican monastery, which according to tradition should adhere to the city fortifications. A border of the primary location, situated to the west of the present-day Bolesława Prusa and Proletariatczyków streets, is affirmed by a name of the latter functioning as far as during the interwar period – *Neustraße* (on a plan from 1755 “Auf der Neustadt”), which indicates its future development or even demarcation of streets in the eastern part of the city.²⁷ Similar situation could be found on the western edge of the city, demarcated by a “Auf der Freiheit” street, present-day Krzywa street, which was incorporated into the city only after extension of the parish church towards the west, which took place in the 15th century.²⁸ The area around the castle might have been connected with the city at the occasion of connecting the stronghold with a ring of city walls, which took place around 1335.²⁹ Janusz Pudełko reconstructed the primary external shape of the city as similar to a rectangle, slightly reduced in its south-eastern corner in the back of the present-day Proletariatczyków street due to occurrence of wetlands. A castle, which was to be built later, was situated beyond the area of the city.³⁰

9. Ch.F. von Wrede, Schematic city plan, around 1750.

After reducing the territory of the city from the west to the same size it has from the east (Ziębicka street would reach the same distance from the Market Square as the Bohaterów Getta street did), what one receives is an almost perfect geometric cross-like arrangement. Measurements according to the present-day plan define the size of the original city (before enlargement of its territory from the east and from the south-west) as a rectangle 350 × 500 m, and 500 × 750 m after enlargement. The size of the interior Market Square measured according to the front walls together with arcades was 110 × 73 m. The curve of the western frontage indicates that its route was changed due to facilitation of entry into the main streets that branched from the corners of the Market Square (present-day Tadeusza Kościuszki and Armii Krajowej streets). Obstruction of those entries, which most probably resulted from preservation of the old arrangement of arcades, is visible at the eastern frontage where the mouth of Dolnośląska and most of all Grunwaldzka streets are restricted by the corners of the Market Square. According to a directive of Duke Charles II of Poděbrady, after 1502 houses with arcades were erected in the Market Square and adherent streets. The arcades of buildings in the Market Square were gradually removed between 1553 and 1572.³¹

10. View on the Leaning Tower and St. Anne church from the town hall tower, early 20th century.

CITY'S FORTIFICATIONS

The maximum size of the location unit was defined in advance by the conditions of the terrain: ground terrace and the surrounding waters, already described in the introduction. Potential primary ground fortifications might have been situated in the place of the later city walls and the gates in the place of the later city gates, in accordance with the network of streets. An interesting analysis of this “great” city, closed with fortifications but not entirely developed inside, is provided by J. Pudelko. He estimated the size of the city at 1 fief – while only the Market Square had a size of 10×9 sznur (old Polish measurement unit of about 44.6 meters).³² As has been already mentioned, K. Bimler, who supported the old assumption that identified the church bell tower with a relict of a gate tower, sketched the primary shape of the city walls from the west at the same place as the tower.³³ According to one extreme belief, the bell tower was a relic of an old castle which was demolished by the end of the 15th century. Defensive function of the tower was said to be proved by the thickness of its stone walls, especially in their bottom parts (up to 4 meters) and lack of entrance at the ground floor level.³⁴ Another distinguished researcher of the city's history dated the construction of bottom parts of the tower at the 14th century and the higher, brick parts at 1413 when the Gothic parish church was finished.³⁵ The tower was to serve as a bell tower and at the same time as a city observation point, and a place of final defense. Additionally it was to give shelter to those seeking asylum according to the church rights. Due to a similar shape of the towers' copestones it may be assumed that the upper floor of the bell tower and the remaining gate towers were built simultaneously during the first quarter of the 15th century. The towers visible at F.B. Werner's drawing from the 18th century are three-storey. The complements to the four gates were wickets localized by cylindrical wall towers at the end of the present-day Reymonta and Konopnickiej streets at the eastern side of the city. Absent from Werner's plan from the 1750's, they are visible on an inventory of parcels from the 1870's and on a sketched city plan from 1863. Also a cobbled street that lead to the wall tower as an extension of Konopnickiej street was discovered during excavation works.³⁶

THE MAIN BUILDINGS OF THE MEDIEVAL CITY

The most spectacular buildings in the city were the gradually erected churches – preserved as Gothic parish church and rebuilt in Baroque Dominican church, as well as the castle (rebuild in the Renaissance). In the 14th century these were already brick constructions. It is important to mention the St. George church hospital in Przedmieście Kłodzkie (Eng. Kłodzkie suburbs). With its single-space corpus and a narrower, vertically closed presbytery, the building remained in its original shape until its modification in the 19th century. Monumental paintings depicting the Christological cycle dated at the third quarter of the 14th century preserved in the presbytery, as well as the figure of St. George from the end of the 14th century indicate that the temple was finished no later than between the third and fourth quarters of the 14th century.³⁷ Another brick building in the 14th century was the town hall with its tower, mentioned since 1385, which constituted

an important element of the city's silhouette even in the Middle Ages. From the west the building was equipped with a stepped gable. Between 1531 and 1532 the town hall was rebuilt due to a fire. A pillory, mentioned in 1397, was situated in front of the building.³⁸ Reconstruction of the shape of the cloth hall, whose completion was dated at 1342, proves more difficult. The number of 12 “chambers” suggests that the building might have had two rows of six shops and a roofed passage in the middle. Existence of an equal number of 20 cobblers' and bread benches as well as of 20 shambles in the 1350's confirms an intended regularity of the medieval trade objects situated around the Market Square in Zabkowice. In the 16th century the cobblers' and meat benches were moved into a bricked building, whose upper floor was employed as a dance hall. The so-called “market hall” (*Schmetterhaus*) was rebuilt in 1572.³⁹ Probably at that point the building was covered with three parallel roofs with triangular tops, visible on Werner's drawings.⁴⁰ Contemporarily to that investment, the bread benches were placed in a separate building (Old Ring 57) with a portal from 1576, which was moved in the 20th century to a house at Legnicka 17.⁴¹

DIVISION OF THE CITY INTO BLOCKS AND PARCELS

In case of Zabkowice we are dealing with two kinds of blocks – single and double fronted. Single fronted blocks are those on the western side of the present-day Armii Krajowej street and on the eastern side of Dolnośląska street, as well as on the eastern side of the present-day Grunwaldzka street, and on the western side of Kościuszki street. Single fronted buildings can be also found at the eastern edge of the city, in the southern part of Reymonta street and in the northern part of the present-day Marii Konopnickiej street. Double fronted blocks with two perpendicular frontages were to be found at the corners of the Market Square. However, the buildings along the streets that led eastwards and westwards were of much smaller scale, often very shallow, with a ridge profile. This is perfectly visible on Werner's drawing from 1755. Its another proof may be the present-day shape of the objects on the southern side of Marii Konopnickiej street. Consequent, double fronted buildings were situated between the two main, parallel streets – Górna and Dolna (present-day Armii Krajowej and Dolnośląska), as well as between Wrocławska and Klasztorna streets (nowadays Kościuszki and Grunwaldzka). On a plan from the interwar period one may trace narrow passages – side streets between that joined diagonal streets (present-day Botwina, Ciasna and Krótka) with utility buildings situated in the back of parcels. A question whether buildings around the Market Square were single- or double-fronted poses the most doubts. Werner's drawing clearly depicts the monumental buildings around the Market Square and almost residual amount of buildings along the “back” streets – however it is vital to mention their diversification in various areas. The least dense development is shown to be situated for example along the Poprzeczna street, between Ziębicka nad Marii Konopnickiej streets, while a regular development can be traced along the back sides of the eastern frontage, between Armii Krajowej and Dolnośląska streets. A comparison of this situation with neighboring cities ensures the assumption that the smaller houses in the back were of a supplementary character. This is also proved by the depth of parcels in blocks around the Market Square. If one was to assume that they reached all the way up to the “back” streets, their depth in all frontages would be around 55 meters, which is slightly more than the depth of single parcels between the present-day Dolnośląska and Armii Krajowej streets (circa 44 meters). If the parcels around the Market Square were to be divided in half, both halves would be 27 meters deep which does not happen anywhere else in Silesia. An average depth of a parcel and its average width measured in the southern frontage and on a plan of a non-existent nowadays northern frontage of the Market Square is around 7.1 meters (circa 20–25 feet or 12 ells), which altogether gives a surface of about 390 square meters, which is a very typical size for Silesia. Similarly wide parcels – on average 8 or 7 meters – are visible also at the northern frontage of the present-day Dolnośląska street, between Ciasna and Botwina streets, which may be traced at a situational plan of that block from 1887. Only the corner building is wider, while the depth of the parcel is around 43–44 meters. The second line of development and access to a very narrow side street that divided the development of Dolnośląska and Armii Krajowej streets was included only in the secondary project. Similar results are given by measurements of the still preserved buildings around the Market Square. For example a building at 31 Market Square, situated in the southern frontage, is 7.5 meters wide and 26.7 meters deep. Slightly wider buildings can be found in the corners of blocks adjacent to the corners of the Market Square. A building at 1 Marii Konopnickiej street, at the north-west corner of the Market Square, is 8 meters wide and 22 meters deep, while a building at 1 Św. Wojciecha street, at the south-west corner (under which the biggest in Zabkowice, stone cellars with sharp-arched vaults are preserved) is 8.5 meters wide and 21.5 meters deep. Similar big cellars with sharp-arched vaults were also found under a corner building of the eastern frontage (1 Reymonta street) and under the last building at the west end of the southern frontage (1 Armii Krajowej street). This proves a rule that the biggest parcels were located at the corners of the Market Square. However, the parcels along the city walls must have been demarcated much later. Here the diversification of width is bigger than in the city center – between 16 and 12 meters, but even parcels twice as big can be found.

The development conditions in Ząbkowice reflects the situation typical for Silesia, when a house that reaches 21–22 meters deep into a parcel covers about 40% of the property's area. This serves as yet another proof of the fact that the parcels around the Market Square must have been single fronted. Such distribution of buildings with narrow parcels, in their front part probably built up deep into their backyards, with low gable-front houses and in their back with utility and production facilities, seems characteristic for a closed city with a trade and craft structure connected with management of its rural background and perhaps with agricultural production.⁴²

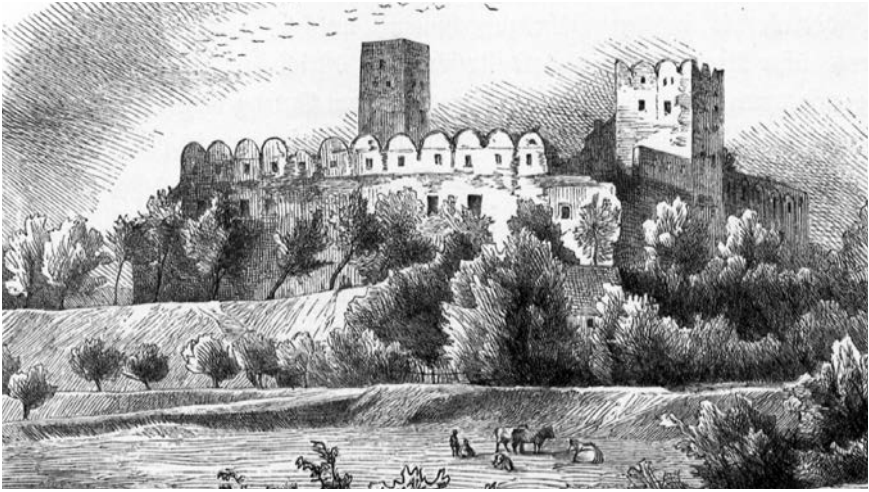
ZĄBKOWICE IN THE MODERN ERA

The beginning of Renaissance in Ząbkowice is directly connected with patronage of the founder of rebuilding of the castle which began in 1522 – Duke Charles I of Poděbrady and his wife Anna of Sagan. The architectural shape of the southern and the eastern wing of the castle, culminated with an attic, even dozens years after its construction still had an influence on the form of the top parts of towers (reconstructed in 1603) situated by the parsonage and, as it is visible on Werner's drawing, also on the top parts of the main city gates. From a different drawing by Werner it is visible that an attic could be found in one of the buildings of the middle Market Square block. In Karl Ulke's drawing from 1817 an attic is visible also on the western top of the town hall. What is interesting, the motif of attic became at some point an architectural symbol of the city – which is proved by the fact that after a fire in 1858 the “Leaning Tower” was rebuilt with windows of Italian “campanile” and an attic. In this case however, it might rather be the influence of proximity of Paczków which was known for such architectural elements. Proto-Renaissance rectangular fascia framing and double framing in the eastern wing of the castle must have had an influence on appearance of such architectural detail in burgher tenement houses. Also the monumental gravestone of Charles and Anna, built according to a medieval tradition of gravestones but including several Renaissance composition details (realism, floral details, realistic lion at the feet of the deceased couple) as well as numerous Renaissance epitaphs (including the epitaph of Veit Stoß the Younger, who was a goldsmith from Wrocław) must have had an impact on the local sculpture.⁴³ Details of the new town hall and the merchant's house were also in Renaissance style. Renaissance portals preserved under a layer of daub can still be found in the buildings at 6 Market Square, 8 Konopnickiej street, 8 Św. Wojciecha street and at Kościuszki street. The building in the central Market Square block at 42 Market Square hides an interesting, transitional medieval – Renaissance form of barrel vault ceiling supported with Renaissance consoles. Remains of a Renaissance building may also be the building of a former mill at 24 Ziębicka street, with the city emblem and date “1586” engraved on the wall. The most elaborate development of Renaissance detail could be observed around 1600. This date is the period at which some very specific, really simple Renaissance portals with a half-rounded closure with fillers and rustically square pseudo-keystones are dated. One of them is placed at the southern façade of the Dominican church and another one in a house built in 1579 near to St. Anne church. A magnificent alabaster pulpit built by Johan Gruneberger of Freiburg in the parish church in 1617 was the beginning of Renaissance of Dutch origin in Ząbkowice. It seems, however, that Gruneberger's family name was connected with the city much earlier – a portal of the building at 9 Bohaterów Getta street is signed “Hans Gruneberger 1540”.

11. A. Woelfl, View on the castle and St. Anne church, around 1895.

The most interesting region of the modern development of the city became the ducal jurisdiction isolated from the judicature and charges paid to the city, at first called *Junkerngasse*, later *Freiheit* (*Schloßfreiheit*) – nowadays Krzywa street, where in the 14th century the voytship was located. According to chronicles by Martin Koblitz, in 1534 these were still “wild areas”, although individual houses of noblemen began to appear. The oldest building at 1 Krzywa street was transferred from clergy to noblemen's hands in 1528. Nowadays known as Kauffung's mansion (Pol. *dwór Kauffunga*), the house takes its name after one of its owners, Siegmund von Kauffung, and serves as a chamber of regional souvenirs. The building preserved its interesting Renaissance portal and an original bay window supported on Renaissance half-columns. Among owners of other individual houses

12. View on the eastern side of the castle, before 1880.

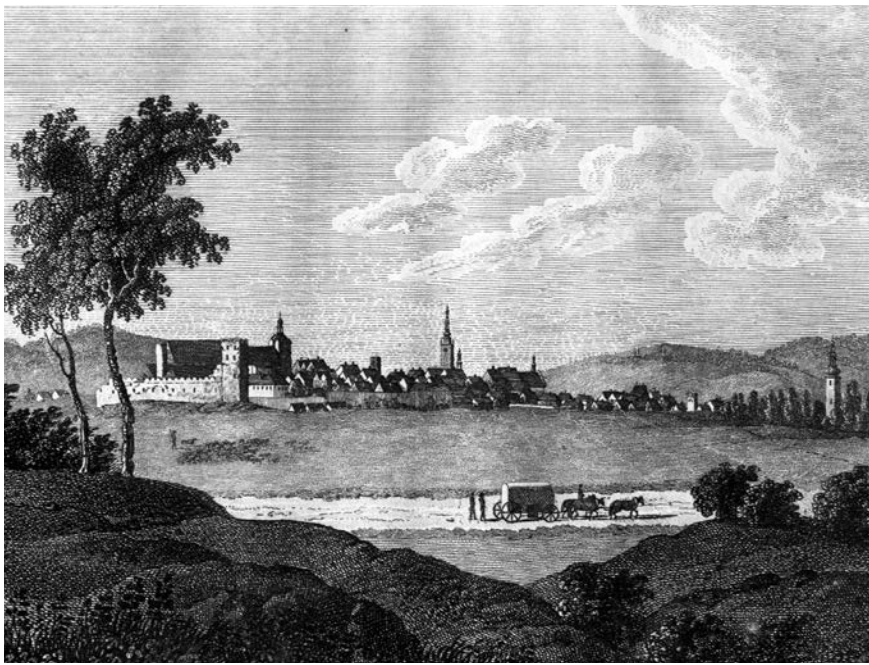
built in the 16th and 17th centuries, it is important to point out at the abbots of Henryków (number 6) and the chancellor of the duchy, Nicolaus Henel von Hennenfeld, who was also a well-known chronicler. The jurisdiction area included also the *Kaplanhaus* from 1579 with the already mentioned sandstone portal, which was situated within the walls of the church yard. In the 18th century it also included a well-known at that time botanical garden of Armando Krause (a pharmacist), which at that time featured 400 species of plants.⁴⁴ Outside the jurisdiction area the oldest nobility house, *Schittelhof*, was situated by Ziębicka gate. In 1504 the house was given to Hans Abschatz von Schittel (Schittelau), and in 1546 was repurchased by the city, which changed it into a brewery with a malt-house in the yard.⁴⁵ In the same area, at 24 Ziębicka street another interesting building is situated – rebuilt to large extent in the 19th century but with several elements of its old walls preserved, and with the emblem of Ząbkowice and date 1586 engraved in the façade. At *Breslauergasse*, present-day Kościuszki street, a clothier's guild house was built, while on the northern side of the Market Square the blacksmith's house, called *Burg am Ring*.⁴⁶ As was already mentioned, in the 15th century the middle Market Square block was rebuilt. However, a part of vaults of the cellar in the building of bread benches at 45 Market Square was preserved, as well as a ground floor with a groin vault at 42 Market Square and the arrangement of the market hall at 53 Market Square, which was rebuilt numerous times. In contrast with stone cellars, the ones built later from brick were closed with barrel vaults on a full arch.

On Botwina street, between Dolnośląska and Armii Krajowej streets, relics of cobblestone pavement that was placed over a “cultural” layer of ceramics from the 16th century was found. The layer over the cobblestone consisted of ceramics from the 17th century, which is covered with yet one more layer of cobblestone. On Ciasna street the cobblestone is placed directly over a layer of ceramics from the first half of the 15th century. These are not the isolated instances of paving of streets of secondary importance – this could also be found on Proletariatzyków street. Moreover, on Proletariatzyków and Reymonta streets long fragments of wooden pipeline system was found.⁴⁷ Paving, as well as construction of stone bridges were common also at exit roads from the city. Along each of those roads suburban areas were developed. In case of the northern, southern and eastern suburbs, the area was also partially protected by waters of the suburban fosse, Jądkowa Stream and a mill-race. The distance between the city walls and the urban development may be a result of either fortification works or taking down of the inner defense walls. The Przedmieście Wrocławskie (Eng. Wrocławskie suburban area) was burnt in 1642, while Przedmieście Kłodzkie and Przedmieście Świdnickie (Eng. Kłodzkie and Świdnickie suburban areas) in 1646.

The 17th century brought a visible change into the city's silhouette in form of onion-shaped cupolas placed on the monumental buildings. The highest, five-storey cupola was placed on the town hall tower. It was built in two phases, in 1618 and in 1662. Due to the cupola the tower was 72 m high and dominated the bell tower of St. Anne church. The only rival for the town hall tower was the cupola of the church situated on a hill in Sadlno. The signatures of the remaining sacral buildings were of no competition at all. As may be seen on Werner's drawings from the mid-18th century,

13. A. Woelfl, General view of the city from north-west with the bridge on Budzówka river and the monument of St. John of Nepomuk, around 1895.

14. City panorama, southern view, 1805.

the building of the town hall consisted of three wings of different copestones. From the east side the two-storey volute top may be dated at the redecoration period in 1620. In the 17th and 18th centuries the town hall interior was viewed as rich.⁴⁸ Except for the already discussed examples of at least partially stone residential buildings, according to opinions from the early 20th century, until the 19th century the buildings outside the main streets were mainly of wooden, wattle and daub construction and were covered with shingle or straw; however, after numerous fires the new buildings were built from less fire-vulnerable materials. In 1742 only several buildings at the Market Square were of fachwerk construction.⁴⁹ On Werner's drawing from the mid-18th century it is visible that the back of the buildings along the present-day Krzywa street from the Ciasna street side are fenced gardens. Similar back sides of parcels were visible by the eastern frontages of the present-day Dolnośląska street, with loosely arranged utility buildings. Far from optimal was also the usage of the space in the north-west corner of the city, with several wattle and daub construction utility buildings that constituted an urban farm.

Simple tops of buildings, devoid of any decorative elements, are visible on the aforementioned drawing on the side streets, while stone volute tops are depicted mainly in the buildings around the Market Square. What one can find there is several different types of copestones – from the earliest ones, with a motif of dovetail-shaped attic, through triangular, early Baroque ones (analogical to the top of the Dominican church in the 17th century), to copestones with a smooth, convex-concave line of exterior contour, supported by half-columns and topped with decorative vases, known from the region of Silesia from after 1700. In the particularly rich western frontage of the Market Square one can also trace under- and mid-window panes, sometimes slightly widening towards the bottom in shape, and key-stone shaped belts between window axes, as well as triangular, segmental and convex-concave window headstalls, and other similar portals. This phase of elevation decoration is matched by numerous groin vaults with “spouts”, known also from the enlargement of the western part of the Dominican monastery in 1716. In several cases the Baroque panes mentioned above in buildings elevations were matched by stucco decorations of ceilings. One of such decorations, shaped into a dovetail, dated at around 1730 may be found at the building at 44 Market Square. From among rather similar in scale buildings, several of those situated at the corners of the Market Square must have stood out – more precisely the one at the mouth of Dolnośląska street (29 Market Square), at Werner's drawing marked as a tavern; the second building towards the south counting from the corner of the Market Square and Marii Konopnickiej street (22 Market Square), pointed out as a *Landhaus*; as well as houses of the abbots of Kamieniec and of Henryków at the eastern frontage, at the mouth of Ziębicka street (24 and 25 Market Square).

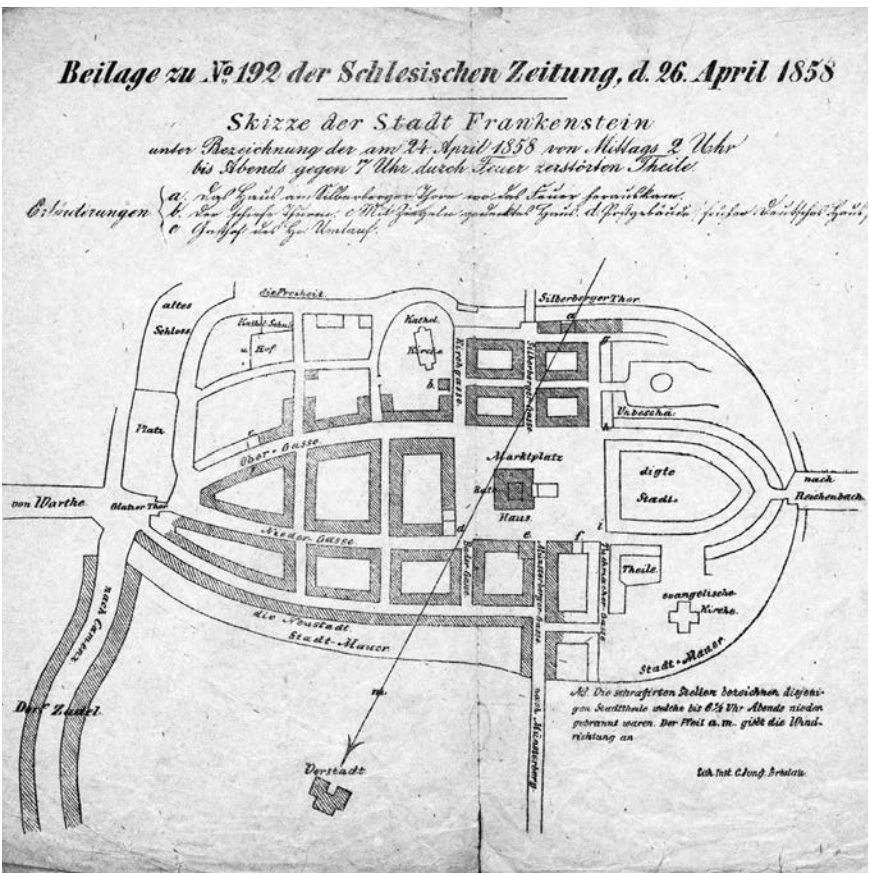
The period of Baroque did not have any fundamental impact on the urban arrangement of the city. The only small Baroque urban element that can be pointed at is a plaza in front of the rebuilt Dominican monastery, with the church façade dominating over the plaza. The plaza was built up with stairs, a statue of St. John of Nepomuk and six figures of the saints and the blessed of the monastery. In 1815 the figures were moved to the plaza by the church in Sadlno. The plaza of the Dominicans was additionally separated from the street by a Baroque fence with iron bars. As an element of Baroque in the urban development may be also pointed out a series of figures, mainly of St. John of Nepomuk, situated in several spots in the city and its suburbs. Appointing Ząbkowice as headquarters of a Prussian garrison resulted in introducing into the urban landscape new military architecture – a guardroom in the mid-Market Square block and barracks near the city walls, at the present-day Bolesława Prusa street. Transformations in this part of the city must have been of considerable size since in 1778 the fact of demarcation of that street has been mentioned in writing. Distinctiveness of the neighborhood's character was strengthened by the presence of a military lazaretto with a characteristic deep-seated archway, built in 1805 at 20 Prusa street.⁵⁰

IN THE 19TH CENTURY

Just like in all Silesian cities, the main motivation for transformation of the suburban areas into new districts of the city was the process of liquidation of the external fortifications, gates and fosses. The fosses were continually buried since 1816. The areas received this way were later systematically transformed into city promenades. With its name given after the facilities located in front of the Ziębicka and Kłodzka Gates, the first Promenada Młyńska (Eng. The Mill's Promenade) was built in 1862 on the eastern side of the city.⁵¹ Opening of passages between the city center and the suburbs strengthened their functional relationship with the city, and long-term uncontrolled demolitions and adaptations of the city walls resulted in the conditions we have nowadays – the only preserved fragment of the walls and the bastilles is that on the present-day Batalionów Chłopskich street. Since the beginning of the 18th century the streets in front of the Srebrnogórska and Kłodzka streets began to be densely built up, which is visible on Werner's drawing. On a plan from 1851 the aforementioned street, leading around the corners of the city walls on their western and northern sides (Batalionów Chłopskich street), does not have its width or any development plan defined yet. The development of the suburban areas located closest to the city was still reduced to exit roads and such condition did not change much until the First World War, which is visible on topographic maps. Parallel to the walls several buildings were located, which were not connected with the common spatial development plan – only at the southern side the buildings were directly adjacent to the external side of the fortifications. Only before 1863 the most important elements in the spatial development of the northern district of the city were shaped, in the area of the present-day 1 Maja, Legnicka streets and Aleja Niepodległości street. On a plan from 1863 first buildings are visible at the eastern side of the last of the mentioned street, which led to the just opened railway station. The north panorama of the city which was developed at that time clearly indicates that the area was built up with industrial objects. Rapid changes in the number of inhabitants resulted in intensification of usage of the area located within the old city walls. In the 1840s and 1850s the wooden buildings by *Neulandel* (present-day Proletariatzyków street) were replaced with stone buildings with ridges and with simple, divided only by a mid-storey cornice elevations, which were intended for craftsmen. At the same time the east side of the main exit street towards Wrocław (nowadays 1 Maja street) began to be built up with houses, especially in the area between the cemetery chapel and the Wrocławska Gate. The most interesting building is located at 1 Maja street, number 4. Its shape, elevation and eliptical staircase constitute an interesting example of classicism in Ząbkowice. Similar staircases can be found in buildings at 10 Krzywa street and 9 Kłodzka street. Simple, low, two- or three-storey buildings, situated with their ridges facing the street are preserved in the lower part of the Bohaterów Getta street, below Świdnicka Gate and in the neighborhood of Ziębicka Gate on the northern side of the street. This type of architecture was widespread until a great fire in 1858. Characteristic gable front houses with headstall roofs and simple divisions of elevation dated at the same time are preserved in Sadlno.

AFTER THE FIRE IN 1858

The most serious changes in the architecture of the city centre took place after the fire in 1858. During that great cataclysm, described in writing numerous times, most of the buildings in the Market Square were burnt, except for those on the northern frontage. What remained from the houses

15. Outline of the city plan after a fire in 1858.

16. Southern view on the Market Square with the central building block, 1924.

consumed by fire were the main walls, parts of the chimneys and flue pipes, vaults and staircases in the lower storeys. This is proved by a photograph from the Archiwum Państwowe (Eng. State Archives) in Wrocław. The attempt of restoration resulted in transformation of nearly whole urban development of the city, even in the places that were not touched by the fire. A typical building from after the restoration would preserve its stone cellar with sharp-arched ceiling and general arrangement of the ground floor with a narrow hallway, from which stone stairs were built to the first storey and wooden stairs to higher storeys. Since 1870 the stairs were supported by a steel construction and later decorated with a forged balustrade, for example at 30 Market Square, 12 and 2 Grunwaldzka street. The building was usually elevated to the height of three storeys in the front tract of housings, and to four (but lower) storeys in the back tract. Due to such arrangement the ground floor with a high shop in the front tract was equal in height with two storeys of a building in the back tract, lower of which served as a utility facility. This element might come from a much earlier, Renaissance building arrangement. Such disproportion in height of the tracts can also be found in the Renaissance city of Bolków and in Zgorzelec.⁵² This may be a result of the spatial arrangement of the so-called "local house" (Ger. *Kidderminster*) with an exchange counter that occupied two storeys in the front tract. During restoration also the roof was changed, from a gable one into a ridge roof with a small rake angle of the surface. This type of roof is widely represented at the southern frontage of the Market Square. The western frontage mostly features older buildings, whose architectural improvements were reduced to decorations of the elevation. The biggest amount of objects from before the fire was preserved at the northern frontage, but unfortunately they were taken down before 1970. Another phenomenon that occurred during that time was connecting of two gable-roofed tenement houses into one with a shared staircase (e.g. 4 Armii Krajowej street).

Despite several serious modifications of the tenement houses, the area of the city within the walls preserved its old scale, with a characteristic contrast between low residential housing and a monumental parish church and its tower bell, and even higher town hall that gained its monumentality after the neo-Gothic reconstruction under supervision of architect Alexis Langer. The most significant change in the city's silhouette was a change of triangular tops into cubical, flat-roofed shapes of the new buildings. The number of exceptions from the image described above increased with every new monumental building erected within the city walls. These were mainly: a primary school built about 1850 with features characteristic of the *Rundbogenstil* (round-arch) style at the eastern side of Krzywa street; a Progymnasium built in the Italian Renaissance style between 1878 and 1879 in the north-west corner of the fortifications at the present-day Strażacka street; a house of the evangelic deaconesses built in the 1870s at Krzywa street; an orphanage in the Dutch Renaissance style, built by Scholz foundation in 1895 at the western side of Krzywa street; "Maria Hilf" care house built in 1888 at the eastern side of the present-day Proletariatczyków street, with neo-Renaissance elements and a neo-Gothic chapel. It is important to mention that those objects were located at the edges of the old town,

in the area historically connected with individually shaped monumental architecture (*Freiheit*, by the walls). The largest one of those buildings – "Maria Hilf" care house stood out most visibly in comparison with the small-scale architecture of the old *Neulandel* (*Neustadt*) area.

STYLISTICS OF THE BUILDINGS' ELEVATIONS IN THE 19TH CENTURY

Throughout the century Ząbkowice was build up with all kinds of stylistic modes known at the time. Let us only enumerate the most interesting examples, some of which are already known from iconography. Classical tops with a discontinuous arch from about 1800 were presented by tenement houses at 51 and 52 Market Square. An Italian villa with a belvedere situated on an independent parcel with utility facilities was built around 1850 at 9 Aleja Niepodległości street. It anticipated the urban development of that part of the city. Several years later, in 1868, another villa in the same style was built at 6 Legnicka street. Also numerous tenement houses in the Market Square that were built after the fire of 1858 possess elements of this stylistic convention. Neo-Gothic style of the first phase is represented by a hospital of the Brothers Hospitallers of St. John of God at number 9, 1 Maja street, built in the 1850s and by a building at numbers 11–13, 1 Maja street, as well as the building at 42 Market Square, currently devoid of the detail. The richest neo-Renaissance tenement houses are those situated at number 15, 1 Maja street and 1 Szpitalna street, both from around 1875. Their elevations feature characteristic pseudo-Gothic griffins and vases. Neo-Renaissance, and more specifically late Renaissance, is represented by a hotel at 1 Maja street, with its elevation of giant order and a rich corbel cornice from around 1870, as well as by a building at 17 Kłodzka street, dated at the same time. The Dutch mannerism shaped the elevations of buildings at 23 Market Square (from 1887) and 4 Kłodzka street (1886), as well as buildings at 14, 19 and 21 Grunwaldzka street, which are dated at a similar time.

NEW BUILD-UP AREAS AND NEW TYPES OF BUILDINGS AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

One of the most interesting fragments of the urban development of Ząbkowice in the 19th century was a street that bypassed the northern part of the fortifications. Its most outstanding objects were: a representative villa estate with buildings in Italian and Tyrolean Renaissance style at the eastern part of the street (nowadays Henryka Sienkiewicza street); monumental tenement housing at the western part (nowadays Batalionów Chłopskich street) and a grand, north-Renaissance post office building with strongly accentuated corner. Built in 1887, the post office building is very typical for architecture of Silesia. Such forcefully accentuated corner can also be found in the post office building in Legnica which is dated at the same period, and in the post office building in Strzelin, which features

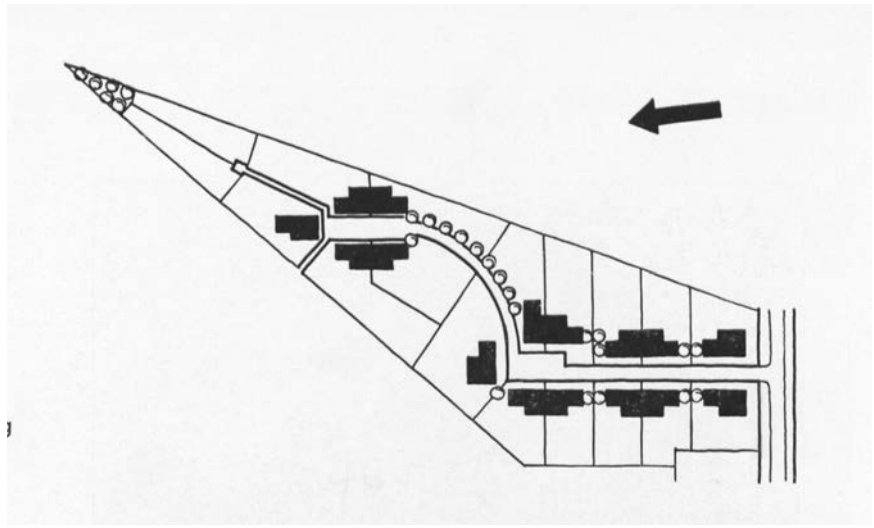

17. Former police district, present day Polna street, 1923.

a very similar architecture. On the other side of a plaza in front of the old Wrocławska Gate a similarly decorated building was erected, made of red glazed brick. In the 1920s a memorial of the First World War victims was set up in the middle of the plaza, which was a typical political accent of the architecture of promenades built at the entrance to the old town. In the 1930s the political accent of the plaza was updated by a stone memorial of Horst Wessel, a Hitlerian “hero” (after 1945 both places were adjusted to new political conditions). Rich villa estate situated south from the plaza imitated an English town garden, which highlighted the attempt of making that part of the city a small, exclusive district, which was also attractive due to the vicinity of a park and the city centre. Buildings at 1, 3 and 5 Sienkiewicza street are tenement housing from the early 1890s, number 7 is an Italian villa, number 11 represents the second phase of neo-Gothic style, while number 17 is a pseudo-Tyrolean villa with Dutch elements. What we are dealing with here is a full range of architectural modes known in the late historicism period. This type of apartment housing (Ger. *Etagenhaus*) became an important element of not only external districts but also of the city center (e.g. 53 Armii Krajowej). Tenement housing at the western part of the northern promenade were in most cases built in the 80's (e.g. 4–6 Batalionów Chłopskich street).

Significant changes were made in the architecture of Krzywa street, where a new building of the “Bethanien” hospital and the shelter of Scholz foundation (built in Dutch Renaissance style) were located. Both of the buildings constitute a part of the process of “enrichment” of the city that took place in the 19th century that was connected to the “re-Gothization” of the St. Anne parish church, made of red glazed bricks. Luckily, the process was not a large-scale one. There are no “Prussian” Gothic or Renaissance objects in the Market Square and the town hall was finished without the use of the red brick. That material, however, was intended for the sugar refinery in Sadlno. It was also used in construction of a modernistic building of a high school in the Przedmieście Kłodzkie (Eng. Kłodzkie suburban area) (1905). Before the First World War, Secession and Modernism appeared in the city. At that time the northern district of the city, in the neighborhood of the new railways station, began to develop quickly. Both main streets of that part of the city (present-day Legnicka and Aleja Niepodległości) were characterized by a momentum typical for “modern” urban arrangements of the time – visible in the scale of the project, its width from the very beginning, planting both sides with trees and a larger scale of the objects situated along them. A motif characteristic for the Secession period is the villa estate built between 1902 and 1909 at Aleja Niepodległości street, as well as the buildings at 1, 3, 7 and 9 Legnicka street. In 1910 a Modernistic building with proto-expressionistic elements was erected at numbers 17–19, 1 Maja street.

In the first decade of the 20th century a new villa district was built in the area of the present-day Ziębicka street. At first the development of tenement housing was planned in the area, which is proved by two buildings standing at the northern side of the street, close to its crossing with Staszica street. Soon the villa development began to dominate the area, represented by buildings at 39, 40, 42 Ziębicka street, built in a characteristic single- and double-winged shape, covered with simple or more complicated, double-sided roofs with hoods supported by cantilevers of decorative shapes. Corner buildings at the crossroads of Ziębicka and Chrobrego streets were granted the most decorative shape – with risalit corner towers, a decorative pseudo-wattle and daub construction and pseudo-Renaissance sgraffito. A decorative slope became a place where a building was erected (at present-day 1 Chrobrego street), with a fountain embellished with a triton and the city emblem, which became an important urban accent. Architectural composition of the whole Bolesława Chrobrego street was also planned – it was delineated along the slope, above the Zatoka Stream, with a view at the medieval city centre and its fortifications. Its architectural value was enriched also with an alley demarcated along its edge and by pavement made of black basalt paving stones. Thanks to the richness of the architecture of buildings at the crossroads with Ziębicka street, the St. Anthony hospital built at the street between 1902 and 1905, despite having monumental size and quite monotonous architecture, did not overwhelm the smaller-scale architecture of the mouth of the street leading towards Ziębice.

18. Plan of the former police district, present day Polna street, around 1923.

Beginning of the 20th century brought also the large size commercial buildings in the Market Square at some of the older parcels. The most magnificent one, the “Volkmer’s House” known from iconography, situated in the corner of the northern frontage of the Market Square and Kościuszki street, with its grand display windows, was built in a style that may be described as a perfect mixture of a secession detail and a modernist “frame” construction. A separate mode represented in the architecture of Ząbkowice was industrial building. The railway station and a sugar refinery with a housing and administrative complex were designed according to very typical projects. Common features of those two places were the grand, arch-shaped windows (inspired by the so-called *Rundbogenstil* that were popular earlier), a flat roof covered with tart paper and an elevation from red brick. This type of architecture is represented also by a water supply complex and the water tower from the turn of the 19th and 20th centuries, a gasworks and a brickyard. The water tower, build from a decorative, multicolor brick, became a characteristic landmark in the city's silhouette. An interesting, however small scale object embedded in the architectural landscape of the city was an attic transformer from 1904, which was fitting perfectly with the city walls in the area of the old Świdnicka Gate. Luckily, no monumental objects of that type appeared within the city walls, where the industrial architecture had only a minimal influence on the shape of the center. The most monumental architectural object was built in the suburban area during the war – it was the officers school located at the present-day 8 Powstańców Warszawy street. The building was in a Baroque-classicistic style, with a grand relief of Greek warriors from the side of the parade ground, which was planted with a row of trees.

At that time Sadlno still functioned as a separate functional and spatial unit. The village was planned along a road that led above the Zatoka Stream. In the center of the village an empty, convex-shaped area was located. The present-day architecture of that typical linear-type village, with agricultural households located on its both sides in a rectangular arrangement, was built mainly in the 1860s and 70s. By the end of the 19th century, after a sugar refinery was built at the eastern edge of the village, the settlement gained a character and a role of a suburban area. This phase is documented by several houses of a typical suburban character situated on the southern side of the road, in the place where an empty square was located earlier (e.g. 54 Kamieniecka street). Somewhat earlier a representative character was granted to the elevations of agricultural buildings in form of semicircular alcoves with painted or carved figures of saints. A missionary cross was placed in the very centre of the village.

IN THE 20TH CENTURY

THE WEIMAR REPUBLIC AND THE THIRD REICH

Development of the city in the interwar period was characterized by adoption of new areas into residential housing estates. Individual phases of development of the estates in Ząbkowice are visible on urban development plans. In 1929 Zarząd Krajowy Budownictwa (Eng. National Building Industry Authority) prepared a project with a commentary that divided the city into building zones.⁵³ This action was based on building regulations which defined precisely the urban and architectural conditions, dependent on, among others, local specificity.⁵⁴ Thus building zones were differentiated depending on their functionality, shape (defined as construction class) and density. The most important element of the plan was demarcation of the residential and residential-economic zones in the closest vicinity of the historic centre, especially on the northern side of the city in the area of the present-day Sienkiewicza and Batalionów Chłopskich streets, as well westwards from Krzywa, Wrocławska and 1 Maja streets. Thus the current economic role of the northern suburbs was highlighted. A purely residential area was to be located especially westwards from the present-day ring-road that intersects the city, bordering with the designed green area in the Jądkowa Stream valley. Another area of purely residential type was to be located in the south-western side of the old town in the region of Krzywa street and at the intersection of Ziębicka street and the railroad, as well

as in the northern part of the city, between the present-day Waryńskiego, Mickiewicza and Wrocławska streets, between Władysława Orkana street and the railroad, and at the present-day Powstańców Warszawy and Kusocińskiego streets. The industrial and craft zones were situated mainly to the north-east from Legnicka street. In the area of the present-day Aleja Niepodległości, 1 Maja and Wrocławska streets as well as in the Przedmieście Srebrnogórskie (Eng. Srebrnogórskie suburbs – Bohaterów Getta street) and Przedmieście Kłodzkie (Eng. Kłodzkie suburbs) at Budzówka river a mid-zone was created, that had the features of both the industrial and the residential zone. Within those zones green areas were delineated and the type of development was determined. In general the maximum height of buildings was three storeys. Moreover, regulations about the distance between buildings were established. All of those regulations created very clear conditions for investments in building industry, undisturbed until after the Second World War.

The process of building of housing estates in Ząbkowice was supported by money from a loan granted by the government, secured with land, and resulting from social needs. As far as in 1924 people complained at clay constructions of the walls in some of the buildings in the city, which had to be strengthened with brick from the windward side at the expense of the community.⁵⁵ In the same year attempts were made by the Schlesische Heimstätte organisation to build new houses.⁵⁶ Results of the investments in the western side of the suburbs are very well visible on a city plan from 1933 in form of not only a church, the Pallotines monastery and a school at the present-day Piastowska street, but also a part of the estate housing at Daszyńskiego street, westwards from the intersection with Kasztanowa street. This fragment of the housing development was realized from the west. On a plan from a later part of 1933, further development of the areas westwards from the valley of Jądkowa stream is visible – a terraced estate in cross-like shape, with houses situated symmetrically on both sides of Pogodna street. This constituted a classical arrangement of a small urban unit with a cul-de-sac. At that time such arrangements were built also in other Silesian cities.⁵⁷ Rapid development of the building industry took place also in the eastern part of the city. On a plan from 1933 a new estate built near the water tower (nowadays Staszica street) is visible. Another estate of single-family houses was situated by a police school.⁵⁸ Around 1935 new buildings were raised along the present-day Kusocińskiego street, northward from the old teacher's seminar and between the brickyard and the gas works, as well as at the present-day Orkana, Matejki and Zacisze streets in the north-east district. The oldest of the pre-war building complexes preserved until our times are the terraced houses in the western part of the city, near Robotnicza street, which were built in 1938. Due to the investments mentioned above, several residential districts were built, organized according to strict architectural regulations and in repetitive arrangements. The northern part of the city remained mainly an industrial area, connected with the railway station and a place where administration and school buildings were located. The north-eastern border of the city center was adopted into a park situated in a lowering of the terrain, where the fosse was previously located. Together with a cemetery – which was yet another green belt – and the city park along the walls, it constituted a well-functioning ecological system.

A project of the city development from 1942 constitutes a proof of a momentum in urban planning during the victorious years of the Third Reich. The project included building up the eastern side of Piastowska street with houses with ridge roofs, and the western side with multi-family housing; new streets north from the Bohaterów Getta street and multi-family housing south from the same street, as well as a rectangular square-park in the place of the former primary school. A similar square was designed at Strzelecka street (neglecting the already existing buildings). Moreover, Daszyńskiego and Bohaterów Getta streets with twin building and garden outhouses were planned to be connected by arch-shaped link streets. Social infrastructure of the 1942 project included a sports stadium and a swimming pool located in the area between the castle and the southern end of the present-day Piastowska street, in the lowering of the Jądkowa Stream towards Budzówka river. Changes were to be made also in the closest neighborhood of the old town – a giant, three-winged building was to be erected at Sienkiewicza street. Contrary to other plans from that period, no significant changes were planned in the communication system. A ring-road with two roundabouts was planned in the lowering of the terrain, southwards from the city centre. However, the momentum and partial detachment from reality did not lead to significant caricaturation of the urbanistic scale. There was no interference in the sphere of monuments; the estates preserved their single- or double-storey scale and their gable roofs. A rigorous project was also to be implemented in the arrangement of cemetery alleys, as a continuation of the urban network of the medieval city centre. Such consequence was to be a result of a division of the city: a “residential area” was planned in the historic centre, reaching to the already developed, northern part of the city and to Sadlno, while the western part of Ząbkowice was to be a “housing-estate area”. The latter was to be separated from the old town with green areas, that reached over to the Budzówka river, south from the centre. They were intended to be a supplement of the green and sports areas that were developed in the 1920s and 1930s in the north-eastern district, along the Zatoka stream, at the present-day Stefana Żeromskiego and Powstańców Warszawy streets, and of the city forest and bathing waters.

AFTER THE SECOND WORLD WAR

The condition of the city and its perception after being taken over by Polish authorities is illustrated by a description from an official document from 1948: “A district (Pol. *powiatowe*) town, situated at 289 meters above sea level. Railway station present. Operational industrial plants: tar paper factory, brickyard, hat and cap factory, tele-technical equipment factory, gas-works, dairy, tractor and farming machinery station, and a mill. Non-operational industrial plants: sawmill, cement products factory, soap and candle factory, brewery and coffee roasting. Number of inhabitants in 1939 – 10 857. Nowadays, according to the data from 15 January 1947 the number of inhabitants is 9196, including 232 Germans. The city completely destroyed due to war activities”.⁵⁹ The inventory of the present condition was accompanied by an urban planning, subject to new, socialist political and economical rules but still based on German cartographic data. A great example may be a simplified scheme of spatial development from 1948, authored by Anna Ptaszycka.⁶⁰ Its characteristic features are: transit communication planned at the eastern border of the city (different than the one built later); village housing situated by the city walls, on their western and southern sides, directly to the east from a road towards Kłodzko and along the road that led northwards and to Ziębice; a legend that provided a detailed description of the industrial buildings, such as the headdress factory, a slaughterhouse located near the road towards Wrocław, tar paper factory, dairy, cement products factory, a brewery by the southern part of the walls, and the military barracks. In the same year A. Maćkowiak sketched a situational plan of enfranchisement of new farmers, which included among others: a division into compact settlement in the area of the old town, its north-western neighborhood (present-day Batalionów Chłopskich street), the region of the intersection of Kamieniecka, Szpitalna and Partyzantów streets, and of Ziębicka and Powstańców Warszawy streets, and into a more open, group settlement – that is the estates from the 1920s and 1930s, as well as into the areas for industrial development (although small scale). Moreover, five economic zones were demarcated, including zone I around the Market Square.⁶¹ Both of the described projects did not foresee any rapid development of the city and they both based on the already existing infrastructure, denying any need of its verification. When discussing the first of the plans, one may even talk about de-urbanization of some kind.

19. The unpreserved northern frontage of the Market Square, 1957.

The first multi-family building after war was raised at 3 Głowackiego street no sooner than in 1961. A turning point may be dated at 1972, when a Local Plan of Spatial Development (Pol. *Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego*) was decided on. The plan included a development of large panel constructions in the city. Somewhat earlier, in 1967, construction of a residential district called XX-Years of People's Republic of Poland (Pol. *Osiedle 20-lecia PRL*) began. It was finished in 1975 and consisted of 17 buildings for 2200 inhabitants. Later on construction works of a Sunny Residential District (Pol. *Osiedle Słoneczne*) began, which was intended for 10 000 inhabitants. However, the plan was fulfilled only partially. Similarly to other Silesian cities, the monuments of Ząbkowice had undergone substantial damage due to the negligence of the 1950s and 1960s. In 1970 the northern frontage of the Market Square was taken down and replaced with a typical block of flats just four years later – ironically, the building is called “a frontage” (Pol. *pierzeja* – frontage) by the inhabitants of Ząbkowice. By the end of the 1970s numerous single family buildings were raised in the city (at Piastowska, Ziębicka and Ogrodowa streets). At the same time a western ring road was built, which introduced transit communication from the northern part of the city and its historic center. Another ring road was opened in 2014 in order to divert traffic from Kamieniecka street and Sadlno. Between the ring road and the city center new production plants were situated. Depots and plants connected with building industry were situated at the southern edge of the city, at Cukrownicza street. Final years of the 20th century brought a development in single family housing (Ziębicka street).

PRESENT-DAY ZĄBKOWICE ŚLĄSKIE

The post-war period in Ząbkowice is characterized by a continuous care of the monuments – in 1964 construction works on the Leaning Tower were finished and in 1972 a souvenir chamber was opened at Krzywa street – but it is also a moment of unfavorable decision of deconstruction of the northern Market Square frontage and replacing it with a style-less block of flats with commercial locales situated at the ground floor (1970–1974).⁶² The castle has been continuously rebuilt in the past years. A lot of tenement houses were registered as monuments. Present-day urban planning is based on conservational guidelines from 1996.

The city is located by national road no. 8 (Warszawa–Kudowa), two provincial roads and one operational railroad Legnica–Ząbkowice–Kamieniec Ząbkowicki. In 2014 a ring road of the express route was opened to the east from the historic city center. At the beginning of the 21st century Ząbkowice is the services and trade center of the agricultural region. Also electrical engineering industrial plants (rectifiers, amplifiers) are located in the city, as well as plastics processing plants (the biggest company of this kind hires 320 people), construction elements (windows) and materials factories. Also a stone-pit of construction stone is situated in the neighborhood. There are three primary schools, two junior high schools, two regular high schools and five high schools of other type in the city, as well as a branch of a higher education institution.

The future of Ząbkowice is defined by a document named “Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta i Gminy Ząbkowice Śląskie” (*a Study of Conditioning and Directions of Spatial Development of the City and Municipality Area of Ząbkowice Śląskie*) from 2010.⁶³ The study led to actualization of “Plan Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Ząbkowice Śląskie” (*General Plan of Urban Development of Ząbkowice Śląskie*) from 1994. The main goal of the plan is securing the development of the urban area that includes the city of Ząbkowice in its administrative area, as well as the neighboring area of the village of Jaworek and the area under a planned industrial and technological park in Bobolice village. In the city where most of the communal housing was built before the World War II, new one-family housing develops to the east from the center (in the area of Ziębicka street) and to the north-west (in the area of Jaworek village). Beside the terrain between Wrocławska street and the railway in the west, a new area of industrial investments is planned eastwards from the city center, between Ziębicka and Kamieniecka streets, next to the former sugar refinery. Development of Ząbkowice in accordance with the regulations of Provincial Land-Use Policy (*Wojewódzka Polityka Przestrzenna*) is to support one of the most important goals that is: “opening for Europe, balanced development based on implementation of appropriate proportions between social, economic and environmental criteria”. Realization of those postulates appears absolutely possible – taking into consideration the favorable location of Ząbkowice and its strong historic foundations.

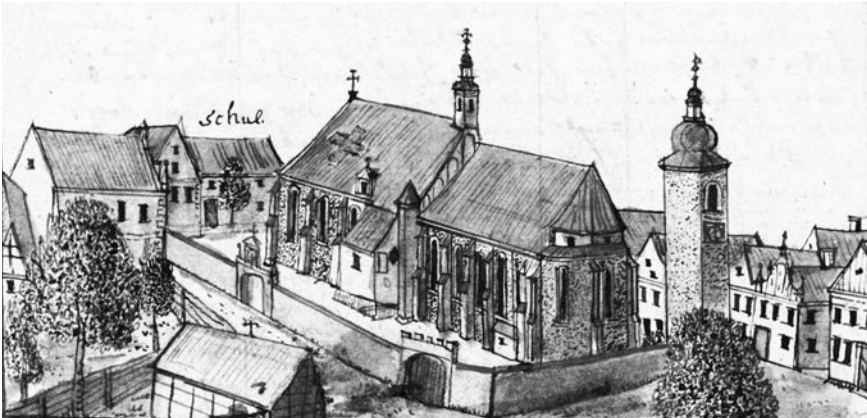
THE MAIN BUILDINGS OF THE CITY⁶⁴

Rafał Eysymontt, Radosław Gliński

ST. ANNE PARISH CHURCH⁶⁵

The church might have been founded along with constitution of the parish subordinate to the church in Sadlno, which must have happened no later than in 1292 or at least it was under construction until 1302 (see: chapter on city history). In 1330 duke Bolko II of Ziębice founded an altar in the temple, at that time dedicated to Virgin Mary.⁶⁶ Around 1450 the church was probably burnt down and was rebuilt in two phases: in 1354 and in 1356.⁶⁷ After another two phases of reconstruction (in 1413 and 1415)⁶⁸ the church was again burnt, but only partially, in 1428.⁶⁹ Since 1447 a vaulted ceiling and side chapels had been built to the remaining presbytery.⁷⁰ The vaults of the middle aisle were finished in 1453 but they were destroyed during the next fire in 1502.⁷¹ In 1507 a gallery was built to connect the church with the so-called Leaning Tower, which served as a tower bell. In 1522 the church was granted a huge bell. Since 1538 the church belonged to the Evangelicals. In 1547 the first protestant pastor commissioned renovation works (of the vault above the middle nave) and in 1566 the vault over the presbytery was finished.⁷² In 1583 the so-called green tower was built which served as a new bell tower and in 1598 the gallery by the Leaning Tower was taken down due to damage caused by soil movement. In 1629 the church was taken over by the Catholics and was dedicated to St. Anne. In 1717 a figure of St. John of Nepomuk was erected in front of the northern side of the church. Between 1893 and 1895 extensions were added from the west and from the south, and the whole construction was sided with machine-made bricks⁷³.

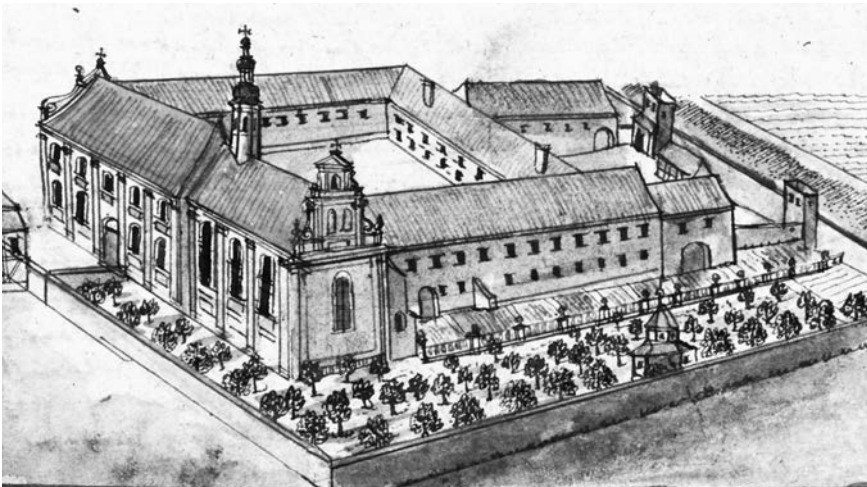
R.E.

20. F.B. Werner, St. Anne Parish church, between 1762 and 1771.

POST-DOMINICAN CONVENT, NOWADAYS BELONGING TO THE ORDER OF POOR CLARES OF PERPETUAL ADORATION, AND THE FEAST OF THE CROSS CHURCH

The Dominican convent from Przyłęk was moved to Ząbkowice between 1288 and 1302 (see: chapter on the city history). Donations for its benefit were noted in 1399 and in 1402.⁷⁴ It is believed that both the church and the monastery were finished by 1419 and later completely destroyed by the Hussites in 1428. The cornerstone under construction of a new church was lain in 1445. In 1474 another fire took place. Construction works began again in 1490 and lasted until the 1520s, which is proved by (although illegible nowadays) date “1515” inscribed on the keystone of the late-Gothic ceiling.⁷⁵ The remainings of the Gothic building are: lower parts of the northern wall of the monastery built from 26 × 8 centimeters brick stones, the corpus of the church constructed from the same type of brick with two

21. F.B. Werner, Dominican convent, between 1762 and 1771.

abutments at the southern side, as well as the vault of the crypt below the sacristy (nowadays a cellar). The groin vaults of the sacristy should be dated at the same period of time – that is the middle of the 15th century. The ceiling of the archway was finished before 1515. The upper part of the walls of the first floor of the church were built from smaller brick stones (26 cm long), which may be dated at around 1515 as well.⁷⁶

Along with the reformation the monastery was closed and in 1542 the buildings were taken over by the city, which gave them back to the Evangelical church in 1576 and restored its sacral functions. The Dominicans regained the church and the monastery in 1629 but the buildings were consumed by fire only three years later, in 1632. Reconstruction works began in 1655 and in 1669 the church was consecrated.⁷⁷ According to some scholars the temple was modelled on a Jesuit church in Březnice in Bohemia.⁷⁸ Further reconstruction works of the monastery and possibly of the church as well took place between 1684 and 1687, and were probably supervised and projected by masonry master Heinrich Franz Brosinger.⁷⁹ During the works in 1688 the western side of the church collapsed due to a slipping of foundations but its reconstruction began already in 1689. It was consecrated in 1698 although it was finished no sooner than in 1701. In 1695 the archway of the monastery was arched (most probably the east wing).⁸⁰ Supplementary works lasted until 1714, when a new tower was built. The western part of the monastery was finished in 1716. In 1737 a lightning caused collapsing of the tower and the vaults from 1737, thus the present-day ceiling of the church must be dated at some time after that incident. The tower was rebuilt in two phases – the lower part is dated at 1738 and the upper part with the cupola at 1832.⁸¹ After secularization in 1815 the monastery was transformed into an Evangelical school – the interior was changed into classrooms and the pastor's apartment. The school functioned until 1865. The northern yard served as a salt storage until 1867. The church belonged to the Evangelicals from 1815 to 1946. Its last major reconstruction took place in 1929 under supervision of Klein and Wolf – architects from Wrocław.⁸²

R.E.

ST. HEDWIG CHURCH

According to a legend the church in Sadlno was founded by St. Hedwig in the neighborhood of an earlier chapel at the hill of Sadlno. According to chronicler Martin Koblit, when the old church in Sadlno was taken down, a document that indicated St. Hedwig as its founder had been found.⁸³ Existence of a church in Sadlno had been documented since 1248. After location of Ząbkowice it was granted the subordination of the city parish (see: chapter on city history). Construction of the stone Gothic church began in 1477 and finished in 1514. It was a one-nave, triple-bay building with a buttress corpus and a narrower, one-nave, double-bay presbytery. In the western part of the corpus there was a square tower with an onion-shaped, two-cupola. Between 1721 and 1723 a new tower and a vault over the presbytery were built. The church functioned until 1754, when construction of a new one began, based on the contour of the old one and preserving the primary outline of the main walls. The construction works finished in 1758. In 1785 the tower was burnt. Renovation of the church took place between 1873 and 1875.⁸⁴

R.E.

22. F.B. Werner, Church in Sadlno, between 1762 and 1771.

ST. GEORGE CHURCH AND THE OLD HOSPITAL OF THE ORDER OF THE HOLY SEPULCHRE

Situated in front of the Kłodzka Gate, St. George hospital was founded around 1319 and was granted to the Order of the Holy Sepulchre with headquarters in Nysa (see: chapter on city history). Construction of the hospital church was finished no later than in the 1370s.⁸⁵ Along with the reformation the hospital was taken over by the city. The complex consisted of a small stone church with a ceiling without vaults (its presbytery is preserved until today), a stone house for patients and farm buildings.⁸⁶ After reconstruction, the church was consecrated again in 1617 (as Evangelical and since 1629 as Catholic). In 1646 the hospital and its mills were destroyed in a fire. The church corpus was rebuilt in 1806, 1857 and 1903. In 1824 the old hospital building was taken down and a new one was built. Between 1850 and 1852 the old farm buildings were replaced with a new hospital building according to a project of a masonry master named Zimmer, while the old part was to serve as a hospice and a shelter for the homeless. In 1857 the supervision of the hospital was taken over by the Sisters of Mercy of St. Borromeo.

R.E.

23. Kłodzkie suburban area with St. George church, end of 19th century.

ST. JOSEPH CHURCH⁸⁷

The monastery and hospital of Brothers Hospitallers was founded by the city treasurer Erdmann Joseph Tschirsch. Construction works began in 1847 and the complex was consecrated in 1850. Construction of the church began in 1867. It was consecrated in 1870 and devoted to St. Joseph. The project of the church was prepared by Johann Marggraff, an architect from Munich. Between 1905 and 1908 the church was renovated and the old part of the hospital was modernized. The complex was enlarged between 1900 and 1902.

R.E.

ST. NICHOLAS CEMETERY CHURCH (PRESENT-DAY THE BIRTH OF VIRGIN MARY CHURCH)⁸⁸

St. Nicholas chapel was mentioned for the first time in 1404. In 1483 a parish priest named Hertel granted a garden behind the castle to St. Nicholas hospital. It was most probably an institution for mentally ill and leprous people. In 1543 St. Nicholas hospital church was taken down. In 1552 a city cemetery was opened in front of the Brothers Hospitallers hospital, which was further enlarged in 1571. The first, wooden cemetery chapel was burnt in 1502 but the date of its construction remains unknown. In 1581 a stone chapel was built in its place. In 1622 the cemetery was enlarged again. In 1653 a new St. Nicholas church was built in place of the old one, which was burnt in 1642. The new building was an artwork of master builder Hans Röthel and carpenter Georg Spiegel. The present-day church was built in 1728 and reconstructed in 1857.

R.E.

THE CASTLE

Although the date of construction of the first castle in Ząbkowice is unknown, it may be assumed with high probability that it began in the last decade of the 13th century or in the early 1320s. The *ante quem* date is 1321 when a document was issued in presence of a castellan of Ząbkowice. The first direct reference to the castle comes from 1355. Mieczysław Złat suggested that the first castle in Ząbkowice was built earlier than the city itself and that it could have been located on a hill by the church in Sadlno or a hill south from the Kłodzki bridge, next to a turn of the present-day road to Bardo.⁸⁹ There are no sources to prove this hypothesis. The castle was

included into the area within the city walls which is proved by a reference to "castrum vivitas" from 1376 and fragments of the earlier construction preserved in the walls of the later castle.⁹⁰

Remainings of two earliest phases of construction of the medieval castle have been preserved in the walls of the ruins until the present day.⁹¹ The oldest one is a 20-meters long fragment of the outer walls which was probably built before 1321. It had an irregular, oval shape (dimensions: ca. 55 × 45 meters) and most probably some adjacent buildings.⁹² According to the interpretation of Maciej Małachowicz, the area of the castle could be accessed by a gateway located in the eastern part of the ring, possibly north from the present-day gate tower. Phase one consisted also of a stone well in the western part of the courtyard.⁹³

Most probably in the second half of the 15th century a castle-house was built adjacent to the curtain wall. In 1504 the building received a form of three-storey palace with a bow window tower on the axis of the façade, equipped with architectural detail.⁹⁴ At that time the small tower with a brick arcade in the eastern wing was rebuilt. It consisted of a basement and two overground floors. It was built in an oblong-like shape and had a square gate tower attached to it.⁹⁵ The fragments of walls within the middle part of the eastern wing are dated at the same times and so are the sandstone reveals of the entrance gate with sharp-arched vaults, which were further re-used during later modernization.⁹⁶ This proves that the eastern part of the old curtain walls was replaced with new buildings, among which was the gate tower. In this wing in the eastern part of the ground floor there was a big (9.5 × 22.5), two-nave chamber with three buttresses and with a brick vault.⁹⁷ This might be the room, possibly of representative character, that was mentioned in a document from 1403 which suggests existence of a "grand room" (*in magna stuba castris Franckenstein*).⁹⁸ Throughout the 15th century the military character of the castle had to withstand several sieges in 1467, 1468 and between 1488 and 1489.⁹⁹

Reconstruction of the castle according to the needs of Charles I of Poděbrady took place between 1524 and 1532. It remains unknown who conducted the works at the beginning; however, it is known that in 1527 the duke made an effort to bring Master Lorenzo von Berge from Dessau to the castle.¹⁰⁰ It is hard to determine whether that builder have ever arrived at the construction site or not. In the second half of 1527 a masonry master Benediks was brought to Ząbkowice from Prague; many researchers consider the master to be the same person as Benedikt Rejt.¹⁰¹

24. F.B. Werner, Castle before it was destroyed, view on the eastern side, 1760s.

That early Renaissance reconstruction included erection of a more or less regular, rectangular complex with four towers and a courtyard surrounded by porches.¹⁰² During the reconstruction works the Gothic southern wing was also transformed, as well as a part of the walls of the eastern wing. The northern and western wings were built almost from scratch. Two round bastilles were built in the north-western and south-eastern corners. In the north-eastern corner a slender round stone tower with a spiral staircase was built. The southern and western façades were equipped with numerous bay lavatories. The castle was surrounded with a ring of ground fortifications but also the outer walls of residential wings with shooting stations in the basements and in the attic served as an additional protective element. In front of the walls there was also a deep dry fosse, while the gate was protected by a drawbridge.¹⁰³ Façades were crowned with attics.

The eastern wing, which included the gate tower that most probably served as the duke's office, was also the place where the representative rooms were located: a bottom common room that was used by the whole court and an upper room that was used on special occasions.¹⁰⁴ Also the rooms in the bastille were of grand character; after 1569 they served as a chancery. No later than in 1560 the chamber on the ground level has been decorated with paintings with heraldic and hunting themes, while the chamber at the upper floor was equipped with a monumental vault.¹⁰⁵ The bottom floor of the less representative southern wing was divided into smaller rooms, the biggest of which could be accessed by a portal preserved until present times.¹⁰⁶ It is difficult to determine the function of chambers in the unfinished northern wing and in the north part of the eastern wing. The bottom floor might have contained offices, while the upper one might have served the duke's family.¹⁰⁷ Similarly, not much can be said about the western wing, although it is known that a kitchen was located on its ground floor. In the second half of the 16th century two grand chambers

25. A. Woelfl, Tower of the Wroclawska Gate, around 1895.

were located on the upper floor of the eastern wing: *Landstube* – for sittings of the social classes of the duchy of Ziębice and the district of Ząbkowice – and the so-called *Rittersal* – for ceremonies, with names and portraits of subsequent councilors hanging on the walls.¹⁰⁸ The upper floor was where the lodgings of the scribe and court officials were situated.

The castle fell into ruin quite fast which is proved by an inspection from 1571. Around that time several minor reconstructions and repairs took place. In 1583 Fabian von Reichenbach ordered cloisters to be built at the castle yard.¹⁰⁹ In 1584 city walls were built around the residence and a wall surrounding the castle garden at Junkerngasse.¹¹¹ In 1594 the ramparts were strengthened with a wall and in 1612 a big kitchen was built in the castle.

The residence underwent major changes no later than in the 17th century, during the Thirty Year's War. In 1646 the Swiss army that held the castle prepared it for defense against the tsarist army – earthen ramparts were built, the ceiling and the Kłodzka Gate were taken down. After the Swiss army withdrew from the castle, the exterior fortifications were taken down, as well as the round north tower and the south-eastern bastille. The castle was not seriously damaged, which is proved by Werner's drawing. In 1661 the building was adjusted so that the gatherings of sejmik (local assembly) of the duchy could be held there.¹¹²

Since 1715 duke Heinrich Joseph Johann von Auersperg, who started renovation works, resided in the castle. Some façades were decorated with Baroque pilasters, the northern wing was prepared for installation of vaults and some of the rooms in the east wing were rebuilt.¹¹³ However, those works were not finished although in 1728 some ramparts were still under construction. Abandoned and consumed by fire in 1784, the castle remained a ruin until the end of the 18th century. In the 19th century the ruined castle served as temporary headquarters of Jérôme-Napoléon Bonaparte and his people. Between 1819 and 1820 the ramparts were taken down and the fosse was buried. Throughout the 20th and 21st centuries numerous conservation and clean-up works took place¹¹⁴.

R.G.

CITY WALLS¹¹⁵

The oldest seal of Ząbkowice found on a document from 1292 depicts a fragment of the wall with a gate and three pointed towers. It is not impossible, however, that at first the city had wooden fortifications, which were gradually replaced by stone ones since the 14th century.¹¹⁶ Opinions on the route of the primary fortification line are diversified. It is even suggested that the parish church tower could serve as a gate tower. The area around the castle might have been connected with the city at the occasion of connecting the stronghold with a ring of city walls, which took place around 1335.¹¹⁷ Fortifications were modified in the first half of the 15th century, while the most significant enlargement of the walls took place between 1504 and 1516. By the end of the 15th century the defense system was extended with a second exterior bastille ring.¹¹⁸ At that point the wall of the internal ring was 8 meters high and 1 meter thick while the towers were built every 50–60 meters. The external ring, situated 10 meters from the inner one, was lower. The inner fosse surrounded the city only from the west. Other sides of the city were protected by an exterior fosse, which was in some points even 20 meters wide. The walls were equipped with four walls: *Lochtor* – later Świdnicka Gate (since mid-19th century known also as Srebrnogórska) – from the west, Ziębicka Gate from the east, Kłodzka from the south and Wroclawska from the north.¹¹⁹ The gates were transformed during reconstruction of the city walls. In 1646 the tower by Kłodzka Gate was destroyed. Between 1750 and 1800 the defense system was gradually taken down,

beginning from the exterior elements. In 1805 deconstruction of gates began and in 1815 of the walls (see: chapter on city history), although in 1845 four customs buildings were built by the gates. A tower with an attic from 1603 by the parish church was preserved, as well as the Gołębia Tower. The fosse was buried until 1900 and its place a promenade was built. Between 1907 and 1908 another promenade was built along what was left of the city walls.

R.E., R.G.

THE LEANING TOWER

The legend has it that the tower is what has left of the *Bergfried* – the oldest castle in Ząbkowice. For safety reasons the entrance was located above the ground floor level. According to Kurt Bimler the lower parts of the Leaning Tower are made from stone in a way resembling the construction of the city walls.¹²⁰ Exceptionally thick walls – up to 4 meters in stone and up to 1.5 meters in brick part – may prove the defensive character of the building. The lower part of the tower (10 meters high) is dated at the 14th century, while the upper brick part was built between the 14th and 15th centuries, along with the enlargement of the church. The tower reached its maximum height in 1413.¹²¹ In 1507 a wooden porch was built in order to connect the second level of the tower with the sacristy of the church. Another brick level must have been built before 1598, that is shortly before the tower started to lean down.¹²² At that point the aforementioned porch had to be taken down.¹²³ In 1858 the upper part of the tower was partially burnt. In 1860 a technical expertise of the tower's condition was done. Its positive result encouraged its reconstruction. It was rebuilt according to a project of Ferdynand Martius, a master builder from Kamieniec Ząbkowicki. At that point the neo-Roman biforia were added and the tower was crowned with crenellations.¹²⁴

R.E.

26. Market Square, view on the town hall and a part of the middle square building block, 1817.

TOWN HALL¹²⁵

Functioning of the first, possibly wooden, town hall was confirmed in 1335. References to another one, made of stone, were made in 1345. It was a massive building with a tower and external staircase, which was burnt down in 1532. Between 1533 and 1534 a new town hall was built, with vaulted ceiling in the chambers on the lower floor, an external staircase at the northern side and a clock tower. The interior was decorated with polychrome.¹²⁶ Following a current trend, in 1535 "Piwnica Świdnicka" with liquor license was opened in the basement of the town hall. In 1569 it was transformed into a city prison which functioned until the 18th century. In 1593 a sundial was placed on the town hall tower and in 1596 town scales were located inside the building (and remained there until the 17th century). In 1612 a stone judiciary bench that was situated in front of the town hall was moved inside the building. In 1618 the tower was enlarged to reach around 64 meters height and a new clock was installed. In 1620 the upper floor of the town hall was rebuilt and its roof was covered with copper plates. The tower burnt down in 1632. In 1661 it was rebuilt again and enlarged to reach the height of 72 meters.

In 1827 reconstruction works of the town hall building began according to a project of master builder Grosser. Final construction works of the tower took place in 1844. The town hall image after reconstruction was preserved on a lithography from around 1850, as well as on a souvenir medal coined in 1858 after a city fire that consumed the building. A new, neo-Gothic town hall was built between 1862 and 1865 according to Alexis Langer's project, which included preservation of the basement that survived the fire. The general architectural style, as well as inscriptions and sculpture details highlight the historic links of the city with monasteries in Kamieniec and Henryków.¹²⁷ Above the main entrance emblems of Henry the Elder, duke von Auersperg and the city of Ząbkowice were placed. The interior was decorated with paintings depicting the history of Ząbkowice and oil portraits of clergymen, mayors and dukes that contributed significantly to the well-being of the city.

R.E.

MEDIEVAL AND EARLY MODERN RESIDENTIAL BUILDINGS

Radosław Gliński

LAND ALLOTMENT

The topic indirectly connected with beginnings of residential buildings in Ząbkowice is the primary structure of the city and, as a consequence, the size of plots. This problem was first discussed by Janusz Pudelko who conducted a measurement analysis of the city plan and on its basis reconstructed the width of the plots around the Market Square at 50 feet, with a foot equal 28.8 cm.¹²⁸ The researcher does not negate, however, the idea that the plots might have been only of half the suggested size, that is 25 feet. The primary depth of the parcels was reconstructed at 200 feet minus the width of the street (estimated at 15 feet), which gives 185 feet. Although the model is purely theoretical, it seems very possible. As results from modern measurements, the Market Square is made of six squares with sides of more or less 150 feet (a foot = 28.8 cm) each, which might be demarcated by the course of routes in the area of the Market Square. The fronts of the southern and (unpreserved) northern blocks were probably 300 feet long (86.4 meters), while the four blocks at the eastern and western sides of the market were 200 feet long (57.6 meters). Inventory of the preserved medieval basements, located densely around the southern, eastern and western frontage of the Market Square, supports the hypothesis of division of the blocks into narrow parcels of 25 feet width. In such case during the primary planning twelve shorter and sixteen longer parcels would be arranged along the longer frontages of the Market Square. As a consequence the hypothetical, perpendicular to the frontage edges of the eastern blocks would overlap (with no more than 2-feet difference) in five places with the modern one, as well as in two places in the southern block, in four in south-western one, in three in both south-eastern and south-eastern ones. More problems appear with an attempt of estimation of the depth of the parcels. Diversification in width of the nowadays preserved streets tempts to accept the size suggested by J. Pudelko (185 feet) although the depth of 180 feet is just as possible (see: chapter on Spatial development and architecture of the city). It is important to remember, however, that the geometric model of the spatial arrangement of the city presents an idealistic situation, from which the north-western frontage deviates significantly, and so does a road leading from the Market Square between the western blocks. Moreover, the aforementioned values can only be applied to the blocks around the Market Square. Other blocks differ from that regularity which may be connected with its chronologically later arrangement.

BURGHHER HOUSES WITHIN THE CITY WALLS

In his study Johannes Kopietz suggests that until the second quarter of the 16th century the burgher houses were of an unstable, poor quality, wooden construction. It is proved by frequent fires in the city. According to Martin Koblitz in 1501 all houses were still wooden. We do not have any data to verify this suggestion. Nowadays no more than basements are left of the medieval houses. Existence of stone parts of ground levels of some of the tenement houses (for example on Rynek 36 and 38) is proved by a reference made by Hans Lutsch about a late-Gothic portal in a house at 45 *Niederstrasse* (nowadays Dolnośląska street) as well as by modern observations. This may serve as a ground for a hypothesis that by the end of the Middle Ages at least some part of the ground levels were made of stone.¹²⁹ This does not stand in complete opposition to the information provided by Koblitz, and the Gothic elements may be dated at the first quarter of the 16th century. The stone cellars copped with either full or sharp profile vaults prove the fact that the building around the Market Square in the Middle Ages was really dense. Narrow parcels with houses situated perpendicularly to frontages did not allow wheel vehicles to access the back of the building from its front – it was possible only through the back streets. Projections of the ground levels of tenement houses on 1 and 6 Market Square depict a division into three major parts: front hall, a stairwell in the middle and a back room with a narrow passage. This is a typical organization of the ground level of houses, popular also in the modern era. Fragments of the old Oberlanggasse frontage visible in a 17th century view depict narrow two- or three-axis, gable, two- or three-storey houses with central or side located entrance, which might have been built even in the late Middle Ages.

During the reign of Charles I of Poděbrady (1498–1536) the condition of the housing was to improve. According to the duke's wish, since 1530 some of the houses around the Market Square as well as the *Ober-* and *Niederstrasse* were built with arcades but those were taken down between 1533 and 1572. Within the area of the Market Square no relicts of basements moved in front of the line of the frontages were found which indicates that the arcades from the 16th century were either taken down completely (returning to the original frontage line) or built up. Stone construction of buildings gradually spread across the city from the Market Square and its main routes, confirmation of which can be found in description of

various parts of the city which were not built up so densely at that time yet. On *Junkerngasse* (present-day Krzywa street) only deep excavations could be found, while on *Neustadt* (south-eastern part of the city) there were no more than 12 houses, on *Blöckergasse* only clothiers' stalls were located, and on *Stock-* or *Fuchsgasse* there were only 4 houses. Since the beer production was one of the most important privileges for the inhabitants of Ząbkowice, the city council used it as an encouragement to build from stone. In 1585 the council ordered that every person who used at least nine thousand bricks or at least ten lachers of stone had a right to produce an additional amount of beer in the following year.¹³⁰ Restriction of the privilege of beer production was used as an argument for execution of the decrees of the building police. First traces of functioning of such organ in Ząbkowice can be spotted in a decision of the city council from 1595, in which it was stated that those who did not obey the police decrees will not be allowed to brew the amount of beer regulated by the privilege.¹³¹

27. F.B. Werner, A quarter of the building of the western frontage of the Market Square, general view, between 1762 and 1771.

In 1587 the city council increased the tax from the houses at all streets and soon equated it with the amount paid by the houses next to the Market Square which means that the condition of the housing in the whole city improved significantly in the last quarter of the 16th century. This improvement is confirmed by two descriptions of the city from the second half of the 16th century and early 17th century. In Jacob Schickfus' chronicle Ząbkowice was described as built up with stone houses, populated, hardworking and gaining wealth. According to J. Roomenius, who was born in Ząbkowice, the town hall was surrounded by "houses and elegant building".¹³² Until the present times the remainings of Renaissance tenement houses were preserved only in a few places, such as vaults at the second floor of Rynek 1, Rynek 6 and 33, fascia boards portal at Rynek 6 and a fragment of a lintel with an inscription "HANS GRVENEGER 1540" over the entrance to a building at Bohaterów Getta 9. In the 19th century a Renaissance portal was still preserved at Rynek 25, which was probably a remaining of the house of the abbots of Henryków that was previously located there.¹³³

BURGHHER HOUSING IN THE SUBURBS

On a view by Werner from the mid-18th century which depicts the most enlarged Przedmieście Kłodzkie (Kłodzkie suburban area), parallel to a street at which the hospital and St. George church are located (nowadays Kłodzka street) it is possible to see fragments built up with narrow gable buildings and a series of buildings with ridge roofs, situated along a water course. Werner described that place as "ünter der Gärbern" which proves its localization in the neighborhood of houses and workshops of skimmers.¹³⁴ An author of the chronicles of Ząbkowice, Martin Koblitz, born in 1597, was a son of a skinner (cordovan-maker) that lived in front of the Kłodzka Gate, which indicates that such situation began at least in the 16th century or even in the Middle Ages.¹³⁵

¹ *Schlesisches Urkundenbuch*, vol. 1 ed. H. Appelt, vol. 2–6 ed. W. Irgang, Köln–Wien 1963–1998 (further: SUB), here: vol. 1, no 57, 372; vol. 2, no 409; vol. 3, no 53, 364, 412, 553; vol. 4, no 62; vol. 5, no 99; *A Book of Henryków*, ed. R. Grodecki, Poznań–Wrocław 1949, vol. I, 9; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte des Fürstentums Münsterberg und des Weichbildes Frankenstein*, Frankenstein 1885, p. 524–525; *idem*, *Geschichte der deutschen Kultur und ihrer Entwicklung in Frankenstein und im Frankensteiner Lande*, Breslau 1910, p. 36–37; J. Kloczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII–XIV wieku*, Lublin 1956, p. 297–298; W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 15, 1966, p. 464–465, 471; *idem*, *Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, Sigmaringen 1984, p. 59–60 (*Die Erschließung des Frankensteiner Gebietes in Niederschlesien im 13. Jahrhundert*); M. Goliński, *Miasta a polityka gospodarcza Henryka IV Probusa*, [in:] *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*, ed. K. Wachowski (Wratislavia Antiqua 8), Wrocław 2005, p. 51, 56–57; A. Boguszewicz, *Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziebickiego do połowy XIV wieku*, Wrocław 2010, p. 79–82.

² SUB 5, no 37, 162, 254, 255, 306, 367, 432, 488; SUB no 6, 24, 52, 67, 155, 214; *Regesten zur schlesischen Geschichte*, Breslau 1868–1930 (*Codex Diplomaticus Silesiae*, vol. 7, 16, 18, 22, 29, 30), (further: SR), no 2629; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte*..., p. 525–527, 530; *idem*, *Geschichte*..., p. 36–38; W. Kuhn, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten in 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, vol. 32, 1974, p. 40; *idem*, *Neue Beiträge*..., p. 63–68; *Deutscher Städteatlas*, Lieferung 3, No 3 (1984): *Frankenstein*, ed. H. Stooß, text by W. Kuhn; J. Sakwerda, *Ząbkowice Śląskie. Dwa przyczynki do portretu miasta*, vol. 1, [Ząbkowice] 1987, p. 1–7; M. Goliński, *Miasta*..., p. 57–59 annotations 61, 65. Moving back to Pilce, it is important to take into consideration the 15th century counterfeit of a document from 1283 which gives details about selling the village with the tavern to the monastery in Kamieniec by Henryk, vogt of Frankenberg (SUB 5, no 497). J.A. Kopietz (*Geschichte*..., p. 36), who understands the document from 1294 differently, identifies Pilce with “the old Frankenberg” from which the settlers were to move to a new city on the other bank of Nysa.

³ SUB 3, no 412; SUB 5, no 432; SR no 5249. The conviction about the city being demarcated at the area of Sadlno, Tarnów and Zwrócona, or at least two of those villages, was presented for example by W. Kuhn in *Deutscher Städteatlas*; P. Klemenz, *Frankenstein in Schlesien*, [in:] *Schlesische Städtebuch*, ed. H. Stooß, P. JohaneK, by W. Grosch et al. (*Deutsches Städtebuch*, vol. 1), Stuttgart–Berlin–Köln 1995, p. 79; F. Toenniges, „*Geliebte Heimat*”. *700 Jahre deutsche Geschichte des Kreises Frankenstein in Schlesien*, 2nd ed. [Kürten 1985], p. 342; M. Goliński, *Miasta*..., p. 57.

⁴ During the early modern era the shortest route from Wrocław *via* Niemcza lost its meaning for the benefit of a road that led through Świdnica and *Reichenbach* (Dzierżoniów). See: J. Maroń, *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne*, Wrocław–Racibórz 2008, p. 86–87, 138.

⁵ SUB 2, no 100, 125, 136 (C. Grünhagen wanted to see two documents here, from 1246 and 1247, for comparison see: SR no 500, 647a, 650, which was negated by W. Irgang), 236 (the privilege was considered a counterfeit by C. Grünhagen, see: SR no 748, which in turn was negated by H. Appelt and W. Irgang), 354; SUB 3, no 52, 519, 548; SUB 4, no 14; *Księga henrykowska*, I, 9; *Vita sanctae Hedwigis ducissae Silesiae*, ed. A. Semkowicz, [in:] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. 4, Warszawa 1961, p. 604; J.A. Kopietz, *Geschichte*..., p. 3, 49. In the 14th century the missing proof of purchasing Sadlno by the convent was the reason for creation of counterfeit documents issued by Henryk I in 1207 and 1211 about the donation of the village and four years of rent-free period to its inhabitants for the time of deforestation of the area (SUB 1, no 339, 346). Dispute about the tithe from Stolec (see SUB 3, no 548; SUB 4, no 379), despite the attempts to regulate it in 1282 by the parish priest Aleksander (SUB 5, no 23), became in turn the motif for forgery of its donation to the parson from Sadlno in 1251 (SUB 3, no 558).

⁶ SUB 5, no 306, 432, 484; SUB 6, no 42, 52, 69, 81, 226, 343; SR no 2696, 2726, 2806, 2960, 2975, 3137, 3162, 3879, 3898, 3935, 4055, 4072, 4209; *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis*, ed. H. Markgraf, J.W. Schulte (*Codex Diplomaticus Silesiae*, vol. 14), Breslau 1889, nr B.386; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte*..., p. 16–18 (lack in SUB), 20–21; *idem*, *Geschichte*..., p. 78, 84–85, 93; W. Werner, *Das Dominikaner-Kloster zum Heiligen Kreuz in Frankenstein Schl. Ein Beitrag zur Geschichte der Evangelischen Stadtpfarkirche*, Frankenstein 1926, p. 7; J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, p. 70, 104; J. Kloczowski, *op. cit.*, p. 53, 297–298; W. Kuhn, *Die Städtegründungspolitik*..., p. 40; *Deutscher Städteatlas*; *Schlesische Städtebuch*, p. 78–79.

⁷ M. Haisig, *Herb miasta Ząbkowice Śląskie*, [in:] *Źródłoznawstwo i studia historyczne*, ed. K. Bobowski, Wrocław 1989, p. 134, 136.

⁸ *Urkunden des Klosters Kamenz*, ed. P. Pfothenhauer (*Codex*..., vol. 10), Breslau 1881, no 118; J.A. Kopietz, *Geschichte*..., p. 120–125, 291, 294–304, 325–327; J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402*, [in:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, vol. I, ed. S. Kutrzeba, Kraków 1933, p. 418–421, 424, 476–477, 480; F. Hartmann, *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, trans. M. Czapiński, Wrocław 1992, p. 16–63; P. Sedláček, *Vztahy mezi Kladskem a Frankenštejnem ve 14. a 15. století*, “Kladský sborník”, 2, 1998, p. 117–122.

⁹ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte*..., p. 12–14, 26–27, 29–36, 39–44, 46–47, 51–52, 78, 96, 113, 208; F. Toenniges, „*Geliebte Heimat*”..., p. 342.

¹⁰ SUB 1, no 339; SR no 3974, 4222, 5436, 5467, 5940, 5981, 6363a, 6831, 6885, 6886; *Regesty Śląskie*, ed. W. Korta, vol. 3, Wrocław 1990, no 103; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte*..., p. 58–61, 68–70, 80–81, 90, 198–199, 209, 271, 276, 484–491; *idem*, *Geschichte*..., p. 63–64, 86–89, 100–101, 107, 109, 112–114, 187, 235; E. Pazdioara, *Męczennicy dominikańscy z Ząbkowic*, [w:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, ed. B. Grygorciewicz, J. Organiściak, Ząbkowice Śl. 2009, p. 11–20.

¹¹ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte*..., p. 213, 222, 329–330; *idem*, *Geschichte*..., p. 125; F. Hartmann, *op. cit.*, s. 80, 96, 130–131.

¹² M. Brann, *Geschichte der Juden in Schlesien*, vol. 4 and 5, “Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars Fraenckelscher Stiftung”, 1907, p. 149 and 1910, p. 167; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte*..., p. 106–113, 117, 120, 132, 148, 152–154, 182–184, 243, 251, 308; *idem*, *Geschichte*..., p. 94, 158; W. Werner, *op. cit.*, p. 13–18.

¹³ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte*..., p. 100–101, 130, 135, 181, 185–187, 190–191, 210–211, 220, 223, 225–227, 231, 233–236, 259–260, 308; *idem*, *Geschichte*..., p. 101, 157, 159, 188–189, 206–207, 272–273, 282, 304–306, 315–324, 336–343; W. Werner, *op. cit.*, p. 13–19. *Schlesische Städtebuch*, p. 80.

¹⁴ *Indykcja dominiów, poddanych i miast Śląska według „pierwszej rewizji” z 1726 roku. Materiały do statystyczno-geograficznego opisu Śląska z pierwszej połowy XVIII wieku*, ed. K. Orzechowski, Wrocław 1995, p. 234; *Rzemiosło w miastach śląskich w roku 1762/1763*, ed. Z. Kwaśny, Wrocław 1989, p. 18–19; F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 4, Brieg 1785, p. 121–122, 138–140, 183; *Śląskie tabele generalne z 1809 r.*, ed. Z. Kwaśny, Wrocław 1969 (Acta Universitatis Wratislaviensis No 97, Historia 15), p. 133; J.A. Kopietz, *Geschichte*..., p. 92–93, 196, 201, 240–241, 263–265, 278; K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 5: *Fürstentum Münsterberg. Kreis Frankenstein* (Münsterberg), Breslau 1944, p. 12–14; *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku*, vol. 2, part 2, ed. J. Janczak, Wrocław 1984, tab. 1 and 3, p. 99, 112; F. Toenniges, *700 Jahre Stadt Frankenstein in Schlesien 1286–1986. Eine Sammlung zeitgenössischer Dokumente*, [Kürten 1986], p. 7; *Schlesische Städtebuch*, p. 79, 81; A. Olejniczak, *Ząbkowice w okresie wojen napoleońskich*, [w:] *Ziemia ząbkowicka*..., p. 33, 39.

¹⁵ *Śląskie tabele*..., tab. 1, p. 117, 124; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königlichen preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1830, p. 875, 923–924; *ibidem*, 2nd ed., Breslau 1845, p. 814–816, 764–765; J.A. Kopietz, *Die vier Stadthore der Stadt Frankenstein*, “Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 33, 1899, p. 227–238; *idem*, *Kirchengeschichte*..., p. 213, 293, 295–296, 304, 311–319; *idem*, *Geschichte*..., p. 92–93, 158–159,

189, 197–198, 247, 265–268, 275, 277, 281, 335, 344–346; W. Werner, *op. cit.*, p. 19–25; F. Toenniges, „*Geliebte Heimat*”..., p. 97, 343; *Schlesische Städtebuch*, p. 79; J. Organiściak, *Krajobraz miejski Ząbkowic w połowie XIX wieku*, [in:] *Ziemia ząbkowicka*..., p. 47; L.A. Nowak, *Nasi starsi bracia w wierze. Historia Żydów na ziemi ząbkowickiej*, “Wiadomości Powiatowe”, 2011 (<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/zabkowice-slaskie/16,relacje-wspomnienia/29284>).

¹⁶ J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte*..., p. 323–325, 327, 341; *idem*, *Geschichte*..., p. 95, 195–196, 198, 203, 207–208, 275, 279–281, 348–351; *Die evang. Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl. Eine Geschichte in Bildern*, [Frankenstein 1912], *passim*; F. Toenniges, *700 Jahre*..., p. 7–8, 51; *idem*, „*Geliebte Heimat*”..., p. 17; *Schlesische Städtebuch*, p. 79, 82–83; P. Dominas, *Kolej w Ząbkowicach Śląskich*, [in:] *Ziemia ząbkowicka*..., p. 80–90; J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, part 1: *Z dziejów miasta, Ząbkowice Śl.* 1995, p. 42, 44–45; *idem*, *Krajobraz*..., p. 50–52; J. Organiściak, B. Grygorciewicz, M. Dziedzic, *Ząbkowice Śląskie 1287–2007. Ludzie, daty, fakty*, Ząbkowice Śl. 2007, p. 64.

¹⁷ *Statistische Notizen über den Kreis Frankenstein, Regierungs-Bezirk Breslau, Provinz Schlesien*, [Frankenstein 1860], p. 11; F. Toenniges, *700 Jahre*..., p. 8; *idem*, „*Geliebte Heimat*”..., p. 345; *Schlesische Städtebuch*, p. 80, 83; J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, p. 42, 45–46, 51; J. Organiściak, B. Grygorciewicz, M. Dziedzic, *op. cit.*, p. 74, 76.

¹⁸ F.A. Zimmermann, *op. cit.*, p. 138; *Śląskie tabele*..., tab. 1, p. 117; J.G. Knie, *op. cit.*, 1st ed., p. 923; *ibidem*, 2nd ed., p. 814; J.A. Kopietz, *Geschichte*..., p. 40, 180, 197–198, 240, 247; *Atlas historyczny*..., vol. 1, part 2, ed. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław–Warszawa 1976, tab. 2, p. 108; F. Toenniges, *700 Jahre*..., p. 55; *idem*, „*Geliebte Heimat*”..., p. 98; *Schlesische Städtebuch*, p. 80; J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, p. 47; A. Olejniczak, *op. cit.*, p. 40.

¹⁹ F.A. Zimmermann, *op. cit.*, p. 183; J.G. Knie, *op. cit.*, 1st ed., p. 875; *ibidem*, 2nd ed., p. 765; F. Toenniges, „*Gellebte Heimat*”..., p. 347.

²⁰ J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, p. 50–52; B. Grygorciewicz, *Oblicza przeszłości. Zarys dziejów Ząbkowic Śląskich w latach 1945–1948*, Ząbkowice Śl. 2007, p. 65–80, 87–98, 122, 133; M. Tolyz, *Historia mniszek Klarysek od Wieczystej Adoracji w Ząbkowicach Śląskich (dawna nazwa Franciszkańki Najświętszego Sakramentu)*, [in:] *Ziemia ząbkowicka*..., p. 70; J. Organiściak, B. Grygorciewicz, M. Dziedzic, *op. cit.*, p. 74, 80.

²¹ R.P. Masztalski, *Przeobrażenia struktury przestrzennej małych miast Dolnego Śląska po 1945 roku*, Wrocław 2005, fig. 15, tab. 2, 3, 11, p. 68, 74, 88, 96.

²² *Podziały administracyjne w Polsce Ludowej 1945–1975 ze szczególnym uwzględnieniem regionu ziebicko-ząbkowickiego*, comp. M. Ptak, Wrocław 1976 (Materiały Historyczne do Dziejów Miasta Ziębic i Regionu, no 7), p. 8, 12, 16, 20–21; Rozporządzenie Ministra Administracji i Gospodarki Przestrzennej z 17 X 1983 r.; Główny Urząd Statystyczny, Bank Danych Lokalnych (<http://stat.gov.pl/bdl/>); *Schlesische Städtebuch*, p. 82; P. Dominas, *op. cit.*, p. 91; J. Organiściak, B. Grygorciewicz, M. Dziedzic, *op. cit.*, p. 12, 14, 74, 96; <http://www.kubelki.com/index.php/historia>.

²³ R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, p. 581.

²⁴ R.E. Dickinson, *The morphology of the medieval German town*, “Geographical Review”, vol. 35, 1945, p. 92.

²⁵ Analysis of plans and dates of location after: J. Pudelko, *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967.

²⁶ *Ididem*.

²⁷ See: M. Goliński, *Zagadki śląskich nowych miast*, [in:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, ed. A. Bartoszewicz, G. Myśliwski, J. Pysiak, P. Żmudzki, Warszawa 2010, p. 174–178.

²⁸ Phases of city development were viewed differently by Kurt Bimler. As a border point at the west of the primary location he treated the Leaning Tower, as he claimed it must have been a gate tower. This seems unbelievable as it would force to imagine the city without a place for a church planned in advance. According to Bimler, the second stage included the time after 1302 when the city incorporated the area of the Dominican order. Soon the oldest fragment of the stone walls was to be built. Finally, the city was to develop towards the east, thus widening and lengthening its primary arrangement, unrestricted by any monumental objects (K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, vol. 5: *Fürstentum Münsterberg. Kreis Frankenstein* (Münsterberg), Breslau 1944, p. 4).

²⁹ This was accepted by both *Deutscher Städteatlas*, Lieferung 3, no 3 (1984): *Frankenstein*, ed. H. Stooß, by: W. Kuhn and P. Klemenz, *Frankenstein in Schlesien*, [in:] *Schlesische Städtebuch*, ed. H. Stooß, P. JohaneK, by W., Grosch et al. (*Deutsches Städtebuch*, vol. 1) Stuttgart–Berlin–Köln 1995, p. 79.

³⁰ J. Pudelko, *op. cit.*, p. 31.

³¹ R. Eysymontt, *op. cit.*, p. 581–584.

³² J. Pudelko, *op. cit.*, p. 25.

³³ K. Bimler, *op. cit.*, p. 9.

³⁴ W. Werner, *Die drei Wahrzeichen der Stadt Frankenstein*, Frankenstein 1933, p. 333.

³⁵ J.A. Kopietz, *Geschichte der deutschen Kultur und ihrer Entwicklung in Frankenstein und im Frankensteiner Lande*, Breslau 1910, p. 121.

³⁶ *Sprawozdanie z badań ratowniczych wykonanych przy okazji wykopów dla sieci elektrycznej przy ulicy Prusa i Sienkiewicza*, Author: Lidia Wiśniewska, 1995; R. Eysymontt, *op. cit.*, p. 585–586.

³⁷ A. Karłowska-Kamzowa, *Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław 1979, p. 117.

³⁸ G. Schoenaich, *Die räumliche Entwicklung der Stadt Frankenstein*, “Schlesische Geschichtsblätter”, 1930, no 3, p. 53, 56; J.A. Kopietz, *Geschichte*..., p. 346.

³⁹ G. Schoenaich, *op. cit.*, p. 54.

⁴⁰ University Library in Wrocław, F.B. Wernher, *Topographia oder Prodomus delineati Silesiae Ducatus*..., vol. IV, 1755, p. 519.

⁴¹ See: H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau*, Breslau 1889, (Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, part 2), p. 116.

⁴² R. Eysymontt, *op. cit.*, p. 587–589.

⁴³ See: K. Bimler, *Veit Stoß der Jüngere in Frankenstein*, [in:] *Quellen zur Schlesischen Kunstgeschichte*, ed. K. Bimler, vol. 3, Breslau 1938, p. 73–77.

⁴⁴ J.A. Kopietz, *Geschichte*..., p. 269, 271, 275; J. Organiściak, *Rozwój przestrzenny miasta*, [in:] M. Dziedzic, J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, Part 2: *Zabytki Ząbkowic Śląskich*, Ząbkowice Śląskie 2000, p. 32.

⁴⁵ J.A. Kopietz, *Geschichte*..., p. 272.

⁴⁶ *Am Born der Heimat*, ed. H. Gabriel, Kamenz 1926, p. 71.

⁴⁷ *Ząbkowice Śląskie stanowisko 77. Sprawozdanie z nadzoru nad kanalizacją sanitarną na ul. Ciasnej, Botwina, Proletariatzyków, Reymonta*, Author: A. Kowalska, July–September 1994; *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad wykopami pod rury gazowe na ul. Proletariatzyków w Ząbkowicach Śl.*, Authors: Z. Lissak, W. Piszczalowski, 1994.

⁴⁸ F. Lucae, *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica*..., Franckfurt 1689, vol. 2, p. 980; F.B. Wernher, *op. cit.*, p. 519.

⁴⁹ J.A. Kopietz, *Geschichte*..., p. 203.

⁵⁰ G. Schoenaich, *op. cit.*

⁵¹ J. Organiściak, *Rozwój*..., p. 33.

⁵² F.D. Jacob, *Die Görlitzer bürgerliche Hausanlage der Spätgotik und Frührenaissance. Studien zur Problematik der Wechselbeziehungen zwischen sozialökonomischer Struktur und bürgerlichen Hausbau im Zeitalter der frühbürgerlichen Revolution*, Görlitz 1972, p. 60.

⁵³ State Archives in Wrocław (further: AP Wrocław), District of Wrocław I/12971.

⁵⁴ *Bauordnung für die Städte des Regierungsbezirkes Breslau ausschliesslich der Stadt Breslau*, Breslau 1923, paragraph 24 clause 2, p. 61.

⁵⁵ AP in Wrocław, District of Wrocław 12 994.

⁵⁶ AP in Wrocław, Local department of the Silesian province, signature 12 994.

⁵⁷ B. Wolf is the only known architect connected with the development of residential estates in Ząbkowice in 1928. See: *Siedlung und Stadtplanung in Schlesien. II Ober- und Niederschlesien ein Ergebnis der Ausstellung in Breslau 1926*, Breslau 1926, p. 8; *10 Jahre Schlesische Heimatstätte 1919–1929*, Düsseldorf 1930, p. 70.

⁵⁸ 10 Jahre..., p. 50–51.

⁵⁹ Rola i znaczenie małych miast i miasteczek na Dolnym Śląsku (opracowanie), 1948, A.P in Wrocław, Urząd Wojewódzki (Eng. Voivodeship Office), Wrocław, XVIII/47, p. 30.

⁶⁰ AP in Wrocław, Urząd Wojewódzki (Eng. Voivodeship Office), Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego (Eng. Regional Directory of Spatial Development), XVIII/222.

⁶¹ Plan in 1 : 2500 scale, AP in Wrocław, Urząd Wojewódzki (Eng. Voivodeship Office), Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego (Eng. Regional Directory of Spatial Development), XVIII/221.

⁶² J. Organiściak, Rynek, [in:] M. Dziedzic, J. Organiściak, op. cit., p. 327.

⁶³ Change of Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Ząbkowice Śląskie. Resolution of the City Council from June 2nd, 2010. The study was prepared by a team of authors: architect E. Kiełtyka, architect W. Korpai, mgr inż. K. Chłopeniuk, mgr inż. K. Korpai, mgr A. Kurpiewski, L. Raczyńska.

⁶⁴ To large extend the text is based on a catalogue part of an unpublished study from 1996. I. Bińkowska, R. Eysymontt, A. Hryniewicz, Studium historyczno-urbanistyczne Ząbkowic Śląskich, Wrocław 1996, Archives of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków (Provincial Office for Protection of Monuments) in Wrocław, Delegation in Wałbrzych.

⁶⁵ Review of literature and overview of the phases of construction: S. Stulin, A. Włodarek, Ząbkowice Śląskie, kościół par. pw. św. Anny, [in:] Architektura gotycka w Polsce, ed. T. Mroczko, M. Arsyński, Warszawa 1995, p. 273–274.

⁶⁶ J.A. Kopietz, Kirchengeschichte..., p. 22–23.

⁶⁷ Ibidem, p. 30.

⁶⁸ See: ibidem, p. 48–50; M. Dziedzic, J. Organiściak, op. cit., p. 61, 62.

⁶⁹ J.A. Kopietz, Kirchengeschichte..., p. 50.

⁷⁰ Ibidem, p. 68.

⁷¹ Ibidem, p. 69, 87.

⁷² Ibidem, p. 111–116.

⁷³ M. Dziedzic, J. Organiściak, op. cit., p. 72.

⁷⁴ W. Werner, Das Dominikaner-Kloster..., p. 10; J.A. Kopietz, Kirchengeschichte..., p. 39.

⁷⁵ W. Werner, Das Dominikaner-Kloster..., p. 13.

⁷⁶ R. Eysymontt, R. Gliński, Badania architektoniczne przy zabytku: poddominikański zespół klasztorny, ob. Mniszek Klarysek od Wieczystej Adoracji w Ząbkowicach Śląskich wpisany do rejestru zabytków decyzją z dnia 5.09.1960 r. pod numerem A/1725/730, typescript.

⁷⁷ Information on modern transformations from: W. Werner, Das Dominikaner-Kloster..., and J.A. Kopietz, Kirchengeschichte...

⁷⁸ J. Wrabec, Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku. Systematyka typologiczna, Wrocław 1986, p. 45, 48; K. Kalinowski, Architektura barokowa na Śląsku w II poł. XVII wieku, Wrocław 1974, p. 52.

⁷⁹ J.A. Kopietz, Kirchengeschichte..., p. 234; according to Arkadiusz Wojtyła reconstruction of the church took place no sooner than in that period (A.Wojtyła, a paper presented on September 6th, 2014 in the monastery of the Order of the Poor Clares of Perpetual Adoration in Ząbkowice Śląskie).

⁸⁰ „Ambrosiusus Better überwölbte 1695 die Kreuzgänge und stellte die Kirche in ihren äusseren Structuren fertig”, J.A. Kopietz, Kirchengeschichte..., p. 235.

⁸¹ W. Werner, Das Dominikaner-Kloster..., p. 28.

⁸² M. Dziedzic, Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego i klasztor dominikański, [in:] M. Dziedzic, J. Organiściak, op. cit., p. 180.

⁸³ F. Zimmermann, op. cit., p. 183

⁸⁴ J.A. Kopietz, Kirchengeschichte..., p. 331–332.

⁸⁵ A. Karłowska-Kamzowa, op. cit., p. 117.

⁸⁶ F. Zimmermann, op. cit., p. 136.

⁸⁷ Historical data after J.A. Kopietz, Kirchengeschichte..., p. 311–315.

⁸⁸ F. Zimmermann, op. cit., p. 135; J.A. Kopietz, Kirchengeschichte..., p. 259–260.

⁸⁹ M. Zlat, Ząbkowice Śląskie: zabytki miasta, Wrocław 1970.

⁹⁰ Urkunden des Klosters Kamenz, nr CCLXVI, p. 220–221.

⁹¹ Information on particular phases of construction works as well as on the functions of particular chambers are given on the basis of the latest architectural works: Małachowicz, M., Karnicki, R., Małachowicz, A., Kret, K., Lawenda, D., Wyniki badań architektonicznych skrzydła wschodniego i południowego zamku w Ząbkowicach Śląskich, vol. 2, Wrocław–Ząbkowice 2012, mps., Kwaśniewski, A., Zamek w Ząbkowicach Śląskich w okresie rządów księcia Karola I – próba rekonstrukcji form, funkcji i treści, [in:] Monety – Zamek – Nagrobek. Książę Karol I z Podiebradów (1476-1536) między dziedzictwem przodków a dokonaniami potomków, ed. B. Czechowicz, Červený Kostelec–Wrocław 2015, p. 123–217.

⁹² M. Małachowicz, R. Karnicki, A. Małachowicz, K. Kret, D. Lawenda, op.cit.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ A. Kwaśniewski, op. cit., p. 179–180.

⁹⁵ According to B. Czechowicz (Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza, Warszawa 2005, s. 131) the tower in the eastern wing, attached from the side of the yard, primarily had a star-shaped vaulted ceiling on the ground floor.

⁹⁶ A. Kwaśniewski, op. cit., p. 183.

⁹⁷ M. Małachowicz, op. cit.

⁹⁸ Urkunden des Klosters Kamenz, nr CCCIII, p. 254.

⁹⁹ An attack on the castle was described by the city council of Wrocław in a letter to king Matthias Corvinus on 21st September, 1468. The attacking army had to overcome external fortifications, including underground chambers, see: J. A. Kopietz, Geschichte..., p. 300.

¹⁰⁰ A. Kwaśniewski, op. cit., p. 191.

¹⁰¹ A discussion on the author and time of construction of the Renaissance castle is introduced by K. Kaczmarek-Löw, Wendel Roskopf. Architekt wczesnego renesansu. Mity i rzeczywistość, Wrocław 2010, p. 360–361. See also: Kopietz J.A., Geschichte..., p. 304–307; K. Bimler, Die schlesischen massiven Wehrbauten, p. 16, 22, 26–28, recently also A. Kwaśniewski, op. cit. Authorship of Benedykt Rejt may be pointed out on the basis of a letter sent in 1529 by duke Charles I to a fiscal chamber in Bohemia, where a master builder Benediks from Prague is mentioned, see: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses, vol. 12, 1891, no 7939.

¹⁰² M. Chorowska, Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne, Wrocław 2003, p. 165.

¹⁰³ A. Kwaśniewski, op. cit., p. 196–197.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 198.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 198–199.

¹⁰⁶ M. Chorowska, op. cit., p. 165.

¹⁰⁷ A. Kwaśniewski, op. cit., p. 201.

¹⁰⁸ J.A. Kopietz, Geschichte..., p. 309.

¹⁰⁹ Text of a lustration in the State Archives in Wrocław, Duchy of Ziębice (Rep. 30), no 84.

¹¹⁰ The interpretation of a source text about cloisters by Kopietz was negated by Bimler (Die schlesischen massiven Wehrbauten, p. 16–17), who suggests that the point of reference was the gate tower.

¹¹¹ J.A. Kopietz, Geschichte..., p. 310.

¹¹² A. Kwaśniewski, op. cit., p. 134

¹¹³ M. Zlat, op. cit.

¹¹⁴ After World War Two the works were made in 1959, 1975 and between 1995 –1997. Since 2012 protective, adaptive and reconstructive works are being carried out, following the project of architect Maciej Małachowicz.

¹¹⁵ Most information according to: J. Kopietz, Geschichte..., and M. Zlat, op. cit.

¹¹⁶ According to W. Dziewulski the fortifications of rubble are dated at 1333–1335. W. Dziewulski, K. Eysymontt, Ząbkowice Śląskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta, a study ordered by W.Z.R.B. Wrocław, P.K.Z. Wrocław 1957, archives of ROSIDZ Wrocław, p. 5.

¹¹⁷ This assumption was accepted in Deutscher Städteatlas, as well as by P. Klemenz, op. cit., p. 79.

¹¹⁸ R. Eysymontt, op. cit., p. 581.

¹¹⁹ On the walls and city gates: J. Organiściak, Mury obronne, [in:] M. Dziedzic, J. Organiściak, op. cit., p. 33–44.

¹²⁰ K. Bimler, Die schlesischen massiven Wehrbauten, p. 16 foll.

¹²¹ M. Kobliuzius, Annales Francosteinenses, BUWw, AKc. 1949/241, provenance: Library of Schaffgotsch Family, old signature G.641, year 1413.

¹²² S. Stulin, A. Włodarek, op. cit., p. 274; see: J.A. Kopietz, Kirchengeschichte..., p. 236

¹²³ J.A. Kopietz, Kirchengeschichte..., p. 90.

¹²⁴ Ibidem, p. 331–332.

¹²⁵ J.A. Kopietz, Geschichte..., p. 336–353.

¹²⁶ M. Kobliuzius, op. cit., year 1533.

¹²⁷ Numerous inscriptions situated on the façade are quoted by J.A. Kopietz in Geschichte..., p. 348–350.

¹²⁸ J. Pudelko, Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast Śląskich XIII w., "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", 9, 1964, no 2, p. 117–118.

¹²⁹ H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., p. 117.

¹³⁰ J. Kopietz, Geschichte..., p. 188–189.

¹³¹ Ibidem, p. 201.

¹³² Ibidem, p. 270.

¹³³ H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., s. 117.

¹³⁴ See: U. Sowina, Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym, Warszawa 2009, p. 81–82.

¹³⁵ Skinners were granted their status in 1490, see: J. Kopietz, Geschichte..., p. 310.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Państwowe we Wrocławiu:

- Rejencja Wrocławska, 12971, 12994.
- Urząd Wojewódzki, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego, XVIII/47.
- Urząd Wojewódzki, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego, XVIII/221–222.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu:

Wernher F.B., *Topographia oder Prodomus delineati Silesiae Ducatus...*, t. 4, 1755.
Koblizius M., Annales Francosteinenses, BUWw, AKc. 1949/241, proveniencja: Biblioteka Schaffgotschów, dawn. sygn. G.641.

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Wałbrzychu:

Bińkowska I., Eysymontt R., Hryniewicz A., *Ząbkowice. Studium historyczno-urbanistyczne*, 1996.

Eysymontt R., Hryniewicz A., *Ząbkowice Śląskie. Karty inwentaryzacyjne zabytków architektury*, 1997.

Kowalska A., *Ząbkowice Śląskie stanowisko 77. Sprawozdanie z nadzoru nad kanalizacją sanitarną na ul. Ciasnej, Botwina, Proletariatzyków, Reymonta*, lipiec–wrzesień 1994.

Lissak Z., Piszczalowski W., *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad wykopami pod rury gazowe na ul. Proletariatzyków w Ząbkowicach Śl.*, 1994.

Wiśniewska L., *Sprawozdanie z badań ratowniczych wykonanych przy okazji wykopów dla sieci elektrycznej przy ulicy Prusa i Sienkiewicza*, 1995.

Archiwum Oddziału Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu:

Dziewulski W., Eysymontt K., *Ząbkowice Śląskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta wykonane na zlecenie W. Z. R. B.*, PKZ, Wrocław 1957.

Rochowicz M., *Studium historyczno-stylistyczne kościoła parafialnego p.w. św. Anny w Ząbkowicach Śląskich*, Wrocław 1982.

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE

Aelurius M. Georgius, *Glaciographia oder Glätzische Chronica*, Leipzig 1625.

Indykcja dominiów, poddanych i miast Śląska według „pierwszej rewizji” z 1726 roku. Materiały do statystyczno-geograficznego opisu Śląska z pierwszej połowy XVIII wieku, wyd. K. Orzechowski, Wrocław 1995.

Księga henrykowska, wyd. R. Grodecki, Poznań–Wrocław 1949.

Liber fundationis episcopatus vratislaviensis, wyd. H. Markgraf, J.W. Schulte, Breslau 1889 (Codex Diplomaticus Silesiae, t. 14).

Lucae F., *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica...*, Franckfurt 1689.

Podziały administracyjne w Polsce Ludowej 1945–1975 ze szczególnym uwzględnieniem regionu ziebicko-ząbkowickiego, zebrał M. Ptak, Wrocław 1976 (*Materiały Historyczne do Dziejów Miasta Ziębic i Regionu*, Nr 7).

Regesten zur schlesischen Geschichte, Breslau 1868–1930 (*Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 7, 16, 18, 22, 29, 30).

Regesty Śląskie, red. W. Korta, t. 3, Wrocław 1990.

Rzemiosło w miastach śląskich w roku 1762/1763, wyd. Z. Kwaśny, Wrocław 1989.

Schlesisches Urkundenbuch, t. 1, wyd. H. Appelt, t. 2–6, wyd. W. Irgang, Köln–Wien 1963–1998.

Śląskie tabele generalne z 1809 r., wyd. Z. Kwaśny, Wrocław 1969 (Acta Universitatis Wratislaviensis No 97, Historia 15), s. 105–148.

Vita sanctae Hedwigis ducissae Silesiae, wyd. A. Semkowicz, Warszawa 1961 (*Monumenta Poloniae Historica*, t. 4).

Zimmermann F.A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 4, Brieg 1785.

ŹRÓDŁA URZĘDOWE

Bauordnung für die Städte des Regierungsbezirkes Breslau ausschliesslich der Stadt Breslau, Breslau 1923.

Główny Urząd Statystyczny, Bank Danych Lokalnych. (<http://stat.gov.pl/bdl>).

Statistische Notizen über den Kreis Frankenstein, Regierungs-Bezirk Breslau, Provinz Schlesien, [Frankenstein 1860].

ATLASY, LEKSYKONY, SŁOWNIKI

Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku, t. 1, cz. 2, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław–Warszawa 1976; t. 2, cz. 2, red. J. Janczak, Wrocław 1984.

Deutscher Städteatlas, Lieferung 3, Nr 3 (1984): *Frankenstein*, red. H. Stoob, opr. W. Kuhn. Knie J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königlichen preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1830; wyd. 2, Breslau 1845.

Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau*, Breslau 1889, (*Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, cz. 2), Breslau 1889.

Schlesische Städtebuch, red. H. Stoob, P. Johaneke, opr. W. Grosch et al., Stuttgart–Berlin–Köln 1995 (*Deutsches Städtebuch*, t. 1).

OPRACOWANIA

10 Jahre Schlesische Heimatstätte 1919–1929, Düsseldorf 1930.

Am Born der Heimat, wyd. H. Gabriel, Kamenz 1926.

Bimler K., *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, t. 5: *Fürstentum Münsterberg. Kreis Frankenstein (Münsterberg)*, Breslau 1944.

Bimler K., *Veit Stoß der Jüngere in Frankenstein*, [w:] *Quellen zur Schlesischen Kunstgeschichte*, wyd. K. Bimler, t. 3, Breslau 1938, s. 74–77.

Boguszewicz A., *Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziebickiego do połowy XIV wieku*, Wrocław 2010.

Brann M., *Geschichte der Juden in Schlesien*, „Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars Fraenckelscher Stiftung”, 1896–1917.

Dąbrowski J., *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 1933.

Dickinson R.E., *The morphology of the medieval German town*, „Geographical Review”, t. 35, 1945, s. 74–97.

Die evang. Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl. Eine Geschichte in Bildern, [Frankenstein 1912].

Dominas P., *Kolej w Ząbkowicach Śląskich*, [w:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, red. B. Grygorcewicz, J. Organiściak, Ząbkowice Śląskie 2009, s. 79–92.

Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009.

Goliński M., *Miasta a polityka gospodarcza Henryka IV Probusa*, [w:] *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*, red. K. Wachowski, Wrocław 2005 (Wratislavia Antiqua 8), s. 49–62.

Goliński M., *Zagadki śląskich nowych miast*, [w:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. A. Bartoszewicz, G. Myśliwski, J. Pysiak, P. Żmudzki, Warszawa 2010, s. 174–178.

Grygorcewicz B., *Oblicza przeszłości. Zarys dziejów Ząbkowic Śląskich w latach 1945–1948*, Ząbkowice Śląskie 2007.

Haisig M., *Herb miasta Ząbkowice Śląskie*, [w:] *Źródłoznawstwo i studia historyczne*, red. K. Bobowski, Wrocław 1989, s. 133–137.

Hartmann F., *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, tłum. M. Czapliński, Wrocław 1992.

Jacob F.D., *Die Görlitzer bürgerliche Hausanlage der Spätgotik und Frührenaissance. Studien zur Problematik der Wechselbeziehungen zwischen sozialökonomischer Struktur und bürgerlichen Hausbau im Zeitalter der frühbürgerlichen Revolution*, Görlitz 1972.

Karłowska-Kamzowa A., *Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław 1979.

Kłoczowski J., *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII–XIV wieku*, Lublin 1956.

Kopietz J.A., *Die vier Stadthore der Stadt Frankenstein*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 33, 1899, s. 227–238.

Kopietz J.A., *Geschichte der deutschen Kultur und ihrer Entwicklung in Frankenstein und im Frankensteiner Lande*, Breslau 1910.

Kopietz J.A., *Kirchengeschichte des Fürstentums Münsterberg und des Weichbildes Frankenstein*, Frankenstein 1885.

Kuhn W., *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 15, 1966, s. 457–510.

Kuhn W., *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten in 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, t. 32, 1974, s. 1–20.

Kuhn W., *Die Erschließung des Frankensteiner Gebietes in Niederschlesien im 13. Jahrhundert*, [w:] *idem, Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, Sigmaringen 1984, s. 50–76.

Kwaśniewski A., *Zamek w Ząbkowicach Śląskich w okresie rządów księcia Karola I – próba rekonstrukcji form, funkcji i treści*, [w:] *Monety – Zamek – Nagrobek. Książę Karol I z Podiebradów (1476–1536) między dziedzictwem przodków a dokonaniami potomków*, red. B. Czechowicz, Červený Kostelec–Wrocław 2015, s. 124–217.

Maroń J., *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne*, Wrocław–Racibórz 2008.

Maszałski R.P., *Przeobrażenia struktury przestrzennej małych miast Dolnego Śląska po 1945 roku*, Wrocław 2005.

Młynarska-Kaletynowa M., *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 28, 1980, nr 3, s. 341–369.

Nowak L.A., *Nasi starsi bracia w wierze. Historia Żydów na ziemi ząbkowickiej*, „Wiadomości Powiatowe”, 2011 (<http://www.stztel.org.pl/pl/article/zabkowice-slaskie/16,relacje-wspomnienia/29284>).

Nowakowa J., *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.

Olejniczak A., *Ząbkowice w okresie wojen napoleońskich*, [w:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, red. B. Grygorcewicz, J. Organiściak, Ząbkowice Śląskie 2009, s. 33–40.

Organiściak J., *Krajobraz miejski Ząbkowic w połowie XIX wieku*, [w:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, red. B. Grygorcewicz, J. Organiściak, Ząbkowice Śląskie 2009, s. 41–54.

Organiściak J., *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] M. Dziedzic, J. Organiściak, *Ząbkowickie opowieści*, cz. 2: *Zabytki Ząbkowic Śląskich*, Ząbkowice Śląskie 2000, s. 5–32.

Organiściak J., *Ząbkowickie opowieści*, cz. 1: *Z dziejów miasta*, Ząbkowice Śląskie 1995.

Organiściak J., Grygorcewicz B., Dziedzic M., *Ząbkowice Śląskie 1287–2007. Ludzie, daty, fakty*, Ząbkowice Śląskie 2007.

Pazdioara E., *Męczennicy dominikańscy z Ząbkowic*, [w:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, red. B. Grygorcewicz, J. Organiściak, Ząbkowice Śląskie 2009, s. 11–20.

Pudelko J., *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967.

Sakwerda J., *Ząbkowice Śląskie. Dwa przyczynki do portretu miasta*, z. 1, [Ząbkowice] 1987. Schoenaich G., *Die räumliche Entwicklung der Stadt Frankenstein*, „Schlesische Geschichtsblätter”, 1930, nr 3, s. 53–58.

Sedláček P., *Vztahy mezi Kladskem a Frankenštejnskem ve 14. a 15. století*, „Kladský sborník”, 2, 1998, s. 117–122.

Siedlung und Stadtplanung in Schlesien. II Ober- und Niederschlesien ein Ergebnis der Ausstellung in Breslau 1926, Breslau 1926.

Toenniges F., „*Geliebte Heimat*“. *700 Jahre deutsche Geschichte des Kreises Frankenstein in Schlesien*, wyd. 2, [Kürten 1985].

Toenniges F., *700 Jahre Stadt Frankenstein in Schlesien 1286–1986. Eine Sammlung zeitgenössischer Dokumente*, [Kürten 1986].

Tolыз M., *Historia mniszek Klarysek od Wieczystej Adoracji w Ząbkowicach Śląskich (dawna nazwa Franciszkańki Najświętszego Sakramentu)*, [w:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, red. B. Grygorcewicz, J. Organiściak, Ząbkowice Śląskie 2009, s. 69–78.

Werner W., *Das Dominikaner-Kloster zum Heiligen Kreuz in Frankenstein Schl. Ein Beitrag zur Geschichte der Evangelischen Stadtpfarkirche*, Frankenstein 1926.

Werner W., *Die drei Wahrzeichen der Stadt Frankenstein*, Frankenstein 1933.

BIBLIOGRAFIE

M. Dziedzic, *Bibliografia Ząbkowic Śląskich*, [w:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, red. B. Grygorcewicz, J. Organiściak, Ząbkowice Śląskie 2009, s. 151–167.
<http://www.jorganisciak.pl/2-literatura.html>

BIBLIOGRAPHY

ARCHIVAL SOURCES

State Archives in Wrocław:

- Government District Wrocław, 12971, 12994.
- Urząd Wojewódzki (Voivodeship Office), Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego (Regional Directory of Spatial Development), XVIII/47.
- Urząd Wojewódzki (Voivodeship Office), Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego (Regional Directory of Spatial Development), XVIII/221–222.

University Library in Wrocław:

Wernher F.B., *Topographia oder Prodomus delineati Silesiae Ducatus...*, vol. 4, 1755.
Koblizius M., *Annales Francosteinenses*, BUWw, AKc. 1949/241, provenance: Library of Schaffgotsch Family, old signature G.641.

Archives of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków (Provincial Office for Protection of Monuments), Delegation in Wałbrzych:

Ząbkowice. Studium historyczno-urbanistyczne, authors: Bińkowska I., Eysymontt R., Hryniewicz A., 1996.

Ząbkowice Śląskie. Karty inwentaryzacyjne zabytków architektury, authors: Eysymontt R., Hryniewicz A., 1997.

Ząbkowice Śląskie stanowisko 77. Sprawozdanie z nadzoru nad kanalizacją sanitarną na ul. Ciasnej, Botwina, Proletariatszyków, Reymonta, author: Kowalska A., July–September 1994.

Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad wykopami pod rury gazowe na ul. Proletariatszyków w Ząbkowicach Śl., authors: Lissak Z., Piszczatowski W., 1994.

Sprawozdanie z badań ratowniczych wykonanych przy okazji wykopów dla sieci elektrycznej przy ulicy Prusa i Sienkiewicza, author: Wiśniewska L., 1995.

Archives of Oddział Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu (Department of National Heritage Board of Poland in Wrocław):

Ząbkowice Śląskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta wykonane na zlecenie W. Z. R. B., authors: Dziewulski W., Eysymontt K., PKZ, Wrocław 1957.

Studium historyczno-stylistyczne kościoła parafialnego p.w. św. Anny w Ząbkowicach Śląskich, author: Rochowicz M., Wrocław 1982.

DOCUMENTS

Georgius Aelurius M., *Glaciographia oder Glätzische Chronica*, Leipzig 1625.

Indykca dominiów, poddanych i miast Śląska według „pierwszej rewizji” z 1726 roku. Materiały do statystyczno-geograficznego opisu Śląska z pierwszej połowy XVIII wieku, ed. Orzechowski K., Wrocław 1995.

Księga henrykowska, ed. Grodecki R., Poznań–Wrocław 1949.

Liber fundationis episcopatus vratislaviensis, ed. Markgraf H., Schulte J.W., Breslau 1889 (Codex Diplomaticus Silesiae, vol. 14).

Lucae F., *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica...*, Franckfurt 1689.

Podziały administracyjne w Polsce Ludowej 1945–1975 ze szczególnym uwzględnieniem regionu ziebicko-ząbkowickiego, by Ptak M., Wrocław 1976 (*Materiały Historyczne do Dziejów Miasta Ziębic i Regionu*, No 7).

Regesten zur schlesischen Geschichte, Breslau 1868–1930 (Codex Diplomaticus Silesiae, vol. 7, 16, 18, 22, 29, 30).

Regesty Śląskie, ed. Korta W., vol. 3, Wrocław 1990.

Rzemiosło w miastach śląskich w roku 1762/1763, ed. Kwaśny Z., Wrocław 1989.

Schlesisches Urkundenbuch, vol. 1 ed. Appelt H., vol. 2–6 ed. Irgang W., Köln–Wien 1963–1998.

Śląskie tabele generalne z 1809 r., ed. Kwaśny Z., Wrocław 1969 (Acta Universitatis Wratislaviensis No 97, Historia 15), p. 105–148.

Vita sanctae Hedwigis ducissae Silesiae, ed. Semkowicz A., Warszawa 1961 (*Monumenta Poloniae Historica*, vol. 4).

Zimmermann F.A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, vol. 4, Brieg 1785.

STATE SOURCES

Bauordnung für die Städte des Regierungsbezirkes Breslau ausschliesslich der Stadt Breslau, Breslau 1923.

Central Statistical Office, Local Data Bank. (<http://stat.gov.pl/bdl>).

Statistische Notizen über den Kreis Frankenstein, Regierungs-Bezirk Breslau, Provinz Schlesien, [Frankenstein 1860].

ATLASES, DICTIONARIES, LEXICONS

Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku, vol. 1, part 2, ed. Janczak J., Ładogórski T., Wrocław–Warszawa 1976; vol. 2, part 2, ed. Janczak J., Wrocław 1984.

Deutscher Städteatlas, Lieferung 3, No 3 (1984): *Frankenstein*, ed. Stoob H., text by Kuhn W.

Knie J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königlichen preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1830; 2nd edition, Breslau 1845.

Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau*, Breslau 1889, (*Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, part 2), Breslau 1889.

Schlesische Städtebuch, ed. Stoob H., Johanek P., by Grosch W., et al., Stuttgart–Berlin–Köln 1995 (*Deutsches Städtebuch*, vol. 1).

STUDIES AND REPORTS

10 Jahre Schlesische Heimatstätte 1919–1929, Düsseldorf 1930.

Am Born der Heimat, ed. Gabriel H., Kamenz 1926.

Bimler K., *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, vol. 5: *Fürstentum Münsterberg. Kreis Frankenstein (Münsterberg)*, Breslau 1944.

Bimler K., *Veit Stoß der Jüngere in Frankenstein*, [in:] *Quellen zur Schlesischen Kunstgeschichte*, ed. Bimler K., vol. 3, Breslau 1938, p. 74–77.

Boguszewicz A., *Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziebickiego do połowy XIV wieku*, Wrocław 2010.

Brann M., *Geschichte der Juden in Schlesien*, “Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars Fraenckelscher Stiftung”, 1896–1917.

Dąbrowski J., *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402*, [in:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, vol. 1, ed. Kutrzeba S., Kraków 1933.

Dickinson R.E., *The morphology of the medieval German town*, “Geographical Review”, vol. 35, 1945, p. 74–97.

Die evang. Diakonissenanstalt zu Frankenstein i. Schl. Eine Geschichte in Bildern, [Frankenstein 1912].

Dominas P., *Kolej w Ząbkowicach Śląskich*, [in:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, ed. Grygorcewicz B., Organiściak J., Ząbkowice Śląskie 2009, p. 79–92.

Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009.

Goliński M., *Miasta a polityka gospodarcza Henryka IV Probusa*, [in:] *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*, ed. Wachowski K., Wrocław 2005 (Wratislavia Antiqua 8), p. 49–62.

Goliński M., *Zagadki śląskich nowych miast*, [in:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, ed. Bartoszewicz A., Myśliwski G., Pysiak J., Żmudzki P., Warszawa 2010, p. 174–178.

Grygorcewicz B., *Oblicza przeszłości. Zarys dziejów Ząbkowic Śląskich w latach 1945–1948*, Ząbkowice Śląskie 2007.

Haisig M., *Herb miasta Ząbkowice Śląskie*, [in:] *Źródłoznawstwo i studia historyczne*, ed. Bobowski K., Wrocław 1989, p. 133–137.

Hartmann F., *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, transl. Czapliński M., Wrocław 1992.

Jacob F.D., *Die Görlitzer bürgerliche Hausanlage der Spätgotik und Frührenaissance. Studien zur Problematik der Wechselbeziehungen zwischen sozialökonomischer Struktur und bürgerlichen Hausbau im Zeitalter der frühburgerlischen Revolution*, Görlitz 1972.

Karłowska-Kamzowa A., *Malarstwo śląskie 1250–1450*, Wrocław 1979.

Kłoczowski J., *Dominanie polscy na Śląsku w XIII–XIV wieku*, Lublin 1956.

Kopietz J.A., *Die vier Stadthore der Stadt Frankenstein*, “Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 33, 1899, p. 227–238.

Kopietz J.A., *Geschichte der deutschen Kultur und ihrer Entwicklung in Frankenstein und im Frankensteiner Lande*, Breslau 1910.

Kopietz J.A., *Kirchengeschichte des Fürstentums Münsterberg und des Weichbildes Frankenstein*, Frankenstein 1885.

Kuhn W., *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, “Zeitschrift für Ostforschung”, 15, 1966, p. 457–510.

Kuhn W., *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten in 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, “Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, vol. 32, 1974, p. 1–20.

Kuhn W., *Die Erschließung des Frankensteiner Gebietes in Niederschlesien im 13. Jahrhundert*, [in:] *idem, Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, Sigmaringen 1984, p. 50–76.

Kwaśniewski A., *Zamek w Ząbkowicach Śląskich w okresie rządów księcia Karola I – próba rekonstrukcji form, funkcji i treści*, [in:] *Monety – Zamek – Nagrobek. Książę Karol I z Podiebradów (1476–1536) między dziedzictwem przodków a dokonaniami potomków*, ed. Czechowicz B., Cervený Kostelec–Wrocław 2015, p. 124–217.

Maroń J., *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne*, Wrocław–Racibórz 2008.

Masztalski R.P., *Przeobrażenia struktury przestrzennej małych miast Dolnego Śląska po 1945 roku*, Wrocław 2005.

Młynarska-Kaletynowa M., *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 28, 1980, no 3, p. 341–369.

Nowak L.A., *Nasi starsi bracia w wierze. Historia Żydów na ziemi ząbkowickiej*, „Wiadomości Powiatowe”, 2011 (<http://www.szetl.org.pl/pl/article/zabkowice-slaskie/16,relacje-wspomnienia/29284>).

Nowakowa J., *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.

Olejniczak A., *Ząbkowice w okresie wojen napoleońskich*, [in:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, ed. Grygorcewicz B., Organiściak J., Ząbkowice Śląskie 2009, p. 33–40.

Organiściak J., *Krajobraz miejski Ząbkowic w połowie XIX wieku*, [in:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, ed. Grygorcewicz B., Organiściak J., Ząbkowice Śląskie 2009, p. 41–54.

Organiściak J., *Rozwój przestrzenny miasta*, [in:] Dziedzic M., Organiściak J., *Ząbkowickie opowieści*, part 2: *Zabytki Ząbkowic Śląskich*, Ząbkowice Śląskie 2000, p. 5–32.

Organiściak J., *Ząbkowickie opowieści*, part 1: *Z dziejów miasta*, Ząbkowice Śląskie 1995.

Organiściak J., Grygorcewicz B., Dziedzic M., *Ząbkowice Śląskie 1287–2007. Ludzie, daty, fakty*, Ząbkowice Śląskie 2007.

Pazdioara E., *Męczennicy dominikańscy z Ząbkowic*, [in:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, ed. Grygorcewicz B., Organiściak J., Ząbkowice Śląskie 2009, p. 11–20.

Pudelko J., *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967.

Sakwerda J., *Ząbkowice Śląskie. Dwa przyczynki do portretu miasta*, vol. 1, [Ząbkowice] 1987.

Schoenaich G., *Die räumliche Entwicklung der Stadt Frankenstein*, “Schlesische Geschichtsblätter”, 1930, no 3, p. 53–58.

Sedláček P., *Vztahy mezi Kladskem a Frankenštejnem ve 14. a 15. století*, „Kladský sborník”, 2, 1998, p. 117–122.

Siedlung und Stadtplanung in Schlesien. II Ober- und Niederschlesien ein Ergebnis der Ausstellung in Breslau 1926, Breslau 1926.

Toenniges F., *„Geliebte Heimat”. 700 Jahre deutsche Geschichte des Kreises Frankenstein in Schlesien*, ed. 2 [Kürten 1985].

Toenniges F., *700 Jahre Stadt Frankenstein in Schlesien 1286–1986. Eine Sammlung zeitgenössischer Dokumente*, [Kürten 1986].

Tolyż M., *Historia mniszek Klarysek od Wieczystej Adoracji w Ząbkowicach Śląskich (dawna nazwa Franciszkańki Najświętszego Sakramentu)*, [in:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, ed. Grygorcewicz B., Organiściak J., Ząbkowice Śląskie 2009, p. 69–78.

Werner W., *Das Dominikaner-Kloster zum Heiligen Kreuz in Frankenstein Schl. Ein Beitrag zur Geschichte der Evangelischen Stadtpfarkirche*, Frankenstein 1926.

Werner W., *Die drei Wahrzeichen der Stadt Frankenstein*, Frankenstein 1933.

BIBLIOGRAPHIES

Dziedzic M., *Bibliografia Ząbkowic Śląskich*, [in:] *Ziemia ząbkowicka. Studia historyczne*, ed. Grygorcewicz B., Organiściak J., Ząbkowice Śląskie 2009, p. 151–167.

<http://www.jorganisciak.pl/2-literatura.html>

KARTOGRAFIA I ILUSTRACJE

Opracował Rafał Eysymontt

Na okładce i stronie tytułowej: Ząbkowice Śląskie. **Panorama miasta od południowego wschodu, 1738.** F.B. Werner, *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VII i.e. Vorstellung der Prospecte von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738.* Tablica VII – Scn. 55–61. Miedzioryt kolorowany, wymiary: 26,3 × 16,7 cm.

Zbiory Ikonograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. 595029.

CZĘŚĆ OPISOWA

1. Usytuowanie Frankenbergu (Przylęk), Löwensteinu (Koziniec) i Frankensteinu (Ząbkowice) w stosunku do najbliższych miast książęcych i ostatecznego przebiegu dróg. Oprac. M. Goliński, oprac. kart. M. Siehankiewicz.

2. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i na ziemi kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa, oprac. kart. J. Pola-marczuk.

3. Ząbkowice Śląskie. Szkic panoramy miasta od wschodu, lata 30. XVIII w. F.B. Werner, *Franckenstein.* Rysunek w pamiętniku podróży Johanna Benjamina Fasserle w: *Herzogthum Schlesien oder Scizzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere länder, Bresslau Johann Benjamin Fasserle Anno 1760 der 20 Octb. von Herrn von Wernher gemacht in seinem Reissen.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 28,5 × 12,5 cm, fragment karty 3. **Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. Hs R. 555e.**

4. Ząbkowice Śląskie. Widok miasta od północnego zachodu, lata 60. XVIII w. F.B. Werner, *Franckenstein von Mitternacht,* rysunek ze zbioru *Pläne und Ansichten schlesischen Städte.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 8,4 × 7,5 cm, na odwrocie pieczęć *Schlesisches Museum für Kunstgewerbe u. Althertumer Breslau.* Legenda:

1. Begräbnis K.	kościół cmentarny
2. Dominican: Cl.	klasztor Dominikanów
3. Bresl. Thor.	Brama Wrocławska
4. Zадler Kirch	kościół w Sadlnie
5. Das Rathaus	ratusz
6. Glätzer Thor	Brama Kłodzka
7. Fürstl. Schloss	zamek książęcy
8. Glocke Thür	dzwonnica
9. Pfarr K.	kościół parafialny
10. Schweidnitzer Thor	Brama Świdnicka

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. VII-0078-15.7.

5. Ząbkowice Śląskie. Ratusz i jego otoczenie, między 1762 a 1771 r. F.B. Werner, *Prospect vom Rathaus,* [w:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Repräsentanten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 9,5 × 17,8 cm.

Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV, s. 561.

6. Ząbkowice Śląskie. Widok miasta od północnego zachodu, lata 60. XVIII w. F.B. Werner, *Stadt Franckenstein von abend, rysunek ze zbioru Pläne und Ansichten schlesischen Städte.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary 18,1 × 8,2 cm, na odwrocie pieczęć *Schlesisches Museum für Kunstgewerbe u. Althertumer Breslau.* Legenda:

1. Bres. Kretscham	Karczma Wrocławska
2. Begräbnus Kirchel	kościół cmentarny
3. Breslauër Thor	Brama Wrocławska
4. Dominican: Closter	klasztor Dominikanów
5. Das Land- Haüs	dom stanów krajowych
6. Das Rathaus	ratusz
7. Schweidnitzer Thor	Brama Świdnicka
8. Der glocken Thurn	dzwonnica
9. Stadt Pfarr Kirch zů S. Anna	kościół parafialny pw. św. Anny
10. S. Hedwigs Kirch im Zadel	kościół pw. św. Jadwigi w Sadlnie
11. Das Fürstl. sperl. Schlos	zamek książęcy
12. Das Schüs Haus	dom strzelecki

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. VII-0078-40.

7. Ząbkowice Śląskie. Widok miasta od południowego wschodu, lata 60. XVIII w. F.B. Werner, *Franckenstein von Aufgang an zu sehen,* rysunek ze zbioru *Pläne und Ansichten schlesischen Städte.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary 18,1 × 8,2 cm, na odwrocie pieczęć *Schlesisches Museum für Kunstgewerbe u. Alther-tumer Breslau.* Legenda:

1. S. Hedwig in Zadel	kościół pw. św. Jadwigi w Sadlnie
2. S. Georgen Hospital	szpital pw. św. Jerzego
3. Glatzer Thor	Brama Kłodzka
4. Das Schloß	zamek
5. Das Pfarr Kirch	kościół parafialny
6. Glocken Thurn	dzwonnica
7. Das Landhaus	dom stanów krajowych
8. Rathaus ünd Thurm	ratusz i wieża

9. Dominicaner Closter	klasztor Dominikanów
10. Breslauer Thor	Brama Wrocławska
11. S. Nicolai begrabnis K.	kościół cmentarny pw. św. Mikołaja

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. VII-0078-40.

8. Ząbkowice Śląskie. Panorama miasta od północy, przed 1880. U.K. Huber wg rysunku Th. Blätterbauera, w: F. Schroller, *Schlesien. Eine Schilderung...*, Glogau (b.r.), Bd. 2, s. 240.

Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. 11271 II.

9. Ząbkowice Śląskie. Schematyczny plan miasta, ok. 1750. *Münsterberg.* Karta tytułowa w: Ch.F. von Wrede, *Krieges Carte des Theiles von Ober Schlesien dieseits der Oder, von Brieg bis Oderberg, ferner längs der Oesterreichischen Grentze über Troppau und Jaegerndorff bis Patschkau und so vortan über Münsterberg nach Brieg.* Rysunek piórkiem kolorowany, oznaczona sieć dróg, zabudowania, lasy, szrafowaniem rzeźba terenu, wymiary: 13 × 10 cm, skala oryginału ok. 1 : 13 500.

Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, sygn. IIC Kart. N 15060-1.

10. Ząbkowice Śląskie. Widok na Krzywą Wieżę i kościół św. Anny z wieży ratuszowej, pocz. XX w. Seidel, *Blick vom Rathausturm auf schiesen Turm und katholische Stadtpfarrkirche St. Anna,* reprodukcja fotografii w: „Wir Schlesier!” 1928, s. 468.

11. Ząbkowice Śląskie. Widok na zamek i kościół św. Anny, ok. 1895. A. Woelfl. Rysunek piórkiem, akwarela, gwasz, wymiary: 8,8 × 4 cm. Krzywa Wieża z hełmem sprzed 1858 r.

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. Nm XIX 1155.

12. Ząbkowice Śląskie. Widok zamku od strony południowej, przed 1880. K&R wg rysunku Th. Blätterbauera w: F. Schroller, *Schlesien. Eine Schilderung...*, Glogau (b.r.), Bd. 2, s. 245.

Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. 11271 II.

13. Ząbkowice Śląskie. Widok ogólny miasta od północnego zachodu z mostem na Budzówce i figurą Jana Nepomucena, ok. 1895. A. Woelfl. Rysunek piórkiem, akwarela, gwasz, wymiary: 12,2 × 7,1 cm. Krzywa Wieża z hełmem sprzed 1858.

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. Nm XIX 1157.

14. Ząbkowice Śląskie. Panorama miasta, widok od strony południowej, 1805. F.G. Endler, *Franckenstein,* grafika zamieszczona w: „Breslauische Erzähler” 1805, Jg. 6, Nr. 26, s. 401.

15. Ząbkowice Śląskie. Szkic planu miasta po pożarze w 1858. J. Korn, *Skizze der Stadt Frankenstein unter Bezeichnung der AM 24 April 1858 von Mittags 2 Uhr bis Abends gegen 7 Uhr durch Feuer zerstörten Theile,* zamieszczony w: *Beilage zu No 192 der Schlesischen Zeitung, d. 26. April 1858.* [Szkic miasta Ząbkowice, pod oznaczeniem AM obszar, który spłonął 24 kwietnia 1858 roku od 2 w południe do 7 wieczorem, Breslau /24. April 1858]. Rysunek, orientacja zachodnia, wymiary: 22,8 × 21 cm. Na dole dopisek: *Schrafirten stellen bezeichnen disjenigen Stadtteile Welch bis 6 ½ Uhr Abends Nieder gebrannt werden. Der Pfeil a.wm. gibt Windrichtung an.* [Szrafowane miejsca oznaczają tę część miasta, która do 18.30 po południu spłonęła. Strzałka oznacza kierunek wiatru].

Zbiory Kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej, sygn. 10414-I.C. TKI 1452.

16. Ząbkowice Śląskie. Widok Rynku z blokiem śródrynkowym od południa, 1924. Fotografia lotnicza, wymiary: 24 × 17 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, NBA 58538.

17. Ząbkowice Śląskie. Dawne osiedle policyjne, obecnie ul. Polna, 1923. *Schutzpolizeisiedlung.* Fotografia w: „10 Jahre Schlesische Heimatstätte 1919–1929”, Düsseldorf 1930, s. 50.

18. Ząbkowice Śląskie. Dawne osiedle policyjne, obecnie ul. Polna, plan założenia urbanistycznego, ok. 1923. *Schutzpolizeisiedlung.* Reprodukca rysunku w: „10 Jahre Schlesische Heimatstätte 1919–1929”, Düsseldorf 1930, s. 51.

19. Ząbkowice Śląskie. Niezachowana północna pierzeja rynkowa, 1957. J. Grzegorzcyk, fotografia w: W. Dziewulski, K. Eysymontt, *Ząbkowice Śląskie – studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta,* 1957. Fotografia, wymiary: 16,9 × 12,8 cm.

Archiwum Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu, maszynopis. sygn. PKZ Rys-8461.

20. Ząbkowice Śląskie. Kościół parafialny św. Anny, między 1762 a 1771. F.B. Werner, *Pfar Kirche z. S. Anna in Frankestein,* [w:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Repräsentanten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 9,5 × 16,2 cm.

Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV, sygn. BU WR IV-549.

21. Ząbkowice Śląskie. Klasztor dominikanów, między 1762 a 1771. F.B. Werner, *Dominicaner Closter zu heil [Kreutz] in Franckstein,* [w:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Repräsentanten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen*

Häusern, lust und kirchgerthen. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 9,5 × 15,6 cm.

Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV, sygn. BU WR IV-551.

22. Ząbkowice Śląskie. Kościół w Sadlnie, między 1762 a 1771. F.B. Werner, Kirch in Zadel, [w:] Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 7,4 × 7,2 cm.

Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV, sygn. BU WR IV-614/L.

23. Ząbkowice Śląskie. Przedmieście Kłodzkie z kościołem św. Jerzego, koniec XIX w. Fotografia, wymiary: 22,7 × 16,9 cm. Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, sygn. 63828.

24. Ząbkowice Śląskie. Zamek przed zniszczeniem widoczny od wschodu, lata 60. XVIII w. F.B. Werner, Schlos in Franckstein vor der Zersprengüng, rysunek ze zbioru Pläne und Ansichten schlesischen Städte. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 10,6 × 7,4 cm.

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. VII-0078-15.

25. Ząbkowice Śląskie. Wieża Bramy Wrocławskiej, ok. 1895. A. Woelfl. Rysunek piórkiem, akwarela, gwasz, wymiary: 4,9 × 6,5 cm. Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. Nm XIX 1153.

26. Ząbkowice Śląskie. Rynek, widok na ratusz i fragment bloku śródmiejskiego, 1817. Ulke C., Ansicht des Rathauses nebst dem Bathause von der Abendseite zu Frankenstein. Reprodukja rysunku w: „Wir Schlesier!” 1928, s. 468.

27. Ząbkowice Śląskie. Kwartał zabudowy zachodniej pierzei Rynku, naprzeciw Bramy Świdnickiej, widok ogólny, między 1762 a 1771. F.B. Werner, w: Prospect des Ring od. Marckt Virtel gege Schweidn. Thor. Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 9 × 17,2 cm.

Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV, s. 559.

CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Ząbkowice Śląskie. Plan katastralny. Skala 1 : 2500. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1 : 2500 opracowany na podstawie planu katastralnego z 1923 roku, przechowywanego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

2. Ząbkowice Śląskie. Rozwój przestrzenny miasta. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1 : 10 000 opracowany na podstawie mapy topograficznej w skali 1 : 10 000 z 1997 r.

3. Ząbkowice Śląskie. Funkcje najważniejszych obiektów w centrum miasta. Fazy budowlane łącznie z partiami piwnic i przyziemi. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1 : 2500 opracowany na podstawie mapy numerycznej z 2013 r.

4. Ząbkowice Śląskie. Czas powstania najważniejszych obiektów (do 1945 r.). Oprac. R. Eysymontt. Oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1 : 2500 opracowany na podstawie mapy numerycznej z 2013 r.

5. Ząbkowice Śląskie. Rzuty średniowiecznych i nowożytnych piwnic potwierdzonych współczesnymi pomiarami. Oprac. R. Gliński. Oprac. kart. R. Gliński, M. Siehankiewicz. Plan opracowany na podstawie mapy numerycznej z 2013 r.

6. Ząbkowice Śląskie. Panorama miasta od południowego wschodu, 1738. F.B. Werner, Franckenstein [Münsterberge.], [w:] Scenographia Urbium Silesiae Tab. VII i.e. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. Iaergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738. Miedzioryt kolorowany, wymiary: 26,3 × 16,7 cm. Legenda:

1. Zadel K. zu S. Hedwigis	kościół pw. św. Jadwigi w Sadlnie
2. Spital	szpital
3. Glatzer Thor	Brama Kłodzka
4. Fürstl. Auerspergische Schloß	zamek książęcy Auerspergów
5. StadtPffar K. zu S. Anna	kościół parafialny pw. św. Anny
6. Glocken Thurm	dzwonnica
7. Der Rath Thurm	wieża ratuszowa
8. Das Land haus	dom stanów krajowych

9. Münsterbergische Thor	Brama Ziębicka
10. Closter der PP. Dominicaner	klasztor Dominikanów
11. Breslauische Thor	Brama Wrocławska
12. Begräbnis Kirchel	kaplica pogrzebowa
13. Bresl. Kretscham	Karczma Wrocławska

Zbiory Ikonograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. 595029, tabl. VII, nr 56.

7. Ząbkowice Śląskie. Mapa księstwa ziębickiego, poł. XVIII w. F.B. Werner, Das Fürstenthum Münsterberg zum Bresslauischen Ober-Amt gehörig. Fragment, miedzioryt kolorowany, wymiary: 23,5 × 34,6 cm, skala liniowa: 1 mila (2000 rh Ruthen) = 21,8 cm. Nad mapą u góry widok miasta Ziębice, u dołu widok miasta Ząbkowice. Legenda:

1. Breslauer Thor	Brama Wrocławska
2. Begräbnis Kirche	kościół cmentarny
3. Closter Kirche der capuziner	klasztor Kapucynów (sic!)
4. Die Zadel Kirch	kościół pw. św. Jadwigi w Sadlnie
5. Breslausche Thor	Brama Wrocławska (sic!)
6. Rathaus und Thurn	ratusz i wieża
7. Glatzer Thor	Brama Kłodzka
8. F. Auersperge Schlos	zamek książęcy Auerspergów
9. Glocken Thurn	dzwonnica
10. Pfarr Kirche zu S. Anna	kościół parafialny pw. św. Anny

Zbiory Kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. 2482-IV B.

8. Ząbkowice Śląskie. Miasto, widok ogólny z lotu ptaka, między 1762 a 1771. F.B. Werner, Plan oder Gründ Ris von Frankenstein, [w:] Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 28,2 × 33,5 cm. Legenda:

1. Das fürst. Schlos	zamek książęcy
2. Pfkirkh zu S. Anna	kościół parafialny pw. św. Anny
3. Dominicaner Clost. ad s. +	klasztor Dominikanów pw. św. Krzyża
4. Stadt Rathaus	ratusz miejski
5. Landhaus	dom stanów krajowych
6. Die Taberna	tawerna
7. Hennrichaüer Pralatêhaüs	dom prałatów henrykowskich
8. Clozter Camentzwerhaüs	dom klasztoru w Kamieńcu
9. Hernn von Dittelshaüs	dom Dittela
10. Die Rentmeisterey	dom podskarbiego
11. Der Pfarhof	dom parafialny
12. Die Schüle	szkoła
13. Die Stadt Würtschaft	gospodarstwo miejskie
14. Das Glatzer Thor	Brama Kłodzka
15. Schweidnitzer Thor	Brama Świdnicka
16. Bresläuer Thor	Brama Wrocławska
17. Münsterberger Thor	Brama Ziębicka
18. Das alte Bräühaüs	stary browar
19. Neue Bräühaüs	nowy browar
20. Spittal Kirche zu S. Georgen	kościół szpitalny św. Jerzego
21. Die Spittal Mühle	młyn szpitalny
22. Die Waiber Trütze	dom opieki dla kobiet
23. Zadel Kirch S. Hedwig	kościół pw. św. Jadwigi w Sadlnie
24. Begräbnis Kirch zü S. Niclaus	kościół cmentarny pw. św. Mikołaja
25. Die Loch Mühle	młyn garbarski
26. Die Schloss Mühle	młyn zamkowy
27. Schloss Teicheln	staw zamkowy
A. Der grosser Ring zu der Markt	Duży Rynek przy targu
B. die Bresll gasse	Zaulek Wrocławski
C. Tuchmacher Gasse	ul. Płócienników
D. Münsterberg gasse	ul. Ziębicka
E. Die Bader gasse	ul. Łazienna
F. Auf der Neustadt	Na Nowym Mieście
G. Nieder lange gasse	ul. Długa Dolna
H. Ober lange gasse	ul. Długa Górna
I. Auf der freiheit	wolna jurydyka
K. Die kirch gasse	ul. Kościelna
L. Die Schweidnitzergasse und Lochgasse	ul. Świdnicka i Garbarska
M. Das Schüshaus	dom strzelecki
N. Pratzniz bach	rzeka Jackowa
O. Die Bautze bach	rzeka Budzówka
P. ünter den gärbern	Pod Garbarzami

Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV, s. 534/535.

9. Ząbkowice Śląskie. Plan miasta, między 1762 a 1771. F.B. Werner, *Grund Ris von Frankenstein*, [w:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 18,6 × 17,9 cm. Oznaczone nazwy ulic. Legenda:

1. Fürstl Schloss	zamek książęcy
2. Pfarr Kirche	kościół parafialny
3. Dominican – Clost.	klasztor Dominikanów
4. begräbn, K.	kościół cmentarny
5. Spittal an S. Georg	szpital pw. św. Jerzego
6. Stadt Rathaus	ratusz miejski
7. Glatzer Thor	Brama Kłodzka
8. Schweidnitz. Thor	Brama Świdnicka
9. Bresl. Thor	Brama Wrocławska
10. Münsterb. Thor	Brama Ziębicka
11. An der Kawain	An der Kawain
12. die Zeideler Berg	Sadlneńska Góra
13. Spittalmühle	młyn szpitalny

Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV, s. 555.

10. Ząbkowice Śląskie. Fragment mapy topograficznej, 1747–1753. Ch.F. v. Wrede, *Krieges Karte der Gegend von Breslau bis an die Pohlinsche Grenze und von Creuzburg bis nach Zullchau in 42 Sectiones eingetheilet*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 59 × 43 cm, skala liniowa: 1 mila (2000 rh Ruthen) = 21,8 cm, skala oryginału 1 : 34 500. Mapa ukazuje rzeźbę terenu, wody, lasy, sieć drogową i zabudowę.

Stadtbibliothek Berlin, Kartenabteilung, sygn. N 15060, Band 1 Karte 32.

11. Ząbkowice Śląskie. Fragment mapy topograficznej, 1764–1770. Wilhelm Ludwig Regler, *Schlesien links der Oder ohna Grafschaft Glatz*. Rysunek kolorowany, wymiary kart podklejonych wtórnie na płótnie: 89 × 62 cm, skala oryginału 1 : 24 000. Mapa 104, sekcja 74. Oznaczono drogi, lasy, rzeźbę terenu.

Staatsbibliothek Berlin. Kartenabteilung, sygn. Kart N 15 140, Blatt 73.

12. Ząbkowice Śląskie. Fragment mapy topograficznej, 1824. Urmesstischblatt. Fragmenty czterech sekcji: 3190, 3191, 3135, 3136. *Blatt 3190: Frankenstein; Aufgenommen geichnet und im Jahre 1824 von Curio, Lieut. 21 ter sie Int. Regt; Blatt 3191: Camenz; Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 von Putzki Lt. im 3 ten Inf. Regt.; Blatt 3135: Gnadenfrei; Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 von Curio Lieut. im 21 ten Inf. Regt.; Blatt 3136: Tepliwoda; Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 von C. Curio Lt. im 21 ten Inf. Regt.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 49 × 35 cm, skala oryginału 1 : 24 000. Oznaczone: sieć dróg, zabudowania, lasy, szrafowaniem rzeźba terenu.

Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, N. 729, Blatt 3190, 3191, 3135, 3136.

13. Ząbkowice Śląskie. Widok miasta od zachodu z dachu domu strzeleckiego, ok. 1850. W. Vogt, *Ansicht von Frankenstein*. Kolorowana litografia naklejona na karton, wymiary: 55,9 × 34,7 cm, wyd. Kowary.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Samlung Haselbach, sygn. 764 KIV.

14. Ząbkowice Śląskie. Panorama miasta od wschodu, ok. 1830. Carl Mattis. Litografia kolorowana, wymiary: 31,9 × 26,3 cm. Widok miasta od wschodu od kościoła w Sadlnie po lewej do kaplicy św. Mikołaja na Przedmieściu Wrocławskim po prawej.

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. VII-9975.

15. Ząbkowice Śląskie. Plan Ząbkowic Śląskich przed pożarem, ok. 1860. Plan von Frankenstein vor der Brände. Druk jednobarwny, wymiary: 27,5 × 18,5 cm, brak oznaczonej skali, skala reprodukcji: 115% względem skali oryginału. Orientacja północno-zachodnia. Oznaczone: rzeka Budzówka, stawy, ulice i ich nazwy, drogi, mosty, pola, łąka, ogrody, cmentarze, mury i bramy miejskie, zamek; zaprojektowana linia kolejowa; wodociąg miejski, kościoły, klasztor, poczta, budynki mieszkalne.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/311.

16. Ząbkowice Śląskie. Panorama miasta po pożarze w 1858. Frankenstein am Busstage 1858 (21 April – vier Tage mach dem Brande), Vom Zadler Kirchberge aus photographirt durch Köhler in Reichenbach, fot. Köhler, litogr. L. Sachse & Co., Berlin. Grafika na podstawie fotografii, wymiary 75 × 22 cm. Widok miasta od strony południowo-wschodniej. W południowej części spalonego miasta widoczne zachowane jedynie ściany ogniowe budynków.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Biblioteka Naczelnego Królewskiego Prezydium Prowincji Śląskiej we Wrocławiu, Kart, sygn. 5.

17. Ząbkowice Śląskie. Fragment planu katastralnego miasta z 1851 r., uzupełnienia z 1865. Plan złożony z dwóch części. Plan w górnej części: *Regierungsbezirk Breslau Kreis Frankenstein Gemarkung Frankenstein №18, Gemarkungskarte in 5 Blättern, 4ten Blatt nach den Cubierschký plan 1851 copiert und ergänzt*

im Maßstab 1 : 1000 darauf den Vermessungs Revisor Copiert den 27ten September 1865 Revidirt Der Obergeometer, podpis nieczytelny, *Der Bureau Vorsteher*. Po lewej notatka o wykonaniu 27–28 sierpnia 1863 r.: *Pilz, Banke, Fallery V. der Herrn Rewis. Kubiersky durch den Vermessungs Revisor...* Plan w dolnej części: *Regierungsbezirk Breslau Kreis Frankenstein №13 Gemarkungskarte in 5 Blättern 5ten nach der Kubierschky plan Karte vom Jahre 1851 copiert und ergänzt im Maßstab 1 : 1000 durch dem Vermessungs Revisor Copiert den 27ten September 2865 Revidert, Der Obergeometer*. Podpis na dole: *Der Büreau Vorsteher Gihonz*. Rysunek piórkiem kolorowany, papier naklejony na płótnie, wymiary: 103,5 × 65,5 cm, skala oryginału 1 : 1000, skala reprodukcji: 65% względem skali oryginału, orientacja zachodnia. Oznaczone: bloki zabudowy, niektóre parcele, nazwy ulic, woda, czerwonym atramentem oznaczona numeracja niektórych parceli. Na planie pieczętka wskazująca na użytkowanie przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w 1965 r.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Urząd Katastralny Ząbkowice, sygn. 20,7; 20,9.

18. Ząbkowice Śląskie. Plan katastralny obszaru na północ od Rynku, 1877. Rysunek piórkiem na papierze, wymiary: 205 × 33 cm, skala około 1 : 1000, orientacja północno-wschodnia. Oznaczone: podział parcelacyjny, nazwy ulic.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, Zarząd Katastralny, sygn. 2578, karta 174.

19. Ząbkowice Śląskie. Plan katastralny, 1889. Rysunek piórkiem na kalce, wymiary: 20 × 25 cm, skala około 1 : 1000, orientacja północno-wschodnia. Obejmuje obszar między Münsterberg i Bader Gasse (ul. Ziębicką i Władysława Stanisława Reymonta) z ciągłą numeracją parceli.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, Zarząd Katastralny, sygn. 2578, karta 322.

20. Ząbkowice Śląskie. Plan katastralny, 1887. Rysunek piórkiem na kalce, wymiary: 19 × 18 cm. skala około 1 : 1000, orientacja północno-zachodnia. Obejmuje obszar między Bader Gasse i Neustadt (ul. Władysława Stanisława Reymonta i Proletariatczyków) z ciągłą numeracją parceli.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, Zarząd Katastralny, sygn. 2578, karta 324.

21. Ząbkowice Śląskie. Plan katastralny, 1887. Rysunek piórkiem na kalce, wymiary: 15,5 × 9 cm, skala około 1 : 1000, orientacja północno-zachodnia. Rejon Mauer Gasse (ul. Juliusza Słowackiego) z ciągłą numeracją parceli.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rejencja Wrocławska, Zarząd Katastralny, sygn. 2578, karta 323.

22. Ząbkowice Śląskie. Fragment planu gminy miejskiej Ząbkowice z oznaczeniem własności, ok. 1885. Karte von der Stadtgemeine Frankenstein gehörigen Ländereien. Litografia kolorowana, wymiary: 97 × 64 cm, orientacja północno-zachodnia, skala oryginału ok. 1 : 5000, skala reprodukcji: 65% względem skali oryginału. Oznaczone ulice z nazwami i podani właściciele parceli rolnych.

Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, sygn. IIC Kart. X 24312.

23. Ząbkowice Śląskie. Fragment mapy topograficznej, 1883/1884. Mess-tischblatt. Fragmenty czterech sekcji: 5366 *Gnadenfrei* (1883 r.), 5367 *Tepliwoda* (1884 r.), 5466 *Frankenstein in Schlesien* (1883 r.), 5467 *Kamenz* (1884 r.). Druk czarno-biały, wymiary: 56 × 59 cm, skala oryginału 1 : 25 000. Oznaczone: sieć dróg, zabudowania, lasy, rzeźba terenu.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Zb Kart XXIV 1077, 1083, 1158, 1168.

24. Ząbkowice Śląskie. Fragment mapy topograficznej, 1926/1929/1939. Mess-tischblatt. Fragmenty czterech sekcji: 5366 *Gnadenfrei* (1926 r.), 5367 *Tepliwoda* (1929 r.), 5466 *Frankenstein in Schlesien* (1926 r.), 5467 *Kamenz* (1939 r.). Druk czarno-biały, wymiary: 56 × 59 cm, skala oryginału 1 : 25 000. Oznaczone: sieć dróg, zabudowania, lasy, rzeźba terenu.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Zb Kart XXIV 1080, 1085, 1162, 1170.

25. Ząbkowice Śląskie. Plan katastralny, 1923. Druk ozalidowy kolorowany, skala 1 : 1000, skala reprodukcji: 50% względem skali oryginału, orientacja południowo-zachodnia. Mapa zamieszczona w aktach dotyczących przyłączania kanalizacji i wodociągów, część zachodnia miasta, oznaczenia numeracji parceli i wody.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Wydział Samorządowy Rejencji Wrocławskiej, sygn. 179, karta 24.

26. Ząbkowice Śląskie. Plan katastralny, 1923. Druk ozalidowy kolorowany, skala 1 : 1000, skala reprodukcji: 57% względem skali oryginału, orientacja południowo-zachodnia. Mapa zamieszczona w aktach dotyczących przyłączania kanalizacji i wodociągów, część zachodnia miasta, oznaczenia numeracji parceli i wody.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Wydział Samorządowy Rejencji Wrocławskiej, sygn. 179, karta 33.

27. Ząbkowice Śląskie. Plan zagospodarowania, 1926/1927. Hermann Jansen, *Frankenstein Bebauungsplan, Entwurf* = *Hermann Jansen, Professor Dr- Ing. Berlin W 35*. Rysunek ołówkowy na druku, wymiary: 125 × 105 cm, skala oryginału 1 : 2500, skala reprodukcji: 27% względem skali oryginału, orientacja północno-

-zachodnia, podpis po prawej na dole i data 1.10.1926. Oznaczono ulice istniejące i projektowane, różne klasy ulic, budynki istniejące i planowane, głównie na zachód i północ od miasta, tereny wolne, nowo planowany Helden Platz na północ od miasta, na niebiesko oznaczono wodę, na zielono lasek miejski i inne tereny zielone.

Technischen Universität Berlin, Architekturmuseum, sygn. 21385.

28. Ząbkowice Śląskie. **Plan zagospodarowania, 1926/1927.** Hermann Jansen, *Frankenstein Bebauungsplan*. Druk, wymiary: 66,5 × 59 cm, skala oryginału 1 : 5085, skala reprodukcji: 40% względem skali oryginału, orientacja północno-zachodnia. Oznaczono ulice istniejące i projektowane, linie kolejowe, obiekty publiczne istniejące i planowane, planowane budynki mieszkalne, strefy różnych funkcji (bez oznaczenia barwnego), nowe ulice planowane na północ i zachód od centrum, nowo planowany *Helden Platz* na północ od miasta, na dole podpis: *Entwurf Hermann Jansen Professor Dr- Ing. Berlin W 35 den 1. Juni 1927*. Druk: *Herm. v. Kuhlmei, Berlin W. 57, Bülowstr. 56*.

Technischen Universität Berlin, Architekturmuseum, sygn. 21390.

29. Ząbkowice Śląskie. **Plan zagospodarowania, 1942.** J.A.J. Hertzig, *Flächenaufteilungsplan der Stadt Frankenstein*. Odbitka ozalidowa kolorowana, wymiary: 69 × 68,5 cm, skala oryginału 1 : 2500, skala reprodukcji: 43% względem skali oryginału, orientacja północno-zachodnia. Na dole po prawej sygnatura: *Aufgestellt, Breslau, den Januar 1942, Der Regierungspresident J.A J. Hertzig*. Oznaczono kolorami: czerwonym – główne szlaki komunikacyjne, szarym – tereny mieszkaniowe, pomarańczowym, szarobłękitnym, zielonym – tereny osiedlowe, tereny przeznaczone na działalność przemysłową, tereny zielone. Projektowane nowe ronda na południu i wschodzie miasta, widoczne nazwy ulic.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, sygn. IV/703.

30. Ząbkowice Śląskie. **Plan miasta, 1923, uzupełniony w 1933 i 1935.** *Karte der Stadt Frankenstein. Aufgestellt: Im Jahre 1923 vom Stadtbauamt Frankenstein auf Grund der Kataster – Urkarten U. Vermessungen. Ergänzt im Oktober 1933/35.* Druk, wymiary: 112 × 96 cm, skala 1 : 2500, skala reprodukcji: 47% względem skali oryginału. Podpis: *Weiss Stadtbaumeister*.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, sygn. IV/315. 33/35.

31. Ząbkowice Śląskie. **Plan sytuacyjny dla akcji uwłaszczenia, 1948.** A. Maćkowiak. Rysunek kolorowany na odbitce ozalidowej, wymiary: 110 × 94,5 cm, skala oryginału 1 : 2500, skala reprodukcji: 50% względem skali oryginału. Oznaczone m.in. tereny zabudowy zwartej – tylko stare miasto i dodatkowo otulina północno-zachodnia starego miasta; tereny zabudowy rozproszonej lub grupowej – istniejące osiedla, przemysł istniejący, przemysł projektowany – niewielkie obszary, strefa ekonomiczna I – tereny wokół Rynku, II, III, IV, V – inne obszary.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Urząd Wojewódzki, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego XVIII/ 221.

32. Ząbkowice Śląskie. **Uproszczony plan zagospodarowania przestrzennego, 1948.** Anna Ptaszycka. Rysunek kolorowany na odbitce ozalidowej, wymiary: 110 × 94,5 cm, skala oryginału 1 : 2500, skala reprodukcji: 50% względem skali oryginału. Oznaczone m.in. tereny zabudowy zwartej, tereny zabudowy luźnej i grupowej, tereny zabudowy wiejskiej, ważniejsze budynki użyteczności publicznej, tereny zielone i sportowe, szpital, cmentarze i numeracją ważniejsze zakłady przemysłowe.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Urząd Wojewódzki, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego XVIII/ 222.

33. Ząbkowice Śląskie. **Widok miasta od strony południowej, 1930.** Fotografia lotnicza, wymiary: 24 × 17 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, sygn. NBA 5841.

34. Ząbkowice Śląskie. **Widok miasta od strony północno-zachodniej, 1930.** Fotografia lotnicza, wymiary: 24 × 17 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, sygn. NBA 5840.

35. Ząbkowice Śląskie. **Fragment mapy topograficznej, 1997.** Skala 1:10 000. Arkusze: M-33-58-B-a-3, M-33-58-B-a-4, M-33-58-B-c-1, M-33-58-B-c-2 w układzie współrzędnych 1992, z 1997 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

36. Ząbkowice Śląskie. **Ortofotomapa, 2009.** Piksel 0,25 m, z 2009 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

CARTOGRAPHY AND ILLUSTRATIONS

By Rafał Eysymontt

On the cover and title page: Ząbkowice Śląskie. **Panoramic view of the city from the south-eastern side, 1738.** Werner, F.B., *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VII i.e. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738.* Table VII – Scn. 55–61. Colored copperplate, dimensions: 26,3 × 16,7 cm.

Collection of Iconography of the University Library in Wrocław, signature 595029.

DESCRIPTIVE SECTION

1. Location of Frankenberg (Przylęk), Löwenstein (Koziniec) and Frankenstein (Ząbkowice) in relation to the closest ducal cities and the eventual network of roads. Study by M. Goliński, cartography by M. Siehankiewicz.

2. City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland). Study by M. Młynarska-Kaletynowa, cartography by J. Połamarczuk and M. Siehankiewicz.

3. Ząbkowice Śląskie. Outline of the panorama of the city from the east, 1730s. Werner, F.B., *Franckenstein.* Drawing in Johann Benjamin Fasserle travel journal in: *Herzogthum Schlesien oder Scizzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere ländel, Bresslau Johann Benjamin Fasserle Anno 1760 der 20 Octb. von Herrn von Wernher gemacht in seinem Reisen.* Pen and ink drawing, colored, dimensions: 28.5 × 12.5 cm, fragment of chart 3.

University Library in Wrocław: Section of Manuscripts, signature Hs R. 555e.

4. Ząbkowice Śląskie. View of the city from the north-western side, 1760s. Werner, F.B., *Franckenstein von Mitternacht,* drawing from the *Pläne und Ansichten schlesischen Städte* collection. Pen and ink drawing, colored, dimensions: 8.4 × 7.5 cm. A *Schlesisches Museum für Kunstgewerbe u. Althertumer Breslau* seal on the back. Legend:

1. Begräbnis K.	cemetery church
2. Dominican: Cl.	Dominican convent
3. Bresl. Thor.	Wrocławska Gate
4. Zadler Kirch	church in Sadlno
5. Das Rathaus	town hall
6. Glätzer Thor	Kłodzka Gate
7. Fürstl. Schloss	ducal castle
8. Glocke Thür	bell tower
9. Pfarr K.	parish church
10. Schweidnitzer Thor	Świdnicka Gate

Collection of Graphics of the National Museum in Wrocław, signature VII-0078-15.7.

5. Ząbkowice Śląskie. Town hall and its surroundings, between 1762 and 1771. Werner, F.B., *Prospect vom Rathaus,* [in:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen.* Pen and ink drawing, colored, dimensions: 9.5 × 17.8 cm.

University Library in Wrocław: Section of Manuscripts, signature IV F 113b, volume IV, p. 561.

6. Ząbkowice Śląskie. View of the city from the north-western side, 1760s. Werner, F.B., *Stadt Franckenstein von abend,* drawing from the *Pläne und Ansichten schlesischen Städte* collection. Pen and ink drawing, colored, dimensions: 18,1 × 8,2 cm. A *Schlesisches Museum für Kunstgewerbe u. Althertumer Breslau* seal on the back. Legend:

1. Bres. Kretscham	Wrocławska Inn
2. Begräbnus Kirchel	cemetery church
3. Breslaußer Thor	Wrocławska Gate
4. Dominican: Closter	Dominican convent
5. Das Land- Haüs	house of the representations of social classes
6. Das Rathaus	town hall
7. Schweidnitzer Thor	Świdnicka Gate
8. Der glocken Thurm	bell tower
9. Stadt Pfarr Kirch zů S. Anna	St. Anne parish church
10. S. Hedwigs Kirch im Zadel	St. Hedwig church in Sadlno
11. Das Fürstl. sperl. Schlos	ducal castle
12. Das Schüs Haus	shooting house

Collection of graphics of the National Museum in Wrocław, signature VII-0078-40.

7. Ząbkowice Śląskie. View of the city from the south-eastern side, 1760s. Werner, F.B., *Franckenstein von Aufgang an zu sehen,* drawing from the *Pläne und Ansichten schlesischen Städte* collection. Pen and ink drawing, colored, dimensions: 18,1 × 8,2 cm. A *Schlesisches Museum für Kunstgewerbe u. Althertumer Breslau* seal on the back. Legend:

1. S. Hedwig in Zadel	St. Hedwig church in Sadlno
2. S. Georgen Hospital	hospital of St. George
3. Glatzer Thor	Kłodzka Gate
4. Das Schloß	the castle
5. Das Pfarr Kirch	parish church

6. Glocken Thurm	bell tower
7. Das Landhaus	house of the representations of social classes
8. Rathaus ünd Thurm	town hall and tower
9. Dominicaner Closter	Dominican convent
10. Breslauer Thor	Wrocławska Gate
11. S. Nicolai begrabnis K.	St. Nicholas cemetery church

Collection of graphics of the National Museum in Wrocław, signature VII-0078-40.

8. Ząbkowice Śląskie. City panorama from the north, before 1880. U.K. Huber according to a drawing of Th. Blätterbauer in: F. Schroller, *Schlesien. Eine Schilderung...*, Glogau (no date), vol. 2, p. 240. Steel engraving.

Collection of the University Library in Wrocław, signature 11271 II.

9. Ząbkowice Śląskie. Schematic city plan, around 1750. Münsterberg. Title chart in: *Christian Friedrich von Wrede, Krieges Carte des Theiles von Ober Schlesien dieseits der Oder, von Brieg bis Oderberg, ferner längs der Oesterreichischen Grentze über Troppau und Jaegerndorff bis Patschkau und so vortan über Münsterberg nach Brieg.* Pen and ink drawing, colored, marked road network, buildings, forests, terrain profile with hatching, dimensions: 13 × 10 cm, original scale about 1:13500.

Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, signature IIC Kart. N 15060-1.

10. Ząbkowice Śląskie. View on the Leaning Tower and St. Anne church from the town hall tower, early 20th century. Seidel, *Blick vom Rathausurm auf schiesen Turm und katholische Stadtpfarrkirche St. Anna,* reproduction of photograph in: "Wir Schlesier!" 1928, p. 468.

11. Ząbkowice Śląskie. View on the castle and St. Anne church, around 1895. Woelfl, A., pen and ink drawing, watercolor, gouache: dimensions: 8,8 × 4 cm. The Leaning Tower with its copula from before 1858.

Collection of graphics of the National Museum in Wrocław, signature Nm XIX 1155.

12. Ząbkowice Śląskie. View on the eastern side of the castle, before 1880. K&R according to a drawing of Th. Blätterbauer in: F. Schroller, *Schlesien. Eine Schilderung...*, Glogau (no date), vol. 2, p. 245.

Collection of the University Library in Wrocław: signature 11271 II.

13. Ząbkowice Śląskie. General view of the city from north-west with the bridge on Budzówka river and the monument of St. John of Nepomuk, around 1895. Woelfl, A., Pen and ink drawing, watercolor, gouache, dimensions: 12.2 × 7.1 cm. The Leaning Tower with its copula from before 1858.

Collection of graphics of the National Museum in Wrocław, signature Nm XIX 1157.

14. Ząbkowice Śląskie. City panorama, southern view, 1805. Endler, F.G., *Franckenstein,* graphics in: „Breslauische Erzähler”, Yearbook 6, No. 26, p. 401.

15. Ząbkowice Śląskie. Outline of the city plan after a fire in 1858. Korn, J., *Skizze der Stadt Frankenstein unter Bezeichnung der AM 24 April 1858 von Mittags 2 Uhr bis Abends gegen 7 Uhr durch Feuer zerstörten Theile* [in:] *Beilage zu No 192 der Schlesischen Zeitung, d. 26. April 1858.* [Sketch of the Ząbkowice city, AM sign marks the territory that was burnt on the 14th of April 1858 between 2 o'clock and 7 o'clock p.m. Breslau /24. April 1858]. Drawing, western orientation, dimensions: 22.8 × 21 cm. Annotation at the bottom: *Schrafirten stellen bezeichnen disjenigen Stadtteile Welch bis 6 ½ Uhr Abends Nieder gebrannt werden. Der Pfeil a.wm. gibt Windrichtung an.* [Hatched places depict the area of the city that was burnt down by 6.30 p.m. The arrow shows the direction of wind].

Collection of cartography of the University Library in Wrocław, signature 10414-I.C. TKI 1452.

16. Ząbkowice Śląskie. Southern view on the Market Square with the central building block, 1924. Aerial photography, dimensions: 24 × 17 cm. **Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, signature NBA 58538.**

17. Ząbkowice Śląskie. Former police district, present day Polna street, 1923. *Schutzpolzeisiedlung.* Photograph in: "10 Jahre Schlesische Heimatstätte 1919–1929", Düsseldorf 1930, p. 50.

18. Ząbkowice Śląskie. Plan of the former police district, present day Polna street, around 1923. *Schutzpolzeisiedlung.* Reproduction of drawing in: "10 Jahre Schlesische Heimatstätte 1919–1929", Düsseldorf 1930, p. 51.

19. Ząbkowice Śląskie. The unpreserved northern frontage of the Market Square, 1957. Grzegorzcyk, J., photograph in: Dziewulski, W., Eysymontt, K., *Ząbkowice Śląskie – studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta,* 1957. Photograph, dimensions: 16,9 × 12,8 cm.

Archives of the local branch of the National Heritage Institute in Wrocław, signature PKZ Rys-8461.

20. Ząbkowice Śląskie. St. Anne Parish church, between 1762 and 1771. Werner, F.B., *Pfar Kirche z. S. Anna in Frankestein,* [in:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen.* Pen and ink drawing, colored, dimensions: 9.5 × 16.2 cm.

University Library in Wrocław: Section of Manuscripts, inventory number IV F 113b, volume IV, signature BU WR IV-549.

21. Ząbkowice Śląskie. **Dominican convent, between 1762 and 1771.** Werner, F.B., *Dominicaner Closter zu heil [Kreutz] in Franckstein*, [in:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen*. Pen and ink drawing, colored, dimensions: 9.5 × 15.6 cm.
University Library in Wrocław: Section of Manuscripts, inventory number IV F 113b, volume IV, signature BU WR IV-551.

22. Ząbkowice Śląskie. **Church in Sadlno, between 1762 and 1771.** Werner, F.B., *Kirch in Zadel*, [in:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen*. Pen and ink drawing, colored, dimensions: 7.4 × 7.2 cm.
University Library in Wrocław: Section of Manuscripts, inventory number IV F 113b, volume IV, signature BU WR IV-614/L.

23. Ząbkowice Śląskie. **Kłodzkie suburban area with St. George church, end of 19th century.** Photograph, dimensions: 22,7 × 16,9 cm.
Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, signature 63828.

24. Ząbkowice Śląskie. **Castle before it was destroyed, view on the eastern side, 1760s.** Werner, F.B., *Schlos in Franckstein vor der Zersprengung*, [in:] *Pläne und Ansichten schlesischen Städte*. Pen and ink drawing, colored, dimensions: 10.6 × 7.4 cm.
Collection of graphics of the National Museum in Wrocław, signature VII-0078-15.

25. Ząbkowice Śląskie. **Tower of the Wroclawska Gate, around 1895.** Woelfl, A. Pen and ink drawing, watercolor, gouache, dimensions: 4,9 × 6,5 cm.
Collection of graphics of the National Museum in Wrocław, signature Nm XIX 1153.

26. Ząbkowice Śląskie. **Market Square, view on the town hall and a part of the middle square building block, 1817.** Ulke C., *Ansicht des Rathauses nebst dem Bathause von der Abendseite zu Frankenstein*. Reproduction of photograph in: "Wir Schlesier!" 1928, p. 468.

27. Ząbkowice Śląskie. **A quarter of the building of the western frontage of the Market Square, general view, between 1762 and 1771.** Werner, F.B., in: *Prospect des Ring od. Marckt Virtel gege Schweidn. Thor. Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen*. Pen and ink drawing, colored, dimensions: 9 × 17.2 cm.
University Library in Wrocław: Section of Manuscripts, inventory number IV F 113b, volume IV, p. 559.

CARTOGRAPHIC SECTION

1. Ząbkowice Śląskie. **Cadastral plan.** Scale 1 : 2500. By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1 : 2500 scale reproduced by a cadastral plan from 1923, stored in the State Archives in Wrocław.

2. Ząbkowice Śląskie. **Spatial development of the city.** By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1 : 10 000 scale reproduced by a topographic map in 1 : 10 000 scale from 1997.

3. Ząbkowice Śląskie. **Functions of the most important objects in the city center.** By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1 : 2500 scale reproduced by a numeric map from 2013.

4. Ząbkowice Śląskie. **Time of origin of the most important objects (until 1945). Phases of construction with parts of basements and ground floors.** By: R. Eysymontt. Cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1 : 2500 scale reproduced by a numeric map from 2013.

5. Ząbkowice Śląskie. **Projections of medieval and modern basements confirmed by contemporary measurements.** By: R. Gliński. Cartographic design by: R. Gliński, M. Siehankiewicz. Plan reproduced by a numeric map from 2013.

6. Ząbkowice Śląskie. **Panoramic view of the city from the south-eastern side, 1738.** Werner, F.B., *Franckenstein [Münsterberge.]*, [in:] *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VII i.e. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738*. Colored copperplate, dimensions: 26.3 × 16.7 cm. Legend:

1. Zadler K. zu S. Hedwigis	St. Hedwig church in Sadlno
2. Spital	hospital
3. Glatzer Thor	Kłodzka Gate
4. Fürstl. Auerspergische Schloß	ducal castle of the Auerspergs
5. StadtPffar K. zu S. Anna	St. Anne city parish church
6. Glocken Thurm	bell tower
7. Der Rath Thurm	town hall tower
8. Das Land haus	house of the representations of social classes
9. Münsterbergische Thor	Brama Ziębicka
10. Closter der PP. Dominicaner	Dominican convent
11. Breslauische Thor	Wrocławska Gate
12. Begräbnis Kirchel	funeral chapel
13. Bresl. Kretscham	Wrocławska Inn

Collection of Iconography of the University Library in Wrocław, signature 595029, table VII, nr 56.

7. Ząbkowice Śląskie. **Map of the Duchy of Ziębice, middle 18th century.** Werner, F.B., *Das Fürstenthum Münsterberg zum Bresslauischen Ober-Amt gehörig*. Fragment, colored copperplate, dimensions: 23.5 × 34.6 cm, linear scale: 1 mile (2000 rh Ruthen) = 21.8 cm. Above the map a view on the Ziębice city and at the bottom a view on Ząbkowice. Legend:

1. Breslauer Thor	Wrocławska Gate
2. Begräbnis Kirche	funeral chapel
3. Closter Kirche der capuziner	Capuchin convent church (sic!)
4. Die Zadler Kirch	church in Sadlno
5. Breslausche Thor	Wrocławska Gate (sic!)
6. Rathaus und Thurn	town hall and tower
7. Glatzer Thor	Kłodzka Gate
8. F. Auersperge Schlos	ducal castle of the Auerspergs
9. Glocken Thurn	bell tower
10. Pfarr Kirche zu S. Anna	St. Anne city parish church

Collection of cartography of the University Library in Wrocław, signature 2482-IV B.

8. Ząbkowice Śląskie. **The city, general view from a bird's-eye perspective, between 1762 and 1771.** Werner, F.B., *Plan oder Gründ Ris von Frankenstein*, [in:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaft-goschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen*. Pen and ink drawing, colored, dimensions: 28.2 × 33.5 cm. Legend:

1. Das fürst. Schlos	ducal castle
2. Pfkirch zu S. Anna	St. Anne city parish church
3. Dominicaner Clost. ad s. +	Holy Cross Dominican convent
4. Stadt Rathaus	town hall
5. Landhaus	house of the representations of social classes
6. Die Taberna	tavern
7. Hennrichaüer Pralatêhaüs	house of the abbots of Henryków
8. Clozter Camentzwerhaüs	house of the abbots of Kamieniec
9. Hernn von Dittelshaüs	Dittel's house
10. Die Rentmeisterey	treasurer's house
11. Der Pfarhof	parish house
12. Die Schüle	school
13. Die Stadt Würtschafft	urban households
14. Das Glatzer Thor	Kłodzka Gate
15. Schweidnitzer Thor	Świdnicka Gate
16. Bresläuer Thor	Wrocławska Gate
17. Münsterberger Thor	Ziębicka Gate
18. Das alte Bräühaüs	old brewery
19. Neue Bräühaüs	new brewery
20. Spittal Kirche zu S. Georgen	St. George hospital church
21. Die Spittal Mühle	hospital mill
22. Die Waiber Trütze	asylum for women
23. Zadler Kirch S. Hedwig	St. Hedwig church in Sadlno
24. Begräbnis Kirch zü S. Niclaus	St. Nicholas cemetery church
25. Die Loch Mühle	skinners mill
26. Die Schloss Mühle	castle mill
27. Schloss Teicheln	castle pond
A. Der grosser Ring zu der Markt	the Big Market Square by the market
B. die Bresll gasse	Wrocławski Alley
C. Tuchmacher Gasse	Plócienników street
D. Münsterberg gasse	Ziębicka street
E. Die Bader gasse	Łazienna street
F. Auf der Neustadt	Na Nowym Mieście street
G. Nieder lange gasse	lower Długa street
H. Ober lange gasse	upper Długa street
I. Auf der freiheit	independent settlement
K. Die kirch gasse	Kościelna street

<i>L. Die Schweidnitzergasse und Lochgasse</i>	Świdnicka and Garbarska streets
<i>M. Das Schüşhaus</i>	shooting house
<i>N. Pratzniz bach</i>	Jadkowa river
<i>O. Die Bautze bach</i>	Budzówka river
<i>P. Ünter den gärbern</i>	Under Gravediggers

University Library in Wrocław: Section of Manuscripts, inventory number IV F 113b, volume IV, p. 534/535.

9. Żąbkowice Śląskie. City plan, between 1762 and 1771. Werner, F.B., *Grund Ris von Frankenstein*, [in:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen Representen Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirchgerthen*. Pen and ink drawing, colored, dimensions: 18.6 × 17.9 cm. Street names marked. Legend:

<i>1. Fürstl Schloss</i>	ducal castle
<i>2. Pfarr Kirche</i>	parish church
<i>3. Dominican – Clost.</i>	Dominican convent
<i>4. begräbn, K.</i>	cemetery church
<i>5. Spittal an S. Georg</i>	hospital of St. George
<i>6. Stadt Rathaus</i>	town hall
<i>7. Glatzer Thor</i>	Kłodzka Gate
<i>8. Schweidnitz. Thor</i>	Świdnicka Gate
<i>9. Bresl. Thor</i>	Wrocławska Gate
<i>10. Münsterb. Thor</i>	Ziębicka Gate
<i>11. An der Kawain</i>	<i>An der Kawain</i>
<i>12. die Zeideler</i>	Sadlno Mountain
<i>13. Spittalmühle</i>	hospital mill

University Library in Wrocław: Section of Manuscripts, inventory number IV F 113b, volume IV, p. 555.

10. Żąbkowice Śląskie. Fragment of a topographic map, 1747–1753. Wrede, Ch.F. v., *Krieges Karte der Gegend von Breslau bis an die Pohlnische Grenze und von Creuzburg bis nach Zullchau in 42 Sectiones eingetheilet*. Pen and ink drawing, colored, dimensions: 59 × 43 cm, linear scale: 1 mile (2000 rh Ruthen) = 21.8 cm, original scale 1 : 34 500. The map depicts terrain relief, water, forests, road network and building areas.

Stadtbibliothek Berlin, Kartenabteilung, signature N 15060, Band 1 Karte 32.

11. Żąbkowice Śląskie. Fragment of a topographic map, 1764–1770. Wilhelm Ludwig Regler, *Schlesien links der Oder ohna Grafschaft Glatz*. Colored drawing, dimensions of secondary charts sealed on the canvas: 89 × 62 cm, original scale 1 : 24 000. Map 104, section 74. Roads, buildings and terrain relief marked.

Staatsbibliothek Berlin. Kartenabteilung, signature Kart N 15,140, Blatt 73.

12. Żąbkowice Śląskie. Fragment of a topographic map, 1824. *Urmess-tischblatt*. Fragments of four sections: 3190, 3191, 3135, 3136. *Blatt 3190: Frankenstein; Aufgenommen geichnet und im Jahre 1824 von Curio, Lieut. 21 ter sie Int. Regt; Blatt 3191: Camenz; Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 von Putzki Lt. im 3 ten Inf. Regt.; Blatt 3135: Gnadenfrei; Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 von Curio Lieut. im 21 ten Inf. Regt.; Blatt 3136: Tepliwoda; Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 von C. Curio Lt. im 21 ten Inf. Regt.* Pen and ink drawing, colored, dimensions: 49 × 35 cm, original scale 1 : 24 000. Marked road network, buildings, forests, terrain profile with hatching.

Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, signature N. 729, Blatt 3190, 3191, 3135, 3136.

13. Żąbkowice Śląskie. City view from the west, from the rooftop of the shooting house, around 1850. Vogt, W., *Ansicht von Frankenstein*. Colored lithography, sealed on paperboard, dimensions: 55.9 × 34.7 cm, Kowary publishing house.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, Samlung Haselbach, signature 764 KIV.

14. Żąbkowice Śląskie. City panorama from the east, around 1830. Carl Mat-tis. Colored lithography, dimensions: 31.9 × 26.3 cm. City view from the east, rang-ing from the church in Sadlno on the left to St. Nicholas chapel at Przedmieście Wrocławskie on the right.

Collection of graphics of the National Museum in Wrocław, signature VII-9975.

15. Żąbkowice Śląskie. Plan of Żąbkowice Śląskie before the fire, around 1860. *Plan von Frankenstein vor der Brande*. Monochrome print, dimensions: 27.5 × 18.5 cm, no scale marked, scale of the reproduction: 115% of the original scale. Oriented to the north-west. Marked Budzówka river, ponds, streets and their names, roads, bridges, fields, a meadow, gardens, cemetaries, city walls and gates, the castle; a project of a railroad; water pipeline, churches, monastery, post office, residential buildings.

State Archives in Wrocław: signature Cartography of the Wrocław district, signature IV/311.

16. Żąbkowice Śląskie. City view after a fire in 1858. *Frankenstein am Busstäge 1858 (21 April – vier Tage mach dem Brande), Vom Zadler Kirchberge aus photo-graphirt durch Köhler in Reichenbach, fot. Köhler, litogr. L. Sachse & Co., Berlin*. Graphics based on a photograph, dimensions: 75 × 22 cm. View on the city from south-east. In the southern part of the burnt city only the preserved fire walls of buildings are visible.

State Archives in Wrocław: Library of the Main Royal Presidium of the Lower Silesian Province in Wrocław, signature Kart, sygn. 5.

17. Żąbkowice Śląskie. Fragment of a cadastral city plan from 1851, comple-ments from 1865. Plan composed of two. Top part of the plan: *Regierungsbezirk Breslau Kreis Frankenstein Gemarkung Frankenstein №18, Gemarkungskarte in 5 Blättern, 4ten Blatt nach den Cubierschký plan 1851 copiert und ergänzt im Maßstab 1 : 1000 darauf den Vermessungs Revisor Copiert den 27ten September 1865 Re-vidirt Der Obergeometer*, signature illegible, *Der Bureau Vorsteher*. On the left a note about its creation on August 27–28, 1863: *Pilz, Banke, Fallerÿ V. der Herrn Rewis. Kubiersky durch den Vermessungs Revisor...* Bottom part of the plan: *Re-gierungsbezirk Breslau Kreis Frankenstein №13 Gemarkungskarte in 5 Blättern 5^{en} nach der Kubierschky plan Karte vom Jahre 1851 copiert und ergänzt im Maßstab 1 : 1000 durch dem Vermessungs Revisor Copiert den 27ten September 2865 Revie-dert, Der Obergeometer*. Signature at the bottom: *Der Büreau Vorsteher Gihonz*. Pen and ink drawing, colored, paper sealed on canvas, dimensions: 103,5 × 65,5 cm, original scale: 1 : 1000, scale of reproduction: 65% of the original scale, orien-ted to the west. Building blocks marked, some parcels, names of the streets, water, numeration of some parcels marked in red. A stamp on the plan indicates it was used by the District Presidium of the National Council in 1965.

State Archives in Wrocław, Cadastral Office in Żąbkowice, signature 20,7; 20,9.

18. Żąbkowice Śląskie. Cadastral plan of the area northwards from the Market Square, 1877. Pen and ink drawing, on paper, dimensions: 205 × 33 cm, scale around 1 : 1000, north-east oriented. Parcelation and street names marked.

State Archives in Wrocław, Government District in Wrocław, Cadastral Management Board, signature 2578, chart 174.

19. Żąbkowice Śląskie. Cadastral plan, 1889. Pen and ink drawing, on calque, dimensions: 20 × 25 cm, scale around 1 : 1000, north-east oriented. Includes the area between Münsterberg and Bader Gasse (Ziębicka Street and Władysław Stanisław Reymont Street) with continuous numeration of parcels.

State Archives in Wrocław, Government District in Wrocław, Cadastral Management Board, signature 2578, chart 322.

20. Żąbkowice Śląskie. Cadastral plan, 1887. Pen and ink drawing, on calque, dimensions: 19 × 18 cm, scale around 1 : 1000, oriented to the north-west. Includes the area between Neustadt and Bader Gasse (Władysław Stanisław Rey-mont Street and Proletariatzyków Street) with continuous numeration of parcels.

State Archives in Wrocław, Government District in Wrocław, Cadastral Management Board, signature 2578, chart 324.

21. Żąbkowice Śląskie. Cadastral plan, 1887. Pen and ink drawing, on calque, dimensions: 15.5 × 9 cm, scale around 1 : 1000, oriented to the north-west. Area of Mauer Gasse (Juliusz Słowacki Street) with continuous numeration of parcels.

State Archives in Wrocław, Government District in Wrocław, Cadastral Management Board, signature 2578, chart 323.

22. Żąbkowice Śląskie. Fragment of a plan of Żąbkowice municipality with properties marked, around 1885. *Karte von der Stadtgemeinde Frankenstein gehörigen Ländereien*. Colored lithography, dimensions: 97 × 64 cm, oriented to the north-west, original scale around 1 : 5000, scale of reproduction: 65% of the original scale. Streets marked with their names, owners of agricultural parcels marked.

Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, signature IIIC Kart. X 24312.

23. Żąbkowice Śląskie. Fragment of a topographic map, 1883/1884. *Messtischblatt*. Fragments of four sections: *5366 Gnadenfrei* (1883), *5367 Tepli-woda* (1884), *5466 Frankenstein in Schlesien* (1883), *5467 Kamenz* (1884). Black and white print, size 56 × 59 cm, original scale: 1 : 25,000. Road network, buildings, forests and relief marked.

State Archives in Wrocław, Cartography of the Wrocław district, signature Zb Kart XXIV 1077, 1083, 1158, 1168.

24. Żąbkowice Śląskie. Fragment of a topographic map, 1926/1929/1939. *Messtischblatt*. Fragments of four sections: *5366 Gnadenfrei* (1926), *5367 Tepli-woda* (1929), *5466 Frankenstein in Schlesien* (1926), *5467 Kamenz* (1939). Black and white print, size 56 × 59 cm, original scale: 1 : 25,000. Road network, buildings, forests and relief marked.

State Archives in Wrocław, Cartography of the Wrocław district, signature Zb Kart XXIV 1080, 1085, 1162, 1170.

25. Żąbkowice Śląskie. Cadastral plan, 1923. Colored ozalid print, scale 1:1000, scale of reproduction: 50% of the original scale, south-west oriented. Map included in the documentation of the process of connection of the sanitary drain system and water supply system, western part of the city, numeration of parcels and water points.

State Archives in Wrocław, Municipality Section of the Government District in Wrocław, signature 179, chart 24.

26. Ząbkowice Śląskie. **Cadastral plan, 1923.** Colored ozalid print, scale 1 : 1000, scale of reproduction: 57% of the original scale, south-west oriented. Map included in the documentation of the process of connection of the sanitary drain system and water supply system, western part of the city, numeration of parcels and water points.

State Archives in Wrocław, Municipality Section of the Government District in Wrocław, signature 179, chart 33.

27. Ząbkowice Śląskie. **Spatial development plan, 1926/1927.** Hermann Jansen, *Frankenstein Bebauungsplan, Entwurf* = Hermann Jansen, *Professor Dr- Ing. Berlin W 35*. Pencil drawing on printout, dimensions: 125 × 105 cm, original scale 1 : 2500, scale of reproduction: 27% of the original scale, oriented to the north-west, signature at the right bottom side and date 10/01/1926. Existing and planned streets marked, as well as streets of different quality, existing and planned buildings, mainly on the westwards and northwards of the city, empty areas, newly planned *Helden Platz* northwards of the city; water marked in blue, city forest and other green areas marked in green.

Technischen Universität Berlin, Architekturmuseum, signature 21385.

28. Ząbkowice Śląskie. **Spatial development plan, 1926/1927.** Hermann Jansen, *Frankenstein Bebauungsplan*. Print, dimensions: 66,5 × 59 cm, original scale 1 : 5085, scale of reproduction: 40% of the original scale, oriented to the north-west, existing and planned streets marked, as well as railroads, existing and planned public institutions, planned residential areas, areas of different functions (no color distinction), new streets planned northwards and westwards from the center, a newly-planned Helden Platz northwards from the city; signature at the bottom: *Entwurf Hermann Jansen Professor Dr- Ing. Berlin W 35 den 1. Juni 1927*. Printed in: *Herm. v. Kuhlmei, Berlin W. 57, Bülowstr. 56*.

Technischen Universität Berlin, Architekturmuseum, signature 21390.

29. Ząbkowice Śląskie. **Spatial development plan, 1942.** Hertzig, J.A.J, *Flächenaufteilungsplan der Stadt Frankenstein*. Colored ozalid copy, dimensions: 69 × 68,5 cm, original scale 1 : 2500, scale of reproduction: 43% of the original scale, oriented to the north-west. On the right at the bottom signature: *Aufgestellt, Breslau, den Januar 1942, Der Regierungspresident J.A J. Hertzig*. Marked with colors: red – main communication routes, grey – residential areas, orange, greish-blue, green – estate areas, areas intended for industrial usage, green areas. New roundabouts planned in the southern and in the eastern parts of the city, street names visible.

State Archives in Wrocław Cartography of the Wrocław district, signature IV/703.

30. Ząbkowice Śląskie. **City plan, 1923, complemented in 1933 and 1935.** *Karte der Stadt Frankenstein. Aufgestellt: Im Jahre 1923 vom Stadtbauamt Frankenstein auf Grund der Kataster – Urkarten U. Vermessungen. Ergänzt im Oktober 1933/35*. Print, dimensions: 112 × 96 cm, scale 1 : 2500, scale of reproduction: 47% of the original scale. Signature: *Weiss Stadtbaumeister*.

State Archives in Wrocław, Cartography of the Wrocław district, signature IV/315. 33/35.

31. Ząbkowice Śląskie. **Site plan for the enfranchisement agenda, 1948.** Maćkowiak, A. Colored drawing on an ozalid copy, dimensions: 110 × 94,5 cm, original scale 1 : 2500, scale of reproduction: 50% of the original scale. Marked among others the areas of buildings compact settlement – only the old town and additionally the area around the north-western side of the old town; areas of isolated buildings or groups of buildings – already existing estates, existing and planned industries, 1st economical zone – area around the Market Square, 2nd, 3rd, 4th and 5th – other areas.

State Archives in Wrocław, signature Urząd Wojewódzki (Eng. Voivodeship Office), Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego (Eng. Regional Directory of Spatial Development), XVIII/221.

32. Ząbkowice Śląskie. **Simplified plan of spatial development, 1948.** Anna Ptaszycka. Colored drawing on an ozalid copy, dimensions: 110 × 94,5 cm, original scale 1 : 2500, scale of reproduction: 35% of the original scale. Marked among all areas of buildings compact settlement, areas of low density buildings or groups of buildings, areas of agricultural buildings, the most significant public usage buildings, green and sports areas, hospital, cemeteries and the most important industries marked with numbers.

State Archives in Wrocław, signature Urząd Wojewódzki (Eng. Voivodeship Office), Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego (Eng. Regional Directory of Spatial Development), XVIII/222.

33. Ząbkowice Śląskie. **View on the city from the south, 1930.** Aerial photography, dimensions: 24 × 17 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, sygn. NBA 5841.

34. Ząbkowice Śląskie. **View on the city from the north-west, 1930.** Aerial photography, dimensions: 24 × 17 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, sygn. NBA 5840.

35. Ząbkowice Śląskie. **Fragment of a topographic map, 1997.** Scale: 1 : 10 000. Sheets: M-33-58-B-a-3, M-33-58-B-a-4, M-33-58-B-c-1, M-33-58-B-c-2 in the 1992 coordinate system, 1997.

Center of Geodesic and Cartographic Documentation (Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej) in Warsaw.

36. Ząbkowice Śląskie. **Orthophotomap, 2009.** Pixel 0,25 m, 2009.

Center of Geodesic and Cartographic Documentation (Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej) in Warsaw.

ZESTAWIENIE POLSKICH I NIEMIECKICH NAZW ULIC
COMPILATION OF POLISH AND GERMAN STREET NAMES

By Marcin Siehankiewicz

ul. 1 Maja ul. Aliantów ul. Armii Krajowej ul. Asnyka Adama ul. Astrowa	Bahnhof Strasse Hirsch Gasse Ober Lang Gasse, Ober Strasse Heim Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Mickiewiczza Adama ul. Mieczykowa	Garten Strasse, ul. Ogrodowa ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Batalionów Chłopskich	Breslauer Graben, Graben Strasse, Silberberger Vorstadt, Podwale	ul. Młynarska ul. Modrzejewskiej Heleny	Lange Liebe ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Bohaterów Getta	Schweidnitz Gasse, Loch Gasse, Silberberger Strasse, Silberberger Vorstadt, Schützen Strasse, ul. Jagiellonów	ul. Modrzewiowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Bolesława Chrobrego ul. Bonifratrów ul. Botwina Naftalego ul. Bratkowa	Hermann Strasse - Schul Gasse, ul. Szkolna ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Narcyzowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Chabrowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Na Skarpie al. Niepodległości ul. Ogrodowa ul. Okrężna	- Bahnhof Allee - ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Ciasna ul. Cukrownicza	Lange Gasse, Hinter Gasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Orkana Władysława ul. Osiedle Letnie	Eberlein Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Daleka ul. Daliowa	Olbersdorfer Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Osiedle XX-lecia	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Daszyńskiego Ignacego ul. Diamentowa	Wiesen Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Pallotiego Wincentego, św.	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Długa ul. Dolnośląska ul. Działkowa	Lange Gasse Nieder Lang Gasse, Nieder Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Parkowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Dzwonkowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Partyzantów ul. Piastowska pl. Podzamcze ul. Pogodna ul. Polna	Münsterberger Vorstadt Graeve Strasse, Pallottiner Strasse - Annaberg Strasse, ul. Wiejska ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Fiołkowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Poprzeczna ul. Powstańców Warszawy ul. Proleteriatczyków	Kreuz Strasse Münsterberger Vorstadt Auf der Neustadt, Neustadt, Neu Strasse, Neumarkt, ul. Skarbowa
ul. Floksowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Prusa Bolesława ul. Przemysłowa	Brauhaus Strasse, ul. Piwna ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Głowackiego Bartosza ul. Goździkowa	Ziegelei Strasse, ul. Ceglana ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Reymonta W. Stanisława ul. Robotnicza	Bader Strasse Schützen Strasse, Blumen Strasse ul. Daleka
ul. Grunwaldzka ul. Handlowa ul. Jagiellonów pl. Jana Pawła II ul. Jaracza Stefana	Kloster Strasse - - Post Platz, Horst Wessel Platz ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	pl. Różany	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Jasna ul. Jaśminowa	- ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Rubinowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Jodłowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Rumiankowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Kamieniecka ul. Kasztanowa ul. Kilińskiego Jana ul. Kłodzka ul. Kolejowa ul. Konopnickiej Marii ul. Konwaliowa	Glatzer Vorstadt Glatzer Vorstadt Bahnhof Allee Tuchmacher Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	pl. Rynek	Ring, Ober Ring, Unter Ring pl. 15 Grudnia ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Kościuszki Tadeusza, gen. ul. Krótka ul. Krzywa ul. Kusocińskiego Janusza ul. Kwiatowa	Glatzer Vorstadt Bahnhof Allee Tuchmacher Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Rzeczna	Wall Strasse Rosen Ring, pl. Strażacki, pl. Zgody Mauer Gasse, ul. Murarska ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Legnicka ul. Liliowa	Breslauer Strasse Stock Gasse Freiheit, Schloss Freiheit, Hinter Gasse Tschoetschel Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Spokojna ul. Staszica Stanisława ul. Stokrotkowa	- Tschöcke Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Limanowskiego Bolesława ul. Lipowa ul. Ludowa ul. Łąkowa ul. Łubinowa	Reichenbacher Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Strażacka ul. Strzelińska ul. Szpitalna ul. Świerkowa	Rossen Gasse - - ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Makowa	Kleinsiedlung Friendenshort Linden Weg - - ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Traugutta Romualda	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Matejki Jana ul. Melioracyjna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Tulipanowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
	Künzel Strasse ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Waryńskiego Ludwika ul. Wojciecha św. ul. Wrocławska ul. Zacisze ul. Zielona ul. Ziębicka	Feld Strasse, ul. Polna Kirch Strasse Seminar Strasse Scholz Strasse Grün Strasse Münsterberger Strasse, Johannes Wolf Strasse Friedrich Ludwig John Strasse Anger Strasse

